

О. Г. Данильян, В. М. Тараненко

ФІЛОСОФІЯ

Підручник

Харків
«Право»
2010

ББК 87.2
Д18

Рецензенти:

В. Д. Бондаренко — доктор філософських наук, професор, перший заступник голови ВАК України;

М. П. Требін — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології і політології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого;

В. І. Штанько — доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії Харківського національного університету радіоелектроніки

Данильян О. Г.

Д18 Філософія : підручник / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. — Х. : Право, 2010. — 312 с.

ISBN 978-966-458-183-4

У підручнику висвітлено предмет філософії, її основні функції та роль і значення в житті суспільства. Наведено характеристику історії розвитку філософської думки, її різних напрямів і шкіл. Стисло, доступно і змістовно викладено основні розділи філософії: онтологія, феноменологія, філософія розвитку, епістемологія, методологія, соціальна філософія, антропологія, філософія історії.

Для студентів, аспірантів і викладачів вузів, а також тих, хто цікавиться філософськими проблемами.

ББК 87.2

ISBN 978-966-458-183-4

© Данильян О. Г., Тараненко В. М., 2010

© «Право», 2010

Передмова

Людство увійшло у третє тисячоліття обтяжене безліччю проблем. Найгострішими серед них є міжнародний тероризм, численні регіональні і між-етнічні конфлікти, екологічна, сировинна, продовольча проблеми, поширення наркоманії і СНІДу, що разом з іншими глобальними проблемами поставили людство на межу виживання. У цій ситуації питання світоглядної орієнтації людини, усвідомлення нею свого місця і ролі в житті суспільства, відповідальності за свої справи і вчинки стають визначальними. У становленні ж світоглядної культури людини філософія відіграє головну роль. Саме філософія допомагає людині вирішувати проблеми її буття, сенсу існування, обґрунтовує пріоритетні цінності в житті суспільства, визначає прийнятні шляхи і способи досягнення цих цінностей.

У свою чергу на долю світу, людської цивілізації в цілому в ХХІ ст. можуть суттєво вплинути результати соціальної і політичної трансформації країн (у тому числі України), що здійснюють нелегкий перехід від тоталітаризму до демократії. У процесі посттоталітарної трансформації нині перебуває четверта частина території планети, якій належить гігантський людський, промисловий, культурний і військовий потенціал, що може бути використаний як на користь, так і на шкоду людству. Це також вимагає всебічного філософського осмислення, глибокого філософського аналізу. Свого часу Гегель писав: «Філософія особливо потрібна в ті періоди, коли відбувається переворот у політичному житті суспільства... тому що думка завжди передує діяльності і перетворює її». Усе це свідчить про те, що потреба сучасної людини у філософських знаннях зростає, а її філософська культура стає найважливішою складовою загальної культури, формування якої за сучасних умов набуває особливого значення.

Значну роль відіграє філософія і в професійній підготовці юриста. Адже відомо, що право як сфера людської діяльності тісно пов'язане з філософією. Фундаментальні проблеми права, такі як справедливість, воля і рівність, провина і відповідальність та ін., є одночасно і суттєвими філософськими проблемами, а їх розв'язання пов'язане з основними філософськими питаннями про сутність людини і зміст її життя, про онтологічну структуру світу і засоби його пізнання. Право, таким чином, уже за своїм духом «філософічне», являє собою «філософію на практиці».

Отже, вміння усвідомити високий гуманістичний зміст своєї діяльності, обґрунтувати з філософської точки зору свою теоретичну позицію і прийнят-

не практичне рішення є ознакою високого професіоналізму і громадянської чесності юриста. Таке обґрунтування, особливо в галузі практичних рішень, не завжди усвідомлюється, однак воно значною мірою визначається домінуючими настановами світогляду юристів, і на формування цього світогляду має впливати філософія. Спроби вирішувати фундаментальні теоретичні проблеми юриспруденції без філософського обґрунтування призводять, як правило, до їхньої релятивізації, або догматизації.

Водночас, попри важливість і актуальність цієї дисципліни, їй бракує сучасної навчальної й навчально-методичної літератури. Підручник, який ми пропонуємо на допомогу студентам у вивченні філософії, розроблений на основі програми з філософії, покликаний певною мірою заповнити цю прогалину.

Він складатиметься з двох частин. У першій частині розкриваються зміст і призначення філософії, йдеться про багатомісячну історію розвитку філософської думки, зокрема в Україні, розглядаються основні напрями світової філософії. Підвищена увага до історії розвитку філософської думки пояснюється тим, що дослідження філософії необхідно починати з вивчення її історії. Адже відомо, що без історії немає і теорії, тому будь-яка наука, що прагне творчого розвитку свого змісту, не може бути байдужою до минулого, до історії своїх ідей, відкриттів, висновків.

У другій частині підручника акцентується увага на одвічних проблемах філософії: онтології, свідомості, філософії розвитку, гносеології, епістемології, соціально-філософській проблематиці, питаннях філософської антропології, філософії історії тощо. Розглядаючи кожну з цих проблем в історичному ракурсі — від давнини до наших днів, автори наголошують, що філософія за своєю суттю поліфонічна, і жодна філософська школа не може мати монополію на істину. Отже, тільки плюралістичний підхід до розгляду будь-яких філософських проблем дозволяє уникнути однобічності й отримати їх «об'ємне відображення».

Підручник містить також предметний покажчик та список літератури, який репрезентує основні праці видатних філософів, монографічну та навчальну літературу. Крім того, до кожної теми запропоновані контрольні запитання. Це сприятиме поглибленому оволодінню студентами філософськими знаннями як у ході практичних занять, так і під час самостійної роботи, якій у сучасному навчальному процесі надається дедалі більше значення. Підручник є стрижнем комплексного комп'ютерного курсу з філософії, розробленого колективом кафедри філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, у рамках впровадження в навчальний процес Болонської системи, що дозволить студентам опанувати основний масив проблем, які вивчає філософія.

Зрозуміло, автори підручника не претендують на вичерпний аналіз поставлених у ньому проблем, а також на володіння істиною в останній інстанції, отже, будуть вдячні за корисні зауваження й пропозиції, що сприятимуть вдосконаленню змісту викладеного матеріалу. Автори щиро вдячні всім, хто допомагав їм у ході підготовки та друкування цієї праці.

Частина перша

Сутність філософії та основні етапи її розвитку

Розділ 1

Філософія, коло її проблем та роль у суспільстві

Термін «філософія» приблизно в VI ст. до н. е. ввів славнозвісний математик і мислитель Піфагор. Цей термін утворюється із сполучення двох грецьких слів: *phileo* — любов та *sophia* — мудрість. Отже, буквально філософія — любов до мудрості, або, як казали за давніх часів на Русі, «любомудріє». Пояснення та закріплення в європейській культурі слова «філософія» пов'язане з ім'ям Платона (427–347 рр. до н. е.). Філософи — це, на його думку, люди, які відкривають таємниці природи і людського життя, вчать діяти й жити у злагоді з природою і вимогами самого життя. Тож філософія є особливим видом знання — це «софійне», мудре знання і повчання на його основі. До того ж — це не просто абстрактна теорія, а й практична мораль. Часто її пов'язують із світоглядом, називають його основою. Щоб така характеристика філософії стала зрозумілою, слід розібратися в тому, яке місце в системі людських знань посідає світогляд, а яке — філософія.

Метою розгляду цього розділу є аналіз феномену світогляду, його структури, історичних типів і особливо філософії, її власної природи і значення в особистому та суспільному житті людини.

§ 1. Світогляд людини, його суть, структура та історичні типи

У систему людських знань термін «світогляд» був запроваджений німецьким філософом Іммануїлом Кантом. Світогляд — невід'ємний атрибут людської свідомості.

Кожна людина має світогляд, і в кожній людині він індивідуально специфічний. Але чи є між ними щось спільне? І що таке світогляд взагалі? Далі, чи змінюється зміст світогляду протягом життя окремої особи або ж поколінь людей, між собою історично віддалених? Тобто, чи розвивається світогляд? Отже, перед нами одна з одвічних філософських проблем: що таке світогляд людини, як його розуміти, яке його соціальне значення?

У найелементарнішому розумінні слова «світогляд» — це сукупність поглядів людини на світ і сенс життя. Якщо конкретизувати, то *світогляд* — це сукупність узагальнених уявлень про дійсність, які відображають, розкривають і зумовлюють певне практичне і теоретичне ставлення людини до світу, спосіб сприйняття, осмислення і оцінки навколишньої дійсності і самої себе як конкретно-історичного суб'єкта пізнання і практики. Наголошуємо, що світогляд — не просто узагальнене уявлення про світ, а форма самосвідомості людини, вузловими категоріями якої виступають поняття «світ» і «людина». Через ці поняття суб'єкт світогляду усвідомлює своє призначення у світі і формує життєві настанови. Відношення «світ — людина» — це основне питання світогляду.

Світогляд являє собою складне духовне явище, для якого характерні цілісність, єдність усіх компонентів. Структуру світогляду становлять і виконують у ньому важливу роль такі елементи.

Узагальнені знання. Вони є основною, інформаційною базою світогляду. Чим більший запас знання того чи іншого народу або тієї чи іншої людини, тим серйознішу опору отримує відповідний світогляд. Слід зауважити, що до світогляду належать не всі і не будь-які знання, а лише ті, які є життєво важливими для людини, які практично і теоретично розкривають сутність відносин між людиною і світом у кожному історичному епоху.

Переконання. Це внутрішні соціально-психологічні елементи духовності, завдяки яким сприймаються або ж, навпаки, відкидаються світоглядні знання. Переконання — це не тільки інтелектуальна позиція, а й емоційний стан, стійка психологічна настанова, впевненість у справедливості своїх принципів, ідей, поглядів. Тому переконання є одним з необхідних структурних елементів світогляду.

Цінності. Це позитивне або негативне ставлення до явищ навколишнього світу, яке ґрунтується на потребах та інтересах людей, культур певного соціуму. Їх людина засвоює у процесі життя. За змістом і

сутністю цінності відрізняються від знань. Знанням притаманне прагнення до істини — об'єктивного пізнання реального світу, а цінності втілюють у собі особливе ставлення людей до всього навколишнього відповідно до їх прагнень, потреб, інтересів.

Ідеали. Це світоглядна форма цілеспрямованого відображення дійсності, уявний зразок досконалості, норма, до якої слід іти як до кінцевої мети. Особливістю ідеалів є те, що вони становлять випереджене відображення дійсності. Слід підкреслити, що суспільний ідеал виконує не тільки цілеспрямовувальну, а й оцінювальну (аксіологічну) функцію щодо ставлення соціального суб'єкта до об'єкта і до самого себе. Світоглядні цінності — це вищі цінності життя і культури, які визначають життєву орієнтацію суб'єкта у всіх сферах його діяльності.

Вірування. Це форма і спосіб сприйняття соціальної інформації, норм, цінностей та ідеалів суспільного життя. Не набуті власним практичним чи пізнавальним досвідом, вони сприймаються як очевидні факти чи характеристики об'єктивної дійсності суцього і належного; спосіб засвоєння досвіду попередніх поколінь, сприйняття сподівань, очікувань та надій щодо майбутнього.

Принципи діяльності. Вони є нормативно-регулятивним компонентом світогляду; визначають свідоме практичне і теоретичне ставлення соціального суб'єкта до об'єкта і до самого себе.

Життєві норми. Це зразки, стандарти діяльності, що склалися історично або усталилися як певні правила поведінки, виконання яких окремою людиною чи групою людей є необхідною умовою підпорядкування особистої діяльності суспільним вимогам.

Слід також назвати ще один варіант структури світогляду, що сприяє розумінню його поліфункціональності. В основу цієї поліфункціональності покладено властиві людині фізіолого-психологічні механізми та засоби пізнання світу й орієнтації. Йдеться про такі засоби духовного світу людини і їх роль у функціонуванні світогляду, як: почуття, розум, воля і їхня взаємодія. Виходячи з цього, у структурі світогляду вирізняють такі його підструктури: а) *світовідчуття*, або емоційно-психологічний рівень світогляду; б) *світосприймання*, або досвід формування пізнавальних уявлень про світ з використанням наочних образів; в) *світорозуміння*, або пізнавально-інтелектуальний рівень. Синтез знань людей про природу і соціальну реальність утворює загальну картину світу, сукупність природничих наук — природничо-наукову, а сукупність суспільних наук — соціально-історичну картину

дійсності. Створення загальної картини світу є завданням усіх галузей знання.

Отже, світогляд — це своєрідна інтегративна цілісність знання і цінностей, розуму і чуття, інтелекту і дії, критичного сумніву і свідомої переконаності. Спільне функціонування названих елементів і створює ту цілісну систему духовного світу людини, яка спонукає її до практичної дії, до певного способу життя та думки. Функціонування світогляду повинно: а) забезпечити ефективність пізнавально-орієнтаційної діяльності людини і б) бути духовним спонукачем у її соціально-практичній діяльності. Таким чином, світогляд виконує дві взаємопов'язані функції: пізнавально-орієнтаційну (яка забезпечується світоглядними знаннями і оцінками) та соціально-практичну (яка ґрунтується на світоглядних переконаннях і принципах діяльності).

Світогляд у цілому постає загальнолюдським явищем, тобто він притаманний кожній людині в її нормальному стані. Втім саме загальнолюдський характер світогляду зумовлює його надзвичайно велику різноманітність, адже люди по-різному уявляли і уявляють собі світ і себе в ньому. Якщо б ми поставили собі завданням перелічити основні види світогляду, нам, напевно, знадобилося б багато часу. Отже, виникає потреба в класифікації світогляду.

Існує кілька критеріїв *класифікації світогляду*. За критерієм загальності можна виділити такі світогляди: *індивідуальний, груповий (професійний, національний, класовий), загальнолюдський* та ін. Проте як з особистістю, так і без особистостей не може існувати жодна світоглядна система. За ступенем історичного розвитку виокремлюють *античний, середньовічний* і т. д. світогляди, а за ступенем теоретичної «зрілості» — *життєво-практичний і теоретичний*.

Життєво-практичний світогляд являє собою сукупність різноманітних, а іноді таких, що виключають одні одних світоглядних понять, ідей, поглядів, цілей соціального суб'єкта. Такий світогляд породжується безпосередніми умовами життя і досвідом людей, який передається з покоління в покоління. Він має стихійний, несистематизований характер, становлячи набір сентенцій життєвої мудрості, виражених у прислів'ях, приказках, притчах та інших фольклорних формах. Прикладом таких форм життєвої мудрості є численні прислів'я і приказки. Цей рівень світогляду існує у формі здорового глузду. Теоретичний світогляд більш складний: тут усвідомлюються світоглядні проблеми, дається їх розгорнуте обґрунтування і вирішення. Це можуть бути

різні концепції простору, часу, суспільного розвитку, людини тощо. Теоретичний світогляд існує в логічно впорядкованих системах, в основі яких лежить певний категоріальний апарат і логічні процедури доведень та обґрунтувань.

Світогляд має історичний характер. Це означає, що індивідуальний світогляд змінюється протягом життя окремої людини, а суспільний світогляд еволюціонує з розвитком спільноти, людства. Таке розуміння світогляду породжує необхідність виділення його історичних типів.

Протягом історії людської цивілізації сформувалися такі типи світогляду: міфологічний, релігійний та філософський. Звичайно ці типи світогляду не відокремлені один від одного якоюсь чіткою межею або історичною датою. У реальному, особливо сучасному, світогляді завжди можна відшукати елементи всіх його історичних форм. Проте така класифікація дає змогу виявити певну закономірність соціального функціонування та розвитку світогляду як певної реальності. Розглянемо історичні типи світогляду детальніше.

Міфологічний світогляд. Міфологія (від грец. *mýthos* — оповідь і *logos* — слово, поняття, вчення) є універсальним типом світогляду первісних суспільств; усі етноси своїм першим світоглядом мають міфологію, яка містить у своїй основі міф — вигадану розповідь, витвір народної фантазії, в якому явища природи або культури подаються в наївно-антропоморфній формі. Порівняльне вивчення міфів різних народів показало, що, по-перше, дуже схожі міфи існують у різних народів, у різних частинах світу і, по-друге, міф був єдиною універсальною формою свідомості. Він відображав світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння тієї епохи, в яку створювався. У міфологічній свідомості закріплені поетичне багатство та мудрість різних народів.

Чому ж сприйняття світу первісною людиною набуло такої дивної форми, як міфологія? Слід, напевно, враховувати такі передумови: а) первісна людина ще не вирізняла себе з навколишнього середовища — природного та соціального; б) нероздільність первісного мислення, яке ще чітко не відокремилася від емоційної сфери. Наслідком таких передумов стало наївне олюднення навколишнього природного середовища. Людина перенесла на природні об'єкти свої особисті властивості, приписувала їм життя, людське почуття. У міфі неможливо відокремити натуральне від символічного, реальне від фантастичного, існуюче від бажаного, духовне від природного, людське від нелюдського, зло від добра і т. ін. Через це міфу характерна така форма

цілісності, яка для інших форм свідомості майже неможлива. Окрім того, міф для носіїв міфологічної свідомості був не думкою чи розповіддю, а самою реальністю.

Отже, нездатність провести різницю між природним і надприродним, байдужість до протиріч, слабкий розвиток абстрактних понять, чуттєво-конкретний, метафоричний, емоційний характер — ці та інші особливості первинної свідомості перетворюють міфологію на дуже своєрідну символічну (знакову) систему, через терміни якої сприймався і описувався увесь світ.

Релігійний світогляд. Це більш зріла форма світогляду, ніж міфологія. У ній буття осягається не міфічними, а іншими способами. Вирізняємо такі: а) у релігійній свідомості вже чітко розділяються суб'єкт і об'єкт, а отже, долається характерна для міфу неподільність людини і природи; б) світ роздвоюється на духовний та тілесний, земний і небесний, природний і надприродний, до того ж земний починає розглядатися як наслідок надприродного. Міфологічні ж персонажі живуть у феноменальному світі (на горі Олімп, на горі Меру тощо); в) у релігії надприродний світ недоступний органам чуття, а тому — в об'єкти цього світу треба вірити. Віра і виступає головним засобом осягнення буття; г) особливістю релігійного світогляду є також його практичність, оскільки віра без справ мертва. А у зв'язку з цим віра в Бога та надприродний світ взагалі викликає своєрідний ентузіазм, тобто життєву енергію, яка надає розумінню цього світу життєвого характеру; д) якщо для міфу головним є обґрунтування зв'язку індивіда з родом, то для релігії головним є досягнення єдності людини з Богом як втіленням святості та абсолютною цінністю.

Релігія — явище багатопланове і багатозначне. Сьогодні, незважаючи на наукові досягнення, які, здавалося б, заперечують її світоглядні положення, релігія продовжує бути великою соціально організованою й організуючою силою у світі. Це значною мірою пов'язано з тим, що вона по-своєму відображає великий життєвий досвід людства, зберігає систему емоційно-образних уявлень і переживань, цінностей, норм життя, моральних ідеалів, які так потрібні сучасному людству. За допомогою обрядовості релігія культивує людські почуття любові, добра, терпимості, співчуття, милосердя, обов'язку, справедливості. Але в релігійному світогляді можуть відображатися і протилежні настрої, ідеї: фанатизм, вороже ставлення до людей іншої віри тощо.

Філософський світогляд. Цей тип світогляду за сучасних умов розглядається як один із впливових і дійових типів. Він, як і релігія, розвинувся з первинної міфології, успадкувавши її світоглядні функції. Але що ж споріднює і різнить філософію і розглянуті типи світогляду?

Їх об'єднує загальна спрямованість — дати картину світу і в ньому людину з її ставленням до дійсності, що її оточує, і з'ясувати сенс людського буття. Проте відповіді на ці проблеми представники різних видів світогляду шукають своїми шляхами. Що ж до сучасного філософського світогляду, то необхідно звернути увагу на такі його особливості:

а) філософському світогляду властива не чуттєво-образна, як у попередніх світоглядах, форма освоєння дійсності, а абстрактно-понятійна;

б) філософський світогляд — це теоретична форма світогляду, що виникла історично, і перша форма систематизованого теоретичного мислення взагалі;

в) відмінність філософського світогляду від міфологічного та релігійного полягає в тому, що релігія і міфологія збігаються з відповідним світоглядом, тоді як філософія становить ядро наукового світосприйняття;

г) на відміну від релігії і міфології, філософія в осмисленні світу систематично спирається на наукові знання;

д) філософія прагне поставити і розв'язати граничні, абсолютні проблеми людського буття;

е) філософія досліджує пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, моральне та естетичне ставлення людини до світу; виробляє певні критерії і принципи суспільної та індивідуальної діяльності, спираючись не на авторитет, а на знання необхідності.

Таким чином, філософський світогляд — закономірний етап у духовному розвитку людства, який був обумовлений як змінами в суспільному бутті людей, так і розвитком різних галузей суспільної свідомості.

Перелічені історичні типи світогляду є не що інше, як типізовані та абстраговані форми діяльності людини в окремі історичні проміжки часу відповідно до розвитку культури та пізнання. Ці форми діяльності є проявом і вираженням свідомості і самосвідомості людини, практично орієнтованих на перетворення світу і самого себе за нормами культури і цивілізації.

§ 2. Предмет філософії та коло її основних проблем

Зміст предмета філософії формувався історично залежно від рівня розвитку культури. На ранніх етапах існування філософії вона містила всю сукупність знань про природу, космос і людину. Не випадково філософи Античності були вченими-універсалами, вченими-енциклопедистами. Першу спробу виокремити філософію в особливу галузь теоретичного знання зробив давньогрецький філософ Аристотель (384–322 рр. до н. е.). Філософія, на його думку, — це знання, позбавлене чуттєвої конкретності, знання «про причини і начало», «про сутність», «про суттєве як таке взагалі». Радикальні зміни у визначенні предмета філософії почалися наприкінці XVI — на початку XVII ст., коли виникає експериментальне природознавство і починається процес відмежування від філософії конкретних наук — спочатку механіки земних та небесних тіл, астрономії та математики, потім фізики, хімії, біології тощо. У цих умовах філософія опинилася у становищі шекспірівського короля Ліра, який на старості літ роздав дочкам своє царство, а вони вигнали його на вулицю, мов жебрака. Але розмежування між філософією та спеціальними науками сприяло формуванню специфічного предмета філософії. Цю специфіку можна з'ясувати через порівняння з предметами конкретних наук. Вони подібні і водночас різні. Виокремимо ряд аргументів.

1. Філософія, так само як і наука, є знанням загального; і філософія, і наука відображають світ у поняттях і категоріях. Інші науки, постаючи обмеженими своїми предметами, узагальнюють лише в їх межах. Для філософії ж характерна наявність категорій, що мають дуже широкий рівень узагальнення, таких як «закон», «буття», «дух», «свідомість», «причинність» тощо.

2. Наукове знання є точним, однозначним і тому загальноприйнятим для всіх людей, а філософське — поліфонічним, плюралістичним. Це означає, що на ті самі питання в різних філософських школах даються неоднакові відповіді, які, що досить суттєво, мають рівноцінне значення. Інакше кажучи, у філософії не існує однозначних і загальноприйнятих положень.

3. Зближає науку з філософією і та обставина, що філософія, як і наука, прагне логічно обґрунтувати свої положення, довести їх, висловити в теоретичній формі. Але наукове знання об'єктивне, нейтральне щодо людських цілей і цінностей. Фізичні і хімічні формули не

підлягають моральній оцінці. Філософський погляд на світ завжди суб'єктивний, «небезсторонній»: істини філософії відбиваються крізь призму життєвих інтересів і цілей людей. Інакше кажучи, філософське мислення пов'язане з цілеспрямуванням і формуванням цінностей, наукове ж — реалізує вже поставлене завдання, мету або систему цінностей. Наука відповідає на питання «чому?», а філософія — на питання «для чого, з якою метою?».

4. Специфічною формою знання є закони науки як відображення об'єктивних зв'язків, відношень, що мають усталений характер за певних обставин. Знання законів хімії, фізики, біології дає можливість людині ефективно будувати свою практичну діяльність і навіть передбачити її наслідки. На відміну від науки, особливо природознавства, філософія не має емпіричних законів. Не має філософія і методів пізнання на зразок експериментальних чи математичних.

5. Якщо наука є формою пізнання об'єктивних, незалежних від діяльності людини, інваріантних до неї структур матеріального світу, тобто спрямована на пізнання зовнішнього стосовно людини світу, то філософія стає формою рефлексії людини, тобто спрямована на вивчення внутрішнього досвіду розвитку її духовності. Рефлексія — специфічне явище у сфері духовного опанування людиною світу, яке не збігається з пізнанням. Предмет рефлексії — відношення внутрішнього світу до зовнішнього. Філософія, таким чином, є систематизованою, раціональною рефлексією людини щодо відображення загальних підвалин людської діяльності. Філософія є вченням, яке узагальнює досвід розвитку людської духовності. Філософія є особливим виміром людської духовності, якому невластиве оперування законами. Адже немає «законів» діяльності совісті людини, оволодіння людиною світовою культурою та мистецтвом.

Зважаючи на наведені вище факти і аргументи про співвідношення філософії та науки, можна зробити висновок, що філософія постає безумовно своєрідною, особливою формою людського світомислення, формою, яка не дублює інші напрями та форми інтелектуальної діяльності. Її предметом є світ у цілому у своїх найзагальніших закономірностях, що розглядається під кутом зору суб'єктно-об'єктного відношення. Інакше кажучи, предметом філософії є відношення «людина — світ». Тож *філософія досліджує*: 1) природу та сутність світу; 2) природу, сутність та призначення людини; 3) систему «людина — світ» у цілому і стан, у якому ця система перебуває.

1. *Філософське дослідження природи та сутності світу.* Філософів цікавлять не деталі (подробиси), а загальні принципи існування та розвитку світу. Вирішення цієї проблеми може бути двояке. Світ може постати перед людиною як існуючий поза нею і незалежно від неї, ніким не створений, що існує вічно. У такому разі йтиметься про матеріальний принцип. Коли ж людина до розуміння світу іде через свою практичну цілеспрямовану діяльність, світ може постати перед нею в іншому світлі. Будь-яка річ у такому випадку з'являється завдяки діяльності людини. Людина ставить собі мету, яка в процесі діяльності реалізується, тому вона отримує певний результат. Тобто до появи якогось результату повинна з'явитися його ідеальна модель (людина → мета → діяльність → результат). Щоб збудувати, наприклад, будинок, спочатку виникає ідея будинку; щоб збудувати дорогу — виникає ідея дороги тощо. Розглядаючи світ у цілому, людина доходить висновку, що і світ у своєму кінцевому бутті виник як результат якоїсь ідеї. На підставі названих підходів до світу було сформульовано так зване *основне питання філософії: питання про відношення духу, свідомості до буття, матерії.* Тобто про те, що є первинним — мислення чи буття, природа чи дух, що кого породжує і визначає. Залежно від розв'язання цього питання в історії філософії вирізняють два основних напрями — *матеріалізм та ідеалізм.*

Матеріалізм у розв'язанні основного питання філософії виходить з того, що природа, буття, матерія є первинними, а свідомість, мислення, дух — вторинними. Згідно з матеріалізмом світ є матеріальним, тобто існує сам по собі, ніким не створюваний і не знищуваний, закономірно змінюється, розвивається, виходячи зі своїх власних причин.

Ідеалізм у розв'язанні основного питання філософії намагається довести, що природа, матеріальне є вторинним. Залежно від того, як ідеалізм розуміє духовну основу, він поділяється на об'єктивний та суб'єктивний ідеалізм. На противагу суб'єктивному ідеалізму, що першоосною вважає свідомість окремого індивіда, об'єктивний ідеалізм першоосною проголошує абсолютне ідеальне начало (світовий дух, «абсолютну ідею» тощо), яке існує поза індивідуальною свідомістю і незалежно від неї.

Поряд з матеріалізмом та ідеалізмом, що є моністичними напрями філософії (від грец. *monos* — один), в історії філософії є напрям, який прагнув подолати цю протилежність матеріального і духовного світу. Він дістав назву *дуалізму* (від лат. *duo* — два), *оскільки розглядав*

матерію та свідомість як дві незалежні одна від одної, паралельно співіснуючі основи світу. Це була спроба компромісу.

Усі ці напрями об'єктивно мають право на існування, адже вони відображають результати пізнання взаємопов'язаних і певною мірою протилежних матеріального і духовного світу, матерії і свідомості. Проте така протилежність істотна лише в тому разі, коли ми хочемо з'ясувати їх взаємозв'язок, що реально існує у повсякденній практичній діяльності людей. Насправді об'єктивно і матерія, і свідомість (як властивість певним чином організованої матерії — людини) невідривні одна від одної. Матеріалізм та ідеалізм не можуть бути протилежними, тим паче «войовничими», що ворогують між собою, напрямками філософії, коли вони не забувають про цей взаємозв'язок тіла і духу, матерії і свідомості.

2. *Філософське дослідження природи, сутності та призначення людини.* Без перебільшення можна сказати, що проблема людини посідає центральне місце у філософії. Звичайно, людину вивчають біологія, анатомія, мовознавство, антропологія, психологія тощо. Однак всебічно, як біосоціальну цілісність, людину не розглядає жодна інша, крім філософії, система знань. Протягом багатьох віків філософи аналізують природу і можливості людського розуму, особливості відчуттів, стан біологічного і соціального в людині, а також різноманітні прояви духовного світу людини: мову, мистецтво тощо.

Підкреслимо, що проблема людини, як і проблема світу, вирішується крізь призму його практичного опанування. Усвідомлюючи себе в цьому світі як живу істоту, народжуючи собі подібних, людина сприймає себе як частину природи і виходить з усвідомлення своєї матеріальності. Але, з другого боку, дивлячись крізь призму теж практичного засвоєння світу, коли усякій дії передують її ідеальне вираження у свідомості, людина приходить до того, що і вона виникає, як і світ, завдяки свідомості, ідеально. Тобто і проблему людини можна вирішувати або з позиції матеріалізму, або з позиції ідеалізму.

Досліджуючи природу і сутність людини, філософія звертає увагу і на друге важливе питання філософії: *чи здатен людський розум пізнати реальний світ?* Значна частина філософів позитивно відповідає на це питання, тобто вважає світ пізнаваним. До них насамперед належить більшість філософів-матеріалістів, оскільки їхня теза про похідний від матерії характер свідомості цілком логічно приводить до ідеї відображення матерії свідомістю. Якщо свідомість породжується

матерією, то вона не може бути чимось принципово «чужим» матерії, повинна у своїх основних змістових характеристиках збігатися з тим, що її породжує. Не заперечує пізнаванність світу і багато хто з ідеалістів (головним чином — об'єктивні ідеалісти), вважаючи цілком логічним «збіг» думки з «дійсністю», позаяк сама дійсність, будучи ідеальною, «споріднена» з думкою. Проте пізнаванність світу розглядається об'єктивними ідеалістами вже не як відображення реальності думкою, а як їх тотожність (збіг, «злиття»). Але є філософи, які стоять на позиції непізнаванності фундаментальних основ реальності (насамперед матерії, свідомості, причинності), називаючи свою позицію *агностицизмом* (від грец. *agnōstos* — незнаний). Принципово агностичної позиції дотримується більшість суб'єктивних ідеалістів, які вважають єдино доступними пізнанню лише відчуття, переживання, досвід, що становлять початковий, перший ступінь людського пізнання. Людина, твердять суб'єктивні ідеалісти, неспроможна вийти «за межі» своїх відчуттів, досвіду, тому об'єктивний світ, якщо він взагалі існує, недосяжний для людського пізнання.

3. *Філософське дослідження системи «людина — світ» і стану, в якому ця система перебуває.* Справді, філософське, світоглядне знання — це не тільки світ чи сама людина, а співвідношення «людина — світ». Для філософії принципово важливо розглядати ці протилежності не окремо, а співвідносити їх: як «людина» ставиться до «світу» і впливає на нього; як «людина» сприймає вплив «світу»; як «світ» сприймає вплив «людини». Річ у тім, що суб'єкт, який розглядається поза ставленням до об'єкта, втрачає свої властивості, перестає бути суб'єктом, перетворюючись на біологічну, психологічну і т. ін. істоту.

У центрі дослідження системи «людина — світ» завжди стоїть питання: змінюється, рухається світ чи перебуває у стані спокою, в незмінному стані? А якщо світ змінюється, розвивається, тоді як і з якої причини, у якому напрямі відбуваються рух та зміни у світі? Це питання, як і питання про співвідношення свідомості і матерії, також є світоглядним і має методологічне значення. Залежно від відповіді на нього у філософії склалися два погляди на стан та розвиток світу: діалектичний і метафізичний.

Діалектики вважають, що всі предмети та явища взаємопов'язані, рухаються, розвиваються; розвиток вони розуміють як якісне перетворення одних речей та явищ на інші, як знищення старого і ствердження, розвиток нового. Джерелом розвитку є внутрішня суперечли-

вість, притаманна всьому світові, тобто визнається саморух, саморозвиток природи та суспільства. З точки зору метафізичного методу і в природі, і в суспільстві, і в духовній сфері об'єкти, процеси, явища існують відокремлено, без взаємного органічного зв'язку. Хоча в них і відбуваються певні зміни, вони, проте, не приводять до виникнення якісно нового. Джерелом змін метафізики вважають зовнішній поштовх або зіткнення різних предметів.

Діалектика як вчення про змінюваність і розвиток об'єктивного і суб'єктивного світів набула статусу філософського методу пізнання. Як раціональна методологія діалектика включає в позитивне розуміння всього існуючого розуміння його заперечення, усвідомлення неминучої загибелі. Така риса діалектичної філософії реалізується в її критичному (а не апологетичному) ставленні до всього, що розвивається, до результатів пізнання і людської діяльності.

Щодо метафізики як методу пізнання, то і вона є відображенням певних особливостей процесу пізнання: його початку, емпіризму, поверховості, абсолютизації відносної істинності таких знань, їх неповноти, тобто відображенням таких характеристик буття та його пізнання, які охоплюються діалектикою або становлять її деякі елементи. При цьому слід підкреслити, що замість «доказу» їх абсолютної протилежності та повного знецінення метафізики, що було характерним для марксистської філософії радянського зразка, треба говорити про їх доповнюваність, діалогізм, про врахування можливостей обох філософських методів пізнання.

Таким чином, у процесі історичного розвитку філософії її предметом дослідження стала людина з її ставленням до природного і суспільного світу. Отже, *філософія — це система найзагальніших теоретичних поглядів на світ, місце в ньому людини, з'ясування різноманітних форм ставлення людини до світу.* (Під загальним розуміють закономірний зв'язок речей і процесів у складі цілого, у даному випадку світу.)

Упродовж тривалого часу свого розвитку філософія набула вельми розгалуженого вигляду, що має певну впорядкованість. Для структури філософського знання характерне виокремлення тих сфер реальності, спираючись на які людина може ці орієнтири вирізнити, позначити та дослідити. Відповідно до цих сфер реальності формуються і *основні філософські дисципліни, або основні розділи філософії.*

На основі осмислення природи, Всесвіту виникають та формуються: *онтологія* (від грец. *ontos* — суще; *logos* — вчення) — окрема галузь філософського знання, яка досліджує сутність буття світу, основи всього сущого; *філософія природи*, або натурфілософія, що постає різновидом онтології, оскільки зосереджує увагу переважно на тому, що таке природне буття та природа в цілому; *теорія розвитку* — філософське вчення про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення.

Філософське осмислення суспільства та його історії приводить до формування таких філософських дисциплін: *соціології* — вчення про факти соціального життя (різних за складністю соціальних систем, форм спільності, інститутів, процесів); *соціальної філософії*, яка досліджує закономірності розвитку суспільства, зв'язки суспільства та природи, суспільства й людської індивідуальності; *філософії історії* — галузі філософського знання, предметом якої є виявлення закономірностей історичного процесу, з'ясування сенсу і спрямованості історії людства; *філософії культури*, що досліджує специфіку становлення культури, її сутність і значення, а також особливості і закономірності культурно-історичного прогресу, виміри людського буття; *аксіології* (теорії цінностей) — філософського вчення про природу цінностей, їх місце в реальності і про структуру ціннісного світу, тобто про зв'язок різних цінностей між собою, із соціальними і культурними факторами і структурою особистості.

Філософське осмислення людини приводить до формування: *філософської антропології*, яка аналізує людину як цілісну особистість і стратегію її життєдіяльності; *антропософії*, яка претендує на те, щоб не просто вивчати людину, а щоб збагнути сенс її появи на світ.

Нарешті, на основі вивчення та осмислення духовного життя людини виникає цілий комплекс філософських наук про духовні явища та процеси. Сюди входять: *гносеологія* (вчення про пізнання) і *епістемологія* (теорія наукового пізнання), які досліджують пізнавальне ставлення суб'єкта до об'єкта, природу і можливості пізнання людиною світу й себе самої, загальні передумови, засоби і закономірності пізнання, критерії його істинності; *логіка* — вчення про форми мислення; *етика*, об'єктом вивчення якої є мораль; *естетика*, яка обґрунтовує закономірності художнього освоєння дійсності людиною, сутність і форми перетворення життя за законами краси, досліджує природу мистецтва і його роль у розвитку суспільства; *філософія релігії* —

осмислення певної релігійної картини світу, причини історичного походження релігії, її конфесійної багатоманітності та ін.; *філософія права*, що з'ясовує витoki правових норм, людську потребу у правотворенні; *історія філософії*, яка вивчає виникнення і розвиток філософської думки, накреслює перспективи розвитку.

До цього комплекту філософських дисциплін інколи додають також *філософські проблеми інформатики*, що досліджують сучасні способи і засоби пізнання світу.

Отже, філософія — складне, неоднорідне, гетерогенне утворення, в якому існує сукупність відносно самостійних дисциплін, яким притаманна своя специфіка; вона споріднена з мистецтвом, не тотожна науці і формує не тільки розум, а й почуття людини.

Філософія як особливий вид духовної діяльності безпосередньо пов'язана із суспільно-історичною практикою людей та пізнанням, а тому виконує різноманітні функції (лат. *functio* — діяльність). Функції філософії — це відношення філософії до інших галузей людського знання і сфер життя, на які вона має відповідний вплив. Серед них доцільно відмітити: світоглядну, методологічну, гносеологічну, аксеологічну, інтегративну, критичну.

Світоглядна функція. Філософія розширює і систематизує знання людей про світ, людину, суспільство, допомагає зрозуміти світ як єдину складну систему. Відображуючи ставлення людини до світу, погляди на мету та сенс життя, на зв'язок її інтересів і потреб із загальною системою соціальної та природної дійсності, філософія є підґрунтям соціальної орієнтації людей. Вона визначає світоглядний підхід людей до оцінки явищ і речей, осмислює і обґрунтовує світоглядні ідеали, накреслює стратегію їх досягнення.

Методологічна функція філософії покликана виробляти загальні принципи і норми пізнавальної діяльності. Метод і методологія пізнання — це та нитка Аріадни, яка допомагає досліднику успішно вийти з лабіринту проблем пізнання, що їх чимало. Філософія зіставляє й оцінює різні способи пізнавальної діяльності, вказує на найбільш оптимальні з них. Філософська методологія визначає напрям наукових досліджень, дає можливість орієнтуватись у нескінченному різноманітті фактів та процесів, які відбуваються в об'єктивному світі.

Гносеологічна функція виявляється в розробці системи засобів, методів пояснення, вивчення і перетворення світу. Завдяки теорії філософського пізнання розкривається закономірність природних та

суспільних явищ, досліджуються форми просування людського мислення до істини, шляхи і засоби її досягнення, узагальнюються результати інших наук. Оволодіння філософськими знаннями має важливе значення для розвитку культури мислення людини, для розв'язання нею різноманітних теоретичних і практичних завдань.

Аксіологічна функція допомагає людині у визначенні цінностей життя, системи моральних і гуманістичних принципів та ідеалів, смислу життя. І цінність філософії в цих пошуках полягає не в тому, що вона має відповіді на гострі питання сучасності, а в тому, що, узагальнюючи практичний, інтелектуальний і духовний досвід людства, як справжня мудрість поколінь, з одного боку, застерігає, а з другого — пропонує.

Інтегративна функція полягає в об'єднанні практичного, пізнавального і ціннісного досвіду життя людей. Їх цілісне філософське осмислення — необхідна умова гармонійного і збалансованого суспільного життя. Виконуючи цю функцію, філософія в ідеалі прагне охопити, узагальнити, осмислити, оцінити не тільки інтелектуальні, духовні, життєво-практичні досягнення людства в цілому, а і його негативний історичний досвід.

Критична функція виявляється в опозиції філософії до усіляких забобонів, помилок, стереотипів, що постають на шляху формування нового світобачення, розв'язання філософських питань. Завдання критичного мислення — руйнувати, розхитувати догми, застарілі погляди. Це означає, що в системі культури філософія виконує роль критичної «селекції», акумуляції світоглядного досвіду і його передачі наступним поколінням.

Усі функції філософії взаємопов'язані і кожна з них виявляється залежно від орієнтованості суспільства на вирішення тих чи інших завдань, визначених цільовими настановами теоретичної і практичної діяльності. Але різні напрями філософії реалізують ці функції по-своєму відповідно до свого змісту, і результат їхньої реалізації для суспільства може бути як позитивним, так і негативним.

Сучасна філософія набуває нової форми за рахунок розширення усіх своїх основних функцій, надання їм актуального теоретичного і практичного змісту. Це пов'язано з подальшою розробкою власне філософських проблем, подоланням бездуховності, утилітарного технократичного мислення, вузького практицизму і формалізму. Сучасна філософія як новий етап у розвитку теоретичної думки відбиває стан

суспільства і становища людини у світі стосовно постіндустріальної епохи і відповідного рівня досягнень науки. Вона є теоретичною моделлю інформаційно-технологічної цивілізації, що формується, сприяє знаходженню вирішень глобальних проблем людства, осмисленню глибоких інтеграційних процесів у світовому співтоваристві, правильному розумінню інших актуальних проблем.

Висновки

1. Оскільки потреба самовизначитися в житті характерна для всіх людей, але не всі люди є філософами, то найпершою формою орієнтації людини в житті є світогляд, що є сукупністю уявлень про місце людини у світі.

2. Філософія — це теоретично розроблений світогляд, система загальних категорій, теоретичних поглядів на світ, місце в ньому людини, усвідомлення різних форм ставлення людини до світу, яке спирається на досягнення наук про природу і суспільство і володіє певною мірою логічного доказу.

3. Цінність філософії — у пробудженні творчого, конструктивного осмислення людиною себе, світу, суспільної практики та витоків суспільного просування в майбутнє, «потрясіння свідомості». Потрясіння — пролог до пробудження руху, до самостійного духовного життя особи, її самосвідомості.

Контрольні запитання

1. Визначте, що таке світогляд. Чи всі люди його мають?
2. Які основні структурні елементи притаманні світогляду?
3. Окресліть історичні типи світогляду.
4. Які риси притаманні міфології?
5. Назвіть основні риси релігійного світогляду.
6. Що таке філософський світогляд? Чим він відрізняється від інших історичних типів світогляду?
7. Як співвідносяться філософія та світогляд?
8. Окресліть коло проблем, що цікавлять філософів.
9. Спробуйте визначити предмет філософії та обґрунтувати його розуміння.

10. Поясніть причину існування матеріалістичної та ідеалістичної лінії у філософії.
11. У чому полягає різниця між діалектикою та метафізикою?
12. Якими є джерела і особливості філософського знання?
13. Опишіть структуру філософського знання (основні філософські дисципліни).
14. Що лежить в основі класифікації філософських наук?
15. Чи зводиться філософія до науки? Аргументуйте свою відповідь.
16. Розкрийте зміст основних функцій філософії.
17. Яке місце посідає філософія в системі культури?
18. Чи може філософія змінити світ? Яким чином?

Розділ 2

Історія розвитку філософської думки: загальна характеристика

Цей розділ присвячено історії філософії. Його завдання — дати уявлення про логіку розвитку світової філософської думки, про важливі проблеми, які ставились і по-різному вирішувалися в історії філософії протягом понад двох з половиною тисяч років її існування та розвитку. Саме проблемний підхід дасть можливість підійти до історії філософії не як до антикварної спадщини, не як до музейного експонату, а як до живого і на сьогодні актуального багатства людської думки, що має довічну цінність. Розгляд центральних проблем, які поставали перед філософами того чи іншого періоду, водночас допоможе здобути знання про історичні таємниці філософії, про своєрідність культур різних народів на конкретному етапі їх історії. Етапи розвитку філософської думки можна зобразити таким чином: філософія Стародавнього світу (VII ст. до н. е. — VI ст. н. е.); середньовічна філософія (V–XV ст.); філософія епохи Відродження (XIV–XVI ст.); філософія Нового часу (XVII–XIX ст.) та сучасна філософія (XX ст. — початок XXI ст.)¹.

Мета цього розділу — дати уявлення про історичну логіку розвитку філософської думки, про найважливіші проблеми, котрі ставились і по-різному розв'язувались у зазначені періоди.

§ 1. Загальна характеристика античної філософії

Філософія зародилася практично одночасно у трьох найбільших осередках стародавньої цивілізації — Китаї, Індії, Греції і Римі. Майже у цей час відбувається зародження філософії у стародавньому Вавилоні та Єгипті. Однак тут філософська думка не набула рівня, влас-

¹ Необхідно відзначити, що хронологічно етапи розвитку філософської думки досить умовні, а також вони взаємопроникають один в одного. Крім того, у різних країнах інтенсивність розвитку філософії не збігалася, тому у той самий історичний період могли співіснувати як антична філософія, так і філософія, яку ми відносимо до середньовічної.

тивного більш розвиненим рабовласницьким країнам. Ми розглянемо сукупність філософських вчень, що розвивалися в давньогрецькому (з кінця VII ст. до н. е. до початку VI ст. н. е.) і пізніше в давньоримському (з II ст. до н. е. до початку VI ст. н. е.) суспільствах. Це так звана антична філософія (від лат. *antiquitas* — давнина, старовина). Саме тут виробляється стиль філософствування та проблематика, які визначили подальший розвиток філософії на Європейському континенті. Філософія античного світу виростає з міфології та епосу греків, що позначилося на її розвитку. Основні характерні риси цієї філософії такі:

- наявність у ній значної кількості міфологічних та епічних образів;
- присутність елементів антропоморфізму (наділення предметів і явищ природи зовнішністю і фізичними властивостями людини);
- найвний пантеїзм, тобто ототожнення богів із силами природи;
- пов'язування природних процесів з моральною проблематикою і оцінка їх у категоріях «добра», «зла», «справедливості», «блага» та ін.;
- пошуки початку всього існуючого, що пізніше в новоевропейській філософії постане як проблема субстанції.

У розвитку античної філософії вирізняють три основних етапи.

Перший етап охоплює VII–V ст. до н. е. Його називають *натурфілософським*, або *ранньою класикою*. У центрі уваги філософів того етапу перебували проблеми фізики (природи), Космосу, Всесвіту.

Другий етап — *висока класика*. Він охоплює V–IV ст. до н. е. У цей період відбувається антропологічний поворот у грецькій філософії — помітна чітка тенденція теми людини в системі інших проблем.

Третій етап у розвитку античної філософії — (кінець IV ст. до н. е. — початок VI ст. н. е.) — *пізня класика*, або завершальний етап античної філософії. До нього, у свою чергу, входять періоди: елліністична філософія (IV–I ст. до н. е.), олександрійська філософія (I ст. до н. е. — початок VI ст.), давньоримська філософія (II ст. до н. е. — VI ст.). Для цього етапу характерне не стільки висування нових ідей, скільки осмислення, уточнення, коментування ідей і вчень, створених мислителями попереднього періоду. Крім того, якщо на двох перших етапах розвитку поняття античної філософії збігається з поняттям давньогрецької філософії, то на третьому етапі розвитку сюди додалися і філософські досягнення інших, культурно споріднених з Грецією регіонів.

Розглянемо названі етапи розвитку античної філософії детальніше.

Натурфілософський період (рання класика). Розпочинається антична філософія з появи *натурфілософських ідей*, тобто з філософського осмислення природи. У грецькій мові слово «природа» звучить як «фізис», тому таку філософію називали фізичною, а філософів цього періоду — фізиками. Вони інтуїтивно формували субстанціональну модель світу за допомогою з'ясування першопричини усього сушого як основи, суті.

Біля джерел формування натурфілософії стояла *мілетська школа* (м. Мілет, Мала Азія, VII ст. до н. е.). Її засновником був *Фалес* (бл. 624–547 рр. до н. е.), а його послідовниками — *Анаксимандр* (610–546 рр. до н. е.) і *Анаксімен* (585–525 рр. до н. е.). Основну увагу представники цієї течії зосередили на пошуках тієї першооснови, з якої виникають усі конкретні предмети і явища. Речі є чимось тимчасовим, вони виникають і зникають, а їх основа є вічною, що існує завжди. Фалес вбачав таку першооснову у воді, Анаксимандр вважав, що нею є невизначений початок, який він назвав «апейрон», Анаксімен взяв за першооснову повітря.

Те, що були вирізнені саме ці речовини як втілення першооснови світу, не є випадковим. Саме вода своїми наочними перетвореннями на лід або пару наштовкує думку на можливість нескінченної кількості метаморфоз, породження з єдиної вихідної (першої) форми цілої множини якісно різних форм. Повітря, у свою чергу, своїм «всепроникненням» збуджує уяву про речову «наповненість» буття, що має здатність «згущатися» і «розріджуватися», породжуючи в такий спосіб всю різноманітність конкретних речей у світі. Отже, вода, повітря і т. ін. як «першооснови» світу є не просто звичайними «відчутними» речовинами, вони одночасно є «видимим», «речово» існуючим принципом, законом виникнення, існування і зникнення конкретно-життєвого розмаїття речей навколишнього світу.

Ідея «апейрона» також не є відступом від речових уявлень про першооснову світу, як дехто вважає, бо ця ідея є конкретно-чуттєвим уявленням про первісний стан буття — хаос, «змішане», ще неупорядковане, догармонійне буття.

Діячі мілетської школи висловлювали продуктивні ідеї і у сфері інших питань. Фалес, наприклад, був видатним математиком та астрономом. І все ж головне їх надбання — розроблення ідеї про світобудову, таке розроблення, що виявляє рух людської думки від конкретного через абстрактне до поглибленого усвідомлення реальності.

Основні філософські принципи мілетської школи були розвинуті *Гераклітом* (544–483 рр. до н. е.). Він убачав першооснову світу у вогні. Все виникає з вогню і у вогонь перетворюється. «Світ єдиний з усього, — твердив Геракліт, — не створений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає». У цих словах присутня ідея про мінливий, минаючий характер усього існуючого. Геракліт є одним із перших філософів, хто помітив, що одне і те саме є водночас і різним, і протилежним. Він наголошував, що суттєва зміна — це перетворення на свою протилежність, що одна протилежність виявляє цінність іншої, суперечливість зближує протилежності. Якщо зникають суперечності, то зникає рух, а якщо зникає рух, то зникає все. Постійний хід розвитку Геракліт порівнював з течією ріки, в яку не можна увійти двічі. Рух — це життя. Ось чому Геракліта вважають одним із засновників наївної діалектики. Геракліт першим починає міркувати над проблемами пізнання. Він підкреслює труднощі, які виникають у процесі пізнання, невичерпність предмета пізнання. Гераклітова філософія вважається вершиною інтуїтивно-діалектичного розуміння світу, природи людини.

Наступною відомою філософською школою, що існувала в західній частині Великої Греції, тобто в Південній Італії, є *школа піфагорійців*. Її засновником був *Піфагор* (бл. 580–500 рр. до н. е.). Джерелом і першоосновою світу для Піфагора є не та чи інша природна речовина, а кількісне відношення — число. Воно володіє речами, моральними і духовними якостями. «Земний порядок має відповідати небесному». Підґрунтям світу є числа, які і створюють космічний порядок. Одиниця — основа всього, лінії створює двійка, поверхні — трійка, а тіла — четвірка. Числа виступають як самостійні сутності. Священною декадою є число 10, бо це подоба Всесвіту з десятьма небесними сферами і десятьма світилами. На відміну від попередніх філософів, які звертали увагу на якісний бік речей, Піфагор стверджує, що якість пов'язана з кількістю, і робить висновок, що «число володіє речами». Як конструктор нових понять Піфагор вважається першим, хто вживає поняття «філософ», «філософія».

У VI ст. до н. е. в південно-італійському місті Елеї виникає ще одна філософська школа — *елейська*, послідовники якої зветься елеатами. Якщо в основу світу представників мілетської школи була покладена матеріальна стихія (вода, вогонь та ін.), то представники елеатської філософії основу світу вбачали в неконкретному: не в речовині, а в

початку, який позначається поняттям «буття». Найбільш глибокі ідеї цієї філософії були розроблені *Парменідом* (бл. 540–480 рр. до н. е.) і *Зеноном* (бл. 490–430 рр. до н. е.). *Парменід* поділяє світ на істинний і неістинний. Істинним є буття, оскільки воно вічне і незмінне, завжди тотожне самому собі. Світ конкретних речей є неістинним буттям, адже речі постійно змінюються, сьогодні вони інші, ніж вчора, а завтра і зовсім зникають.

Логічне обґрунтування висновків Парменіда давав Зенон. Розвиваючи погляди вчителя, він підкреслював, що логічно неможливо уявляти множинність речей і припущення руху — це призводить до суперечностей. За принципами елейської школи Зенон розриває чуттєве і раціональне пізнання. Істинним визнає тільки раціональне пізнання, а чуттєве пізнання вважає обмеженим, суперечливим. Найбільш відомим викладенням елейського відкидання руху та незмінності буття є *апорії* (логічні ускладнення) Зенона, які доводили, що якщо припустити існування руху, то виникають суперечності, які не можна розв'язати.

Сучасником Парменіда і Зенона був *Емпедокл* (бл. 490–430 рр. до н. е.) — автор філософських поем, лікар, інженер, філософ. Він був засновником школи *еволюціонізму*. Емпедокл приймає як першооснови світу всі чотири традиційні стихії: землю, воду, повітря й вогонь. Ці першооснови в Емпедокла не переходять одна в одну, вони пасивні. А тому, за Емпедоклом, джерелом Всесвіту є боротьба двох психічних початків: Любові і Ненависті. Любов — космічна причина єдності і добра. Ненависть — причина роздробленості і зла.

Після Емпедокла утверджується оригінальна філософська *школа ноології*, або концепція всесвітнього розуму. Розробив її *Анаксагор* (бл. 500–428 рр. до н. е.). На противагу своїм попередникам, Анаксагор відкидає стихії як початки. Для нього первинним є всі без винятку стани речовини. Один з останніх представників елейської школи *Мелісс* (його акме припадає на 440 р. до н. е.) довів нескінченність буття у просторі та часі, сформулював закон збереження буття, суть якого виразив у формулі «з нічого ніщо не виникає».

Значним етапом у розвитку античної філософії була *школа атомізму*. Ідеї про атомістичну природу світу розвивали *Левкіпп* (бл. 500–440 рр. до н. е.) і *Демокріт* (бл. 460–370 рр. до н. е.). Філософську спадщину Левкіппа і Демокріта важко розділити (існують різні точки зору на цю проблему), тому їх вчення, як правило, розглядають разом. Левкіпп

і Демокрит, на відміну від інших філософських шкіл, визнають буття (атоми) і небуття (пустоту). Атом, на їх думку, — це найменша частинка буття, вона неподільна, вічна і незмінна. Атоми розрізняються за величиною, формою, порядком розміщення. Вони вільно рухаються в пустоті, а зіткнувшись, змінюють порядок руху. Причини руху атомісти не описують. Атоми самі по собі без'якісні. З атомів складається і душа. Після смерті тіла атоми душі розпадаються, тому душа є смертною. На поверхні речей знаходяться більш легкі, летючі атоми. Вони «втягуються» при диханні нами, і завдяки органам чуття ми й маємо певні образи предметів і уявлення про них.

Отже, давньогрецька натурфілософія розвивалася динамічно, демонструючи при цьому деякі загальні закономірності руху людського мислення — від простого до складного, від конкретного до абстрактного, від недиференційованої проблематики до диференційованої, від неусвідомленого до усвідомленого, висунувши цілу низку продуктивних ідей для європейської цивілізації ідей і теорій.

Висока класична доба античної філософії бере свій початок у другій половині V ст. до н. е. У цей період з'являється чітка тенденція теми людини в системі інших філософських проблем. Найбільш яскраво ця тенденція знаходить свій вияв у *софістів* (від грец. *sophistés* — мудрість). Пізніше софізмом називали філософський напрям, представники якого основну увагу приділяли не систематичному засвоєнню учнями знань, а вмінню використовувати їх у дискусіях. До визначних представників софістів належать *Протагор* (бл. 481–411 рр. до н. е.), *Горгій* (бл. 483–375 рр. до н. е.) та ін.

Вихідний принцип софістів, сформульований Протагором, означав: «Людина — міра всіх речей». Те, що приносить людині задоволення, — добре, а те, що спричиняє страждання, — погано. У межах теорії пізнання багато хто з софістів стали релятивістами. Так, Горгій вважав, що в теорії пізнання діють три тези. Перша: нічого не існує; друга: коли щось і існує, пізнати його неможливо; третя: коли й можливо пізнати, то передати і пояснити іншому неможливо. Та софісти вчили не тільки риториці і філософії, а й займалися математикою, поезією, музикою, астрономією, вивченням мови.

Величезний вплив на античну і світову філософію мав *Сократ* (469–399 рр. до н. е.). Він походив з бідної афінської сім'ї, жив і вчився в Афінах, а потім і сам вчив в Афінах, де його слухали численні учні: Платон, Антисфен, Аристипп, Евклід із Мегари. Справжні погляди Сократа реконструювати дуже складно. Сократ ніколи не вважав себе

мудрим. На думку Сократа, він лише філософ, який любить мудрість. Один з відомих його висловів «знаю, що нічого не знаю» є, справді, поясненням необхідності глибшого пізнання самого себе. Своїм найважливішим завданням Сократ вважав «виховання людей», зміст якого вбачав у дискусіях і бесідах, а не в систематичному засвоєнні якихось знань. Сократ не залишив жодних рукописів. Його погляди викладені в працях Платона, Аристотеля. Будова світу, фізична природа речей непізнанні, пізнати можемо тільки самих себе. Це розуміння предмета пізнання Сократ висловив формулою: «Пізнай самого себе». Головне у знанні не теорія, а практика — мистецтво жити. Знання, за Сократом, є думка, поняття про загальне.

У центрі філософії Сократа постає людина, її ставлення до сім'ї, суспільства, законів і, що важливо, — ставлення до богів. У бесідах та дискусіях Сократ звертає увагу на пізнання суті доброчесності. Основними доброчесностями він вважав стриманість (як вгамовувати пристрасті), мужність (як долати небезпеку) та справедливість (як дотримуватися Божих та людських законів). Ці доброчесності людина здобуває шляхом пізнання та самопізнання. У бесідах, суперечках та дискусіях Сократа формувався філософський метод, який назвали *діалектикою* (від грец. *dialektiké* — мистецтво вести бесіду, розмовляти). Мета методу — досягти істини виявленням суперечностей у твердженнях противника шляхом постановки правильно підібраних питань.

Найвидатнішим з безпосередніх учнів Сократа був *Платон* (427–347 рр. до н. е.). Він походив з афінського аристократичного роду. Справжнє його ім'я — Аристокл, а Платон — прізвисько (від грец. *platus* — широкоплечий). Платон був засновником філософської школи, відомої під назвою Академія. Він — перший найвідоміший філософ, практично всі твори якого дійшли до нашого часу, які він писав у формі діалогу. Серед них: «Апології Сократа», «Законо», «Банкет», «Держава», «Федр», «Тімей» та ін. У діалогах Платона викладено натурфілософію, вчення про Космос, теорію пізнання та діалектику, розглянуто проблеми людини і суспільства.

Головне місце у філософії Платона посідає оригінальне вчення про ідеї, згідно з яким світ чуттєвих речей не є світом дійсно суцього: чуттєві речі перебувають у безперервній зміні, то виникають, то гинуть. Усьому тому, що є в них справді суцим, чуттєві речі зобов'язані своїм безтілесним прообразам, які Платон називає ідеями. Таким чином, він створив вчення *об'єктивного ідеалізму*: ідеї існують об'єктивно, реально, незалежно від усіх обмежень простору і часу. Вони виступають

як ідеальний зразок та ідеальна схема творення речей. Ідеї — це досконалі, нематеріальні вічні сутності, а речі є недосконалими, спотвореними матеріальними «тінями» ідей.

На ідеалістичній онтології Платона ґрунтується і все його вчення про державу, людину і пізнання. Він вперше створює концепцію досконалої («ідеальної») держави. У трактаті «Держава» Платон прагне показати, яким має бути досконалий лад суспільства, яке виховання має бути в людей у такому суспільстві. Аналізуючи суспільне життя від давнини до часів, коли він жив, Платон доходить висновку про те, що матеріальні умови існування, стимули та спілкування людей визначають ступінь свободи, необхідність поєднання їх узами дружби або ворожнечі. Усі існуючі на основі цього держави — держави негативного типу: тимократія, олігархія, демократія, тиранія.

Платон протиставляє їм проект ідеальної держави, де влада належатиме невеликій групі людей; основним принципом ладу такої держави буде принцип справедливості, згідно з яким кожному громадянину відводиться особливе заняття та особливе становище, що зумовить їх гармонійне поєднання.

У гносеології Платон заперечує чуттєве пізнання і його форми. З його точки зору раціональне породжує чуттєве. Він так класифікує знання: достовірні апріорні знання людині дані Богом; близькі до достовірного знання — це знання чисел і заснованих на числах науках; недостовірні знання — емпіричні знання, тобто знання, отримані на основі відчуттів.

У 367 р. до н. е. слухачем Академії Платона стає сімнадцятирічний *Аристотель* (384–322 рр. до н. е.) — один із найвидатніших старогрецьких філософів. Згодом він стає вчителем сина македонського царя Філіппа II — Олександра, майбутнього видатного полководця. Аристотель залишив по собі величезну творчу спадщину (150 наукових праць і трактатів). Найвідомішими його творами є «Фізика», «Метафізика» («Перша філософія»), «Органон» (розглядаються проблеми логіки), психологічний трактат «Про душу», етичні твори «Евдемова етика», «Велика етика», політико-економічні твори «Політика» і «Економіка». Основні положення філософії Аристотеля найповніше викладені у праці «Метафізика»¹. Найперша філософська проблема, за Аристотелем, —

¹ Слід пам'ятати, що в часи Аристотеля слова «метафізика» ще не було. Це поняття вносить систематизатор творів Аристотеля — Андронік Родоський, який, опрацювавши рукописи Аристотеля, почергово укладає після творів із фізики твори з філософії. Звідси «те, що після фізики», тобто «метафізика».

предмет філософії. Він вважає, що філософія повинна вивчати нематеріальні, самостійні, найбільш загальні причини розвитку матеріального та духовного світів і нерухомі сутності (закони). Фізика вивчає матеріальне, філософія — водночас і матеріальне, і ідеальне. Вивчення ідеального — кінцева мета філософії.

Аристотель був першим критиком теорії ідей Платона. З критичним ставленням до вчення Платона і пов'язаний відомий вислів Аристотеля: «Платон мені друг, втім істина дорожча». Аристотель доводить, що ідеї — лише копії речей і не відрізняються від них за змістом. Критикуючи ідеалізм Платона, філософ разом з тим критикував атомістичний матеріалізм. У ході цієї критики було вироблено дуалістичне вчення про буття, згідно з яким для існування світу необхідні дві першооснови — матеріальна та ідеальна. Матерію Аристотель розглядав як пасивний початок, що має аморфний зміст і не може самостійно розвиватися. Активний початок — це форма. Завдяки формі матерія перетворюється на щось певне, на реальні речі. На думку Аристотеля, форма — перша сутність, а кінцевою формою усіх форм є Бог. Бог — це перший двигун природи і кінцева причина світу.

Проблематика людини у філософії Аристотеля знаходить своє відбиття у трактаті «Про душу», який присвячено дослідженню душі, з'ясуванню явищ сприйняття і пам'яті людини. Душа — причина і початок людського тіла. Усі складові душі повинні руйнуватися так само, як і тіло, за винятком розуму. Розум — частина душі, яка не виникає і яка не може загинути. В душі Аристотель вбачає найвищу діяльність людського тіла, його «дійсність», або ентелехію (здійснення).

У гносеології Аристотель критикував скептицизм попередників і стверджував можливість пізнання світу. Він визначав явище і сутність як ступені наближення до істини, розглядав чуттєве і раціональне пізнання. Втім Аристотель протиставляв раціональне чуттєвому. Розум у Аристотеля може існувати самостійно, незалежно від почуттів як частина розумної душі, притаманної людині і Богу. Аристотель розрізняв пасивний розум, який відображає буття, і активний, який створює світ. Межа наближення людини до Бога залежить від співвідношення в ній пасивного і активного розуму.

Філософія Аристотеля не завершує ні старогрецької, ні тим більше античної філософії. Але вона завершує найзмістовніший період в історії філософії, який часто називають філософією класичної Греції. Ця філософія високо цінувалася ще в античний період, відіграла визна-

чальну роль в епоху Середньовіччя, без неї неможливо уявити європейську філософію Нового часу, як і сучасну філософську культуру.

Пізня класика. Багатим на різноманітні школи був і завершальний цикл античної філософії (пізня класика). Зупинимося на ідеях найавторитетніших шкіл цього етапу.

Епікуреїзм. Засновником школи був послідовник Демокріта *Епікур* (341—270 рр. до н. е.). Основний його твір — «Про природу». Епікур філософію розділяв на фізику (вчення про природу), каноніку (вчення про пізнання) і етику. Особливо цікавим є етичне вчення Епікура. Його етичний девіз — живи на самоті. Мета життя людини, за переконанням Епікура, відсутність страждань, здоров'я тіла і стан душевного спокою (атараксія). Пізнання світу, на його думку, звільняє людину від страху перед смертю.

Усі явища природи і Всесвіту Епікур пояснював різними поєднаннями невмирущих атомів, що є відмінними не лише за формою і величиною, як у Демокріта, а й за вагою. Їхній прямолінійний рух поєднується зі спонтанними, внутрішньо замовленими відхиленнями в бік від прямої лінії, що закладає основи не тільки природної свободи, а й індивідуальної (людської) — стає можливим вільний вибір від визначеності наперед, тобто з'являється можливість вибору з кількох життєвих варіантів, можливість «втекти» від приреченості.

Епікуреїзм мав досить великий вплив на свідомість мислителів своєї епохи. Найбільш відомим з послідовників Епікура був давньоримський поет і філософ *Тит Лукрецій Кар* (прибл. 99–55 рр. до н. е.). До нас дійшла повністю його поема «Про природу речей», у якій він детально виклав свою філософську позицію. Лукрецій вважав, що основна мета філософії — звільнення людини від страху загробної карі. Звільнитися від цього людина може через пізнання природи, законів її функціонування. Набуті знання потрібні людині для розуміння складних етичних проблем. Особливо важливим для людини є розуміння двох питань: смертності душі й неможливості богів вплинути на життєдіяльність людини. Визнаючи існування богів, Лукрецій заперечує їх вплив на природу, бо природа складається з найменших частинок і виникає сама по собі. Найменші частинки природи вічні, ніким не створені і є першоосновою світу.

Скептицизм. Як філософська школа скептицизм (від грец. *skeptikós* — той, хто досліджує, критикує) виник у VI–III ст. до н. е. Своєї вершини він досяг у вченні *Піррона* з Еліди (бл. 360–270 рр. до н. е.), *Енесідема*

з Кноса (I ст. до н. е.), *Секста Емпірика* (кін. II — поч. III ст.) та ін. Специфіка цієї школи полягає в тому, що скептики вказували на відносність людського пізнання, на його формальну недоказовість. В основі суджень цієї школи лежали три знамениті запитання з трьома відповідями: 1) якими є всі речі? — Кожна річ є не більше такою, ніж будь-якою іншою, тому вона не може бути названа ні прекрасною, ні потворною; протилежні судження про річ справедливі однаковою мірою; 2) як людина має ставитися до речей світу? — Знаючи, що протилежні судження про речі світу однаково достовірні, мудра людина утримуватиметься від будь-яких суджень про речі, а отже, і від прийняття остаточних рішень щодо свого ставлення до цих речей; 3) яку користь отримує людина від свого ставлення до речей світу? — Утримуючись від суджень про істинну сутність речей та від остаточного прийняття рішень щодо свого ставлення до цих речей, мудра людина ставить до них байдуже і незворушно, тобто з позиції апатії та автаркії (самовладання) — тільки так досягається вище блаженство. У цьому — єдино можлива користь від ставлення людини до речей і явищ світу.

Стоїцизм. Засновником його був *Зенон* з Кітіона (бл. 336–264 рр. до н. е.), що знаходився на Кіпрі. Духовними спадкоємцями Зенона були *Клеанф* (331–233 рр. до н. е.) та *Хрісіпп* (281–208 рр. до н. е.). Учні Хрісіппа поширили стоїцизм у Римі. Серед римських стоїків найбільш відомі *Сенека* (5 р. до н. е. — 65 р. н. е.), *Епіктет* (50–138), *Марк Аврелій* (121–180).

Стоїцизм — філософська школа, в основному, етичної спрямованості. Вона, як і попередні школи, закликала людину до життєвої мудрості та самовладання, але з позиції зовсім іншого розуміння буття і людини. Стоїки вважали, що весь світ — єдине тіло, яке наскрізь пронизане активним началом, яким є Бог. Бог — це творчий вогонь, тілесне дихання («пневма»), життєва теплота, що розлита в тілі природи. Творчий вогонь забезпечує обумовленість всіх явищ світу. Кожна подія — необхідна ланка непорушного ланцюга постійних перетворень. У цьому — необхідність усіх речей і явищ, якої не може порушити жодна сила. Отже, завдяки творчому вогню у світі панує фатум — неблаганний закон долі. Дія долі неминуча. Тому людині не варто опиратися фатуму. Доля веде того, хто добровільно і беззаперечно їй підкоряється, і тягне силоміць, притягає того, хто нерозумно і безрозсудно їй суперечить. Звідси випливає, що людина має свідомо, розумно пізнавати своє місце у світоустрої; вона повинна осягнути, яка поведінка відповідає її власній природі та природному співвідношенню з іншими істотами.

Неоплатонізм. Основні творці неоплатонізму: *Плотін* (205–270), *Порфирій* (232 або 233 р. — початок IV ст.), *Ямвліх* (бл. 245 р. — бл. 330 р.), *Прокл* (410–485). Філософським джерелом неоплатонізму є вчення Платона про первинність світу ідей і вторинність матеріального світу. Воно було витлумачено в дусі містицизму. Концепція виникнення і розвитку світу в неоплатоніків дуже складна. Його творцем є надчуттєве абстрактне Єдине, яке шляхом емонації (витіканням) виділяє з себе світовий розум (світ ідей), світову (божественну) Душу і чуттєвий матеріальний світ. Індивідуальна (земна) душа, яка «охоплена» небуттям (матерією, тілом), є часткою світової Душі. Вони взаємопов'язані. Земна душа прагне бути максимально подібною до світової. Гармонія між ними визначається вчинками і діяльністю людини. Чим більше людина керується принципами добра, тим ближчою вона стає до божественної Душі. Тому сенс життя людини — повсякденне духовне самовдосконалення, отже, душа, за неоплатонізмом, повинна весь час очищатися від всього земного. Очищення досягається відмовою від земних потреб та інтересів, постійними роздумами про найвищі Божі істини. Вершиною очищення є стан трансу, коли душа людини зливається зі світовою Душею.

У 529 р. імператор Юстиніан видав указ про закриття філософських шкіл в Афінах. Це було свідченням того, що антична філософія завершила своє існування. Але вона назавжди залишилася джерелом філософського мислення.

Таким чином, в античній філософії були поставлені і частково розв'язані основні філософські проблеми: виникнення світу і людини, першооснови всього сущого, співвідношення двох основних форм буття — матеріального та ідеального, сенсу життя, смерті і безсмертя. Результати досліджень мислителів суттєво вплинули на подальший розвиток філософської думки в усьому світі.

§ 2. Філософія Середньовіччя, її особливості

Наступним етапом у розвитку філософської думки є середньовічна філософія. Середні віки охоплюють величезний тисячолітній період історії (V–XV ст.). У Західній Європі умовним початком цього періоду

вважають рік падіння Римської імперії (476)¹. Для Середньовіччя у соціально-економічному плані характерне панування феодалного укладу, в ідеологічному — утвердження християнства як панівної релігії. Вона проникла у всі сфери суспільства, життя та свідомості. Тому не дивно, що філософії цієї епохи притаманна значна залежність від релігійного світогляду її представників. У своїй основі вона теоцентрична, тобто чинником, що визначає все існуюче, тут є не природа чи Всесвіт, а Бог, його воля. Світ сприймався як подвійне буття: справжній (божественний, небесний) і несправжній (земний, грішний) світ. Цей поділ проходить через усю середньовічну філософію. У розвитку філософії Середньовіччя можна умовно виділити такі етапи: апологетика (II–III ст.); патристика (III–VIII ст.); схоластика (IX — кінець XIII ст.); містика (кінець XIII–XV ст.)².

Апологетика. Розпочинається становлення філософії Середніх віків періодом так званої апологетики (від грец. *apologia* — захист). За умов, коли християнство становило переслідувану меншість Римської імперії, коли з нового вчення глузували, представники апологетики зверталися до римських імператорів або широкого загалу із посланнями на захист християн. У таких зверненнях апологети почали розглядати та розробляти важливі світоглядні ідеї, такі як розуміння сутності Бога, характеру та змісту божественного творіння, природи та сутності віри, співвідношення віри та знання.

Від самого початку апологетика розділилася на два напрями в питанні ставлення до попередньої язичницької (античної) мудрості: позитивний і негативний.

Прихильники *позитивного ставлення* — *Юстин Мученик* (бл. 100–165), *Афінагор* (II ст.), *Климент Олександрійський* (150–215), *Ориген* (бл. 185–254) — вважали, що грецькі філософи йшли шляхом істини, але не могли досягти її, бо вона ще не виявила себе в особі Христа. Тому філософію треба використовувати, підпорядковуючи її теології, оскільки християнський світогляд більш істинний, ніж попередній.

Прихильники *негативного ставлення* до античної філософії — найвідатнішим їх представником був *Квінт Тертуліан* (бл. 155–220 рр.) — не

¹ Існують інші точки зору на хронологічні рамки Середньовіччя. Деякі дослідники початок Середньовіччя відносять до II — IV ст., а завершення цього історичного періоду — аж до XVIII ст.

² Необхідно підкреслити, що на етапі апологетики та на початковому етапі патристики (II–IV ст.) філософія Середньовіччя проходила етап народження із надр християнської догматики.

лише засуджували античну філософію, а й вважали, що греко-римська культура взагалі зіпсувала й спотворила людину, задавила її природні нахили, вибудувала у свідомості цілий світ штучних цінностей. Серед таких цінностей, на думку Тертуліана, є і безплідна у своїй витонченості наука, і занадто розніжене мистецтво, і до краю розбещена мораль, і аморальна релігія. Єдиний вихід зі скрути полягає у спрощенні і поверненні до природного — християнського стану. Мудрування ж учених і філософів на цьому шляху не тільки зайві, а й шкідливі. Досягти мети можна через аскезу, самопізнання і, найголовніше, через віру в Ісуса Христа.

Патристика. Зміни в суспільному стані християнства не могли не відбитися на характері його ідеології: відпала необхідність захищатися і обґрунтовувати своє право на життя, настав час вказувати шлях і вести світ, що руйнувався, до спасіння¹. На зміну активності апологетів прийшла діяльність отців церкви, розпочався етап патристики (від лат. *pater* — отець). Одним з найушлавлених її представників вважається Аврелій Августин, або, у вітчизняній традиції, *Августин Блаженний* (354–430). У своїх працях «Про град Божий», «Сповідь», «Про Трійцю» Августин розробив філософське вчення про свободну волю і вважав, що людина як своєрідний мікрокосм поєднує у собі природу матеріальних тіл — рослин та тварин, розумну душу і свободну волю. Душа нематеріальна, безсмертна, вільна у своїх рішеннях. Філософ віддавав перевагу вольовим характеристикам людської душі перед розумовими. Звідси виводилася незаперечна першість віри перед розумом (віра передує розумінню) і, зрештою, утверджувався беззастережний авторитет церкви як останньої інстанції у ствердженні будь-якої істини. Отже, свобода волі, за Августином, не абсолютна. Вона обмежена божественним передвічним рішенням, яким Бог одних обрав для врятування та насолоди в майбутньому житті, а інших прирік на одвічні тортури (у цьому суть християнського вчення про божественне приречення). Подібним чином Августин розмежував науку й мудрість. Наука підпорядкована мудрості, бо навчає лише вмінню користуватися речами, тоді як мудрість орієнтує на пізнання божественних справ і духовних об'єктів.

Августин дав принципово нове, лінійне тлумачення часу на відміну від циклічного його тлумачення, притаманного античному світо-

¹ У 324 р. імператор Костянтин своїм едиктом поклав початок перетворення християнства на державну релігію Римської імперії.

гляду. Поняття про час, як рух від минулого до майбутнього, а не як постійне повторення того, що вже колись було, стало основою формування історичної свідомості. Але для Августина історія — це ще коротший проміжок між двома «вічностями» — створенням світу Богом і «тисячолітнім» Царством Божим на Землі. Таке розуміння часу було характерним для всієї середньовічної культури.

Суттєву роль в утвердженні християнського світомислення відіграли *Ієронім Блаженний* (345–420), що переклав Біблію латиною; римський письменник V ст. *Марціал Капелла*, що висунув ідею «семи вільних мистецтв», серед яких основою всіх знань виступають перші три — граматики, риторика та діалектика; *Аніцій Манлій Северин Боєцій* (480–524), твори якого «Про музику», «Про Святу Тройцю», «Про католицьку віру», «Розрада філософією» доволі органічно поєднували грецьку філософію із християнським світобаченням; *Флавій Магн Касіодор* (477–570), який у своєму маєтку на півдні Італії заснував школу, де почалися систематичні переклади та переписування книжок і текстів, важливих для християнської освіченості.

У період раннього сформованого Середньовіччя існував ще один цікавий філософ і богослов *Іоанн Скот Еріугена* (бл. 810–877 рр.). У своєму відомому творі «Про розподілення природи» він писав, що все буття поділяється на чотири «природи»: перша — природа не створена, але здатна сама творити — Бог; друга — природа створена і сама здатна творити — сукупність першоформ (у платонівському розумінні) і діючих причин; третя — природа створена і нездатна творити — світ чуттєвих речей. Існування світу речей Еріугена пов'язує з гріхопадінням людини, яке й призвело до того, що цей світ відійшов від Бога. У остаточному підсумку (на основі спокути) чуттєвий світ повернувся до Бога, і цей стан буття характеризує, як вказує Еріугена, четверту природу — Бога як кінцеву мету всього, як субстанцію, до якої все повертається.

Схоластика. Погляди Августина Блаженного і його послідовників стали основою для середньовічної філософії, яка дістала назву схоластики.

Що це за філософія?

Саме слово «схоластика» походить від грец. *scholē* — школа. Річ у тім, що на межі V і VI ст. почала складатися система середньовічної освіти. Деякі з перших монастирських і приходських шкіл стали провідними центрами середньовічної культури й освіти, теоретичних досліджень свого часу. У цих школах уперше почали викладати філо-

софію. Вона і дістала назву схоластики. Пізніше так почали іменувати всю середньовічну філософію.

У розвитку західноєвропейської середньовічної схоластики визначаються два періоди:

- 1) рання схоластика IX–XII ст.;
- 2) зріла, класична схоластика XII–XIV ст.

Рання схоластика. У перший період всі вчення були пов'язані переважно з інтерпретацією Августином Блаженным неоплатонізму. Видатним представником схоластики цього часу був *Ансельм Кентерберійський* (1033–1109), який з 1093 р. обіймав посаду архієпископа в Англії. «Я вірую, щоб розуміти, а не прагну розуміти, щоб вірити» — так Ансельм сформулював своє кредо у сфері пізнання. Втілюючи його у своїх міркуваннях, він побудував відоме «онтологічне доведення» буття Бога. Воно полягає ось у чому. Віруюча людина має самоочевидне поняття про Господа, істоту найдовершенішу. Але для повної довершеності ознака буття є необхідною. Отже, Бог реально існує. Вже сучасники архієпископа Кентерберійського піддавали сумніву таку аргументацію, оскільки вона робила висновок від існування ясного поняття про річ до реального існування цієї речі. Та хіба ж не справжні предмети є підґрунтям вироблення понять про них? Хіба, наприклад, з'являться у вашій кишені гроші завдяки одній тільки думці? Проте такі контраргументи навряд чи мали вагу для Ансельма: він вважав свій висновок результатом віри і божественного откровення, а його логічне обґрунтування — лише легкозрозумілою формою демонстрації істини.

Другим відомим представником ранньої схоластики є комп'єнський канонік *Іоанн Росцелін* (бл. 1050 — бл. 1120). У центрі його філософії був догмат триєдності Бога — один із основних у християнському віровченні. Зміст його полягає в тому, що Бог єдиний у трьох особах: Отець, Син і Дух Святий. Триєдина сутність лків Бога така ж реальна, як і самі іпостасі. Вчення Росцеліна, яке відкидало реальне існування загального, мало тенденцію заперечувати реальність Божественної єдності, а тому було небезпечним для основної догми християнства. У 1092 р. Церковний Собор у Суасоні звинуватив Росцеліна в ересі («тритеїзмі» — трибожжі) і змусив відмовитися від свого вчення.

У певний період на позиціях Росцеліна стояв його учень *П'єр Абеляр* (1079–1142). Він був відомий у Європі як прекрасний майстер диспуту. У своїх працях «Так і ні», «Листування з Елоїзою» та інших він звертається до розуму як провідного інструмента і критерію в по-

шуках істини, як засобу популяризації християнського вчення. Але спроба раціонального захисту християнського вчення цілком законно-мірно приводила до критичного аналізу останнього, що відкривало шлях до звільнення філософії з-під контролю теології. Тому вчення Абеяра було також засуджене як єретичне.

Класична схоластика ґрунтується на пристосованому до потреб християнської догматики аристотелізмі. Систематизатором класичної схоластики був *Фома Аквінський* (1225 або 1226–1274). Свою теологічно-філософську систему він виклав у численних працях (останнє Ватиканське видання його творів становить 28 томів), найвідомішими серед яких є «Сума проти язичників» (1264), «Сума теології» (1274). У цих творах Аквінський розробив свою систему «покатоличеного» аристотелізму — *томізм*, як стали називати це вчення за іменем його творця (за латинською транскрипцією ім'я Фома вимовляється, як Томас, звідси «томізм»). За життя Фоми Аквінського його філософія не дуже схвально підтримувалася теологами. Загальне визнання і слава прийшли до нього лише після смерті, йому було присвоєно почесне звання «ангельський доктор», а в 1323 р. його причислили до лику святих. Вчення ж Фоми фактично стає офіційною філософською доктриною католицької церкви.

У центрі томізму — вчення про те, що Всесвіт являє собою ієрархію ступенів буття. Нижчий ступінь цієї ієрархії становить природа, матерія, вищий — Бог, абсолютна божественна свідомість, яка творить світ і керує ним. Кінцевою метою людського життя є Бог. Але розумом він не пізнається. Бог є найрозумніша істина, яка недоступна слабкому людському розуму. Ця істина дається людям через послані Богом «істини одкровення». Однак «докази» буття Бога можна знайти шляхом осмислення «ідей», закладених Богом у природному світі. На цих вихідних засадах Фома вибудовує концепцію подвійної істини: є «істини розуму» і є вищі істини — «істини одкровення». Істини розуму відкриваються нам через науку і філософію, істини одкровення — через теологію, зокрема через Святе Письмо (Біблію). Отже, філософія і теологія не суперечать одна одній, бо осягають різні світи — природу і Бога.

Завдання філософії схоласти вбачали в пізнанні Бога (через природу), доказах того, що всі догмати церкви не суперечать розуму. Центральними вважали проблеми співвідношення знання й віри, волі й розуму, одиничного й загального. Остання відома як суперечка про

універсалії — природу загальних понять. Згідно з тим, як тлумачилося питання про існування універсалій, середньовічна філософія репрезентована двома основними напрямками — *реалізмом* і *номіналізмом*. Реалізм — напрям, представники якого вважають, що загальні поняття (універсалії) є не відображення предметів і явищ, а існують як реальні духовні сутності і становлять субстанцію речей. Найбільш випукло реалізм представлений у вченні архієпископа Ансельма Кентерберійського і у Фоми Аквінського. Номіналізм (від лат. *nomen* — ім'я, назва) — напрям, представники якого вважали, що реально існують лише поодинокі реальні речі, а загальні поняття є тільки назви або імена. Найвидатнішими представниками цього напрямку є *Іоанн Росцелін* та (у певний період) *П'єр Абеляр*. Таким чином, згідно з вченням номіналістів, універсалії існують не до, а після речей, тобто вони схилилися до матеріалістичної лінії у філософії. Загальні поняття в них є другорядними. Оскільки поняття «Бог» — найбільш загальне, то за логікою номіналізму воно й повинно потрапити до розряду «другорядного», похідного від світу індивідуальних речей.

Наприкінці XIII — на початку XIV ст. класична середньовічна філософія (і реалістична, і номіналістична), вичерпавши свої історичні позитивні можливості, поступово вступає в *період кризи*. Вона розпочинається з «роздоріжжя», до якого її привела проблема «віра — знання», «теологія — філософія»; образно кажучи, схоластика «розчахнулася» на ножицях «релігія — наука». Це виразно демонструє філософське вчення *Роджера Бекона* (1214–1294). Він розкривав непотрібність і навіть шкідливість далекого від реальності схоластичного методу, закликав вивчати природу шляхом спостереження і досвіду. У науках, заявляв він, найціннішою є практична користь. Захищаючи ідею єдності філософії й теології, він зазначав, що вони не суперечать одна одній. Теологія вчить, задля якої мети всі предмети призначені Богом, а наука — як і через що виконується це призначення. Однак цю єдність вчений мислить не як підпорядкування, а як визнання раціональної необхідності філософії, що розкриває властивості зовнішнього світу.

Проти раціональної теології виступав британський схоласт *Іоанн Дунс Скот* (1265–1308). У своїх творах «Оксфордський твір», «Про першооснови всіх речей» на перший план сутності Бога він висуває не розум чи ідеї, а волю, оскільки вона здатна виявляти себе не лише ідеально, а й реально. Тому теологія, за Скотом, є наукою практичною

(дає настанови для життя), а філософія — теоретичною. Розвиваючи ідеї Дунса Скота, ще один представник пізньої схоластики *Вільям Оккам* (1285–1349) наголошував на можливості вивчення природи і людини незалежно від теології. Він закликав до їх наукового дослідження шляхом досвіду і логіки. Щоб зробити логіку придатнішою для пізнання конкретних явищ, потрібно її очистити від зайвих термінів схоластичного теоретизування. Оккам формує цю думку в афоризмі, що відомий під назвою «оккамової бритви»: «Сутності не потрібно примножувати без необхідності». Цей афоризм, зрештою, був спрямований проти схоластики з її прагненням до нескінченних логічних побудов. Вважається, що саме він сприяв відходу від схоластичного теоретизування.

Містика. Завершується криза філософії Середньовіччя утвердженням *містичного вчення*. Містика («таємниче») — це віра в таємничі надприродні сили. Вона виходить з того, що Божественне, Бог присутній у всьому, але тільки людина це помічає за допомогою позараціональних, внутрішньоспоглядальних засобів («через заглядання в себе»). Містичне світосприйняття ґрунтується на таких засадах: 1) мета християнина — досягти єдності з Духом через злиття своєї людської суті з Божественною суттю за допомогою позарозумового екстазу (несамовитого захоплення); 2) формула єдності з Божественною суттю — «Бог має стати мною, а я — Богом» — ще не означає рівності людини з Богом, а лише свідчить про бажання — злиття людини з Божественним Духом; 3) внутрішнє відчуття і бачення Бога — важливіше від участі в богослужінні.

Родоначальником середньовічної містики був німецький філософ *Йоган Екхарт* чи, як його частіше називали, *Майстер*, або *Вчитель* (1260–1327). У праці «Проповіді і міркування» він виклав свою позицію містичного пантеїзму. Її суть полягає у такому: жодна річ, у якій Бог завжди присутній, не усвідомлює його присутності — це дано лише «внутрішній людині», яка наділена душею; Божественність — Бог тотожний з глибинами людського духу: «У моїй душі є сила, яка сприймає Бога. Ніщо мені не близьке так, як Бог... Бог мені ближчий, ніж я сам собі»; душа — це «істота Божа» в людині; вона єдино сутня з Божеством, не створена, а тому вічна; глибинний зв'язок людської душі і Бога робить можливим поєднання будь-якої людини з Богом через відмову звичайного пізнання в образах і поняттях, які дають лише уяви про Бога і Особу.

Йогана Екхарта недаремно називали Вчителем. Він справді мав багатьох послідовників, серед яких були *Йоган Таулер* (1300–1361) та *Йоган Рейсбрук* (1293–1381), які відомі тим, що, майстерно володіючи словом, особливо наголошували на значенні людської активності в питаннях вибору життєвого шляху та залучення до божественної благодаті. Вони стверджували, що, відштовхуючись від того, що даровано Богом, людина формує себе власними вчинками, бо здатна роздмухати полум'я із закладеної в неї Божої іскри.

Оцінюючи загальний внесок середньовічної філософії в розвиток філософської думки, слід врахувати її суперечливість, втім, безумовно, не можна вважати Середні віки «темними», своєрідним «проваллям», «зупинкою» в розвитку культури людства. В епоху Середньовіччя було накопичено величезну філософську спадщину, яка сприяла подальшому розвитку думки та суспільного буття в часи Відродження.

§ 3. Західноєвропейська філософія епохи Відродження

Рух Відродження (Ренесансу) розпочався в XIV ст. у північній та середній Італії, у XV ст. досяг розвитку, а в XVI ст. став загальноєвропейським явищем. У цей час відбувається народження капіталістичного способу виробництва, відбуваються великі технічні та географічні відкриття, що приводять до бурхливого розвитку торгівлі та виробництва, зміни соціально-класової структури суспільства, послаблення корпоративних та інших зв'язків між людьми.

Характерні ознаки культури цього періоду такі:

1. Рух до звільнення від панування релігії та церкви в усіх сферах суспільного життя. Це так звана «секуляризація».

2. Повернення до античної культурної спадщини, яка була майже повністю забута в Середні віки. Звідси і назва — Відродження.

3. У центрі уваги проблема людини. Якщо в центрі уваги Античності було природно-космічне життя, у Середні віки — Бог і пов'язана з ним ідея спасіння, то в епоху Відродження в центрі стає людина. Тому філософське мислення цієї епохи характеризується як антропоцентричне.

4. Поява гуманізму як ідейного руху.

5. Розвиток натурфілософії та природознавчої науки.

Зупинимося докладніше на останніх ознаках. Що таке гуманізм?

Гуманізм. В епоху Відродження цей термін спочатку означав «світське» (нецерковне) знання, так само як гуманістами називали просто представників «світської інтелігенції», яка виникла в цей час унаслідок швидкого зростання ролі розумової праці й появи таких «розумових» занять, які виходили за межі офіційних, переважно теологічних, досліджень. Згодом термін «гуманізм» почав набувати свого сучасного значення, яке полягає в розумінні людини як вищої цінності. Таким чином, гуманізм епохи Відродження — це ідейний рух, у якому визрівала нова «світська» філософія, орієнтована на людину як вищу цінність.

Першим «гуманістом» вважають видатного поета і мислителя *Данте Аліґ'єрі* (1265–1321), що жив і творив у Флоренції — «столиці» італійського Відродження. Данте одним із перших проголосив людину «найвеличнішим чудом із усіх проявів божественної мудрості». Але справжнім засновником, «батьком гуманізму» вважається *Франческо Петрарка* (1304–1374). Він прагнув донести до сучасників спадщину Античності найточніше і найзрозуміліше.

Одним із провідних філософів раннього гуманізму був римський філолог *Лоренцо Валла* (1407–1457). У своїх численних творах він гостро критикував клерикальну ідеологію і схоластичну філософію. Гуманістичне мислення було характерним і для італійського філософа, засновника платонівської Академії у Флоренції *Марсіліо Фічіно* (1433–1499). Він переклав латинською мовою твори Платона і багатьох інших античних філософів. Продовжувачем ідей Фічіно був *Джованні Піко делья Мірандола* (1463–1494). Він підготував для диспуту зі схоластами трактат «Промова про гідність людини», який вміщував 900 тез про те, що на той час було вже пізнане. Однак дискусія не відбулася — Папа Римський більшість тез заборонив, визнавши їх еретичними.

Ще одним представником гуманізму був професор Болонського університету *П'єтро Помпонаці* (1462–1525). Він стояв на позиції протиставлення філософської істини істині релігійній. Типовою для епохи Відродження була філософська позиція видатного французького гуманіста *Мішеля де Монтеня* (1533–1592). Його творчість звернена до людини та її гідності. Монтень закликав до самостійності суджень, зразком яких було вільнодумство античної філософії.

Ренесансно-гуманістичні ідеї викликали істотні деформаційні процеси в римсько-католицькій церкві, привели до її реформи, або так званої Реформації (від лат. *reformatio* — перетворювати, виправляти).

Реформацію і Ренесанс об'єднує те, що вони є явищами однієї історичної епохи, мають загальну антифеодальну спрямованість, в їх основі лежить антифеодальний рух, носіями якого були міські прошарки суспільства. Якщо Ренесанс висуває вимогу перетворення суспільства шляхом розширення світської освіти, то Реформація спрямована проти монопольного становища католицької церкви та її вчення в політиці, ідеологічній системі тодішнього європейського суспільства. Вона практично залишається на рівні середньовічного світогляду, але пропонує новий шлях до Бога. Реформація стала міжнародним рухом, який досяг апогею в XVI ст. У багатьох європейських країнах був здійснений перехід до протестантської віри (Англія, Шотландія, Данія, Швеція, Норвегія, Нідерланди, Фінляндія, Швейцарія, частково Німеччина, Чехія, Угорщина). Реформація демократизувала церкву, поставивши внутрішню особисту віру понад зовнішніми проявами релігійності. У деяких країнах церква потрапила в залежність від держави, що у свою чергу полегшило розвиток науки і світської культури. Видатними представниками реформаторського руху були *Мартін Лютер* (1483–1546), *Філіп Меланхтон* (1497–1560), *Ульріх Цвінглі* (1484–1531), *Жан Кальвін* (1509–1564), *Томас Мюнцер* (1490–1525).

Натурфілософія. Помітне місце у філософії Відродження належить натурфілософії. Вона відіграла велику роль у боротьбі проти схоластики в природознавстві. Видатними натурфілософами того часу були: *Микола Кузанський* (1401–1464) — німецький філософ, кардинал, головний твір якого — «Про вчене незнання» (1440); *Філіп Теофраст Гогенгейм* (1493–1541) — німецький філософ, лікар, алхімік, астролог, котрий поєднав медицину з хімією і набув загального визнання під псевдонімом Парацельса; *Бернардіно Телезіо* (1509–1588) — засновник академії поблизу Неаполя, де велися дослідження людини та природи; *Джераламо Кардано* (1501–1576) — різнобічний італійський вчений, філософ, астроном, винахідник, який запропонував «карданний вал» задовго до появи автомобіля; *Франческо Патріці* (1529–1597) — італійський вчений, філософ, професор Римського університету; *Томмазо Кампанелла* (1568–1639) — італійський філософ, поет, політичний діяч, який написав такі твори, як «Місто сонця», «Про християнську монархію», «Про церковну владу»; *Джордано Бруно* (1548–1600) — італійський вчений, філософ, поет, якого за передові погляди обвинуватили в ересі і відлучили від церкви; 17 лютого 1600 р. він був спалений на площі Квітів у Римі.

Усі ці вчені створили цілу низку натурфілософських концепцій. Їх визначними рисами були:

1) *пантеїзм* (від грец. *pan* — все, *theos* — Бог — «всебожіє»). Це філософсько-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим у всій природі, тотожним з нею. Цим вченням пройняті твори Миколи Кузанського, Джордано Бруно та ін. Пантеїзм з його тезою «природа — це Бог, розлитий у речах» був звичайною формою боротьби проти релігії;

2) *усвідомлення нескінченності природи, Всесвіту*. Ця позиція простежується у багатьох працях натурфілософів. Однак, якщо в Миколи Кузанського вчення про нескінченність Всесвіту було напівтеологічним, то у Бруно воно натуралістичне. До того ж у нього ідея про нескінченність природи стає однією із головних ідей натурфілософії. Всесвіт, за Бруно, немає центру, він не породжується і не знищується, не може зменшуватися або збільшуватися;

3) *органістичний погляд на Всесвіт*. Натурфілософи уявляють світ як живу істоту, яка повною мірою наділена душею. Така позиція називалася *гілозоїзмом*;

4) *взаємозв'язок «мікрокосму» і «макрокосму»*. Мікрокосм — це «малий світ», або людина. Макрокосм — це Всесвіт, або природа. Людина (мікрокосм) тлумачилась як частина природи (макрокосму) і набувала ідентичних їй властивостей. Ця ідея була розвинута у працях Миколи Кузанського, Джераламо Кардано, Томмазо Кампанелли, Джордано Бруно, Парацельса та ін.;

5) *наявність елементів діалектики*. Діалектичні тенденції були властиві, зокрема, Миколі Кузанському (принцип єдності протилежностей), Бернардіно Телізіо (все у світі відбувається через боротьбу протилежностей). Джордано Бруно розвиває положення Миколи Кузанського про єдність протилежностей. Він вбачає їх у природі і людській діяльності: у реальному світі одна протилежність є початком іншої і навпаки;

6) *звернення до магії, алхімії, астрології*. Це було зумовлено браком реальних знань, які підмінювались поетичними аналогіями, містичними здогадками. У відомій легенді про Фауста, яка з'явилася наприкінці епохи Відродження, був увічнений тодішній тип напівученого-напівфантаста, овіяного авантюричним духом часу.

Такими є загальні риси натурфілософії епохи Відродження.

Розвиток природознавчої науки. Нові тенденції з'явилися і в природознавчій науці. Вони були пов'язані з творчістю Леонардо да Вінчі, Миколи Коперника, Галілео Галілея.

Леонардо да Вінчі (1452–1519) — славнозвісний митець, він був піонером сучасного йому природознавства, мислителем, який застосовував експериментально-математичний метод дослідження природи, а також видатним представником естетичної думки своєї епохи. Вороже ставлячись до астрології, магії та алхімії, Леонардо да Вінчі бачив сенс наукової діяльності в її практичному застосуванні на користь людства. Він обґрунтовував ідею про необхідність поєднання практичного досвіду та його наукового осмислення як головного шляху відкриття нових істин. Математику він вважав найдостовірнішою наукою в осмисленні й узагальненні досвіду. Реалістичне мистецтво Леонардо да Вінчі («Темна вечора», портрет Мони Лізи тощо) свідчить про значний розвиток художньо-естетичної думки епохи Відродження. На його погляд, мистецтво, як і наука, служить пізнанню реального світу. Підкреслюючи «мудрість природи», індивідуальність, красу душі й тіла людини, Леонардо виступає як великий вчений — анатом, психолог і чудовий живописець.

Справжній переворот у поглядах на світобудову в епоху Відродження зробив *Микола Коперник* (1473–1543). Він створив геліоцентричну систему, що суперечила геоцентричній системі християнських поглядів на світ. У книзі «Про обертання небесних сфер» Коперник дійшов таких висновків: 1) Земля не є нерухомою в центрі Всесвіту, як вважали Аристотель, Птолемей, а також всі схоласти і церковники, а обертається навколо своєї осі; 2) Земля обертається навколо Сонця, яке є центром Всесвіту; 3) обертанням Землі навколо своєї осі Коперник пояснив зміну дня і ночі. Ці висновки Коперника відкривали принципово нові шляхи для розвитку астрономії.

Велике значення для епохи Відродження мала творчість *Галілео Галілея* (1564–1642). При розгляді питання про відношення Бога і природи Галілей відходить від пантеїзму і започатковує дійстичне розуміння світу. Бог, на його думку, створив природу, наділив її певним порядком і закономірностями. Однак після цього він не втручається у природу, яка живе і розвивається самостійно. На підставі висновку про незалежне від Бога існування природи Галілей обґрунтовує правильність свого погляду на її пізнання. Він запровадив експериментально-математичний метод дослідження природи — Космосу. А астрономіч-

ні відкриття, передусім супутників Юпітера, стали наочним доказом істинності геліоцентричної теорії Коперника.

Епоха Ренесансу відома не тільки новими підходами до проблеми людини і природи, а й соціально-політичними теоріями. Соціальні питання вивчали мислителі *Нікколо Макіавеллі* (1469–1527), *Жан Боден* (1530–1596), *Гуго Гроцій* (1582–1645), *Томас Мор* (1478–1535), *Томмазо Кампанелла* (1568–1639).

Таким чином, філософська думка епохи Відродження засвідчує виникнення нового світогляду, основними рисами якого є натуралізм і раціоналізм. Головна ознака філософії Відродження — світська, земна її спрямованість. Вона має етапний історичний характер, бо створила умови для переходу від середньовічної філософської спадщини до філософії Нового часу. В цьому і полягає її значення.

§ 4. Філософія Нового часу

Термін «Новий час» є таким же умовним, як і термін «Відродження». Вживаючи його, ми матимемо на увазі час зародження і утвердження нового суспільного устрою — буржуазного, який висуває і обґрунтовує нові цінності й засади людського буття у порівнянні з феодалізмом. Машинне виробництво, яке поступово витісняє ремесло, потребувало розвитку точних знань про закономірності природи. Унаслідок цього перед суспільством постала проблема розробки методів, шляхів і прийомів вивчення природи. На цій основі формуються у філософії XVII ст. два протилежні напрями: емпіризм та раціоналізм.

Прихильники *емпіризму* (від грец. *emperia* — досвід) вважали єдиним джерелом пізнання чуттєвий досвід (дані органів відчуття людини), справедливо твердили, що процес пізнання починається з відчуттів. Своєрідною модифікацією емпіризму виступає *сенсуалізм* (від лат. *sensus* — почуття). Прихильники сенсуалізму прагнули вивести весь зміст пізнання вже не просто з досвіду, а з діяльності органів відчуття. Прихильники *раціоналізму* вважали джерелом пізнання Розум, логічне мислення, твердили, що чуттєвий досвід не може забезпечити достовірність і загальне знання. Позиція раціоналізму, як і позиція емпіризму (сенсуалізму), була однобічною, абсолютизувала одну з пізнавальних властивостей людини, що врешті-решт сприяло утвердженню у філософії метафізичного, механістичного способу мислення.

Емпірико-сенсуалістична філософія. Першим філософом Нового часу, засновником емпіризму вважають *Френсіса Бекона* (1561–1626). Основним його твором є «Новий Органон». Тоді органом називали збірку трактатів з логіки Аристотеля. Поняття «органон» (знаряддя, інструмент) приблизно рівнозначне поняттю «метод». Тому, називаючи свій твір «Новий Органон», Френсіс Бекон протиставляє свій метод методу Аристотеля, розробляє індуктивний метод пізнання, обґрунтовує основні принципи емпіризму. Головним завданням філософії Френсіс Бекон вважав формування методу науки — пізнання природи і оволодіння нею силами всіх наук — підвищення влади людини над природою, тобто наука мала стати не самоціллю, а засобом. У відомому афоризмі «Знання — це сила» саме і підкреслюється практична спрямованість науки. Але для того щоб оволодіти природою і поставити її на службу людини, необхідно принципово оновити наукові методи дослідження. Бекон розрізняє два види дослідів: плодоносні та світлоносні. Плодоносними він називає досліди, мета яких — давати безпосередню користь людині, світлоносними називає ті, метою яких є пізнання законів, явищ і властивостей речей. Але ці знання повинні ґрунтуватися на фактах і від них іти до широких узагальнень. Такий метод має назву індуктивного.

Індукція (від лат. *inductio* — наведення) — форма умовиводу, за якої на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне, спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення. Френсіс Бекон вважав, що метод індукції може дати достовірне знання тільки тоді, коли свідомість буде звільнена від помилкових суджень («ідолів», «привидів»). Таких ідолів Бекон поділяє на чотири групи: «ідоли роду», «ідоли печери», «ідоли площі», «ідоли театру». «Ідоли роду» — це перешкоди, зумовлені спільною для всіх людей природою, недосконалістю самого людського розуму; «ідоли печери» — спотворення, джерелом яких є індивідуальні особливості розуму індивідів; «ідоли площі» — перешкоди, що виникають унаслідок спілкування між людьми; «ідоли театру» — перешкоди, породжені сліпою вірою людей в авторитети, стародавні традиції, хибні думки. Людині звільнитися від таких ідолів-помилочок дуже важко, повинна допомогти філософія. Творчість Френсіса Бекона мала значний вплив на розвиток філософії та науки. Однак Френсіс Бекон робив надто великий акцент на емпіричних методах дослідження, недооцінюючи роль раціонального моменту в пізнанні людини та навколишнього світу.

Послідовником Бекона став *Томас Гоббс* (1588–1679), основні ідеї якого викладені у працях «Левіафан» (1651), «Про тіло» (1655), «Про людину» (1658). Йдучи за емпіричною традицією, закладеною Френсісом Беконем, Томас Гоббс вважав істинним джерелом пізнання почуття. Але, на відміну від Бекона, на передній план Томас Гоббс висував проблеми наукового розуміння суспільства, держави, права, релігійної віротерпимості. Саме ці питання привертали найбільшу увагу в епоху буржуазної революції в Англії, сучасником якої був філософ. Вчення Томаса Гоббса про державу та право стало широко відомим. Вчення базується на розрізненні двох становищ людського суспільства — природного і громадянського. Природне становище — вихідне, тут кожний має право на все, що може захопити, тобто право збігається з силою. Тому природне становище — це стан «війни усіх проти всіх».

Томас Гоббс не шкодував фарб для зображення хижості людей у їх природному вигляді, виражав цю похмуру картину відомим давньоримським прислів'ям «Людина людині — вовк». Таке становище, за Томасом Гоббсом, погрожує людині самознищенням. Звідси висновок про необхідність для всіх людей змінити природне становище на становище громадянське, державне. Люди змушені укласти суспільну угоду для забезпечення загального миру та безпеки, на основі яких і виникає держава. Хоча з положенням Томаса Гоббса про первинну агресивність людини навряд чи можна погодитись, його ідеї про природне, а не надприродне походження держави стали безумовним кроком уперед на шляху дослідження проблеми.

Поглибити і дедалі конкретизувати емпіричну методологію спробував видатний філософ-матеріаліст XVII ст. *Джон Локк* (1632–1704). Проблемі методу пізнання і комплексу питань гносеології присвячений основний філософський твір Локка «Дослід про людське розуміння». Трактат починається критикою вчення про вроджені ідеї. Локк доводить, що вроджених ідей немає ані в теоретичному мисленні, ані в моральних переконаннях, все людське знання походить з досвіду — зовнішнього (відчуттів) та внутрішнього (рефлексії). Ідеї відчуттів — основа наших знань про світ. Локк розподіляє їх на два класи: на ідеї первинних та вторинних якостей. Ідеї первинних якостей (густина, протяжність, фігура, рух та ін.) — копії самих цих якостей, тоді як ідеї вторинних якостей (колір, запах, смак, звук та ін.) не схожі на якості самих речей. Вчення Локка про розрізнення первинних та вторинних якостей спи-

рається на протиставлення об'єктивного та суб'єктивного, його розвиток пізніше привів до формування суб'єктивного ідеалізму.

Суб'єктивно-ідеалістична парадигма у філософії. Далі розвиток емпірико-сенсуалістичної гносеології вже в XVIII ст. продовжують *Джордж Берклі* (1685–1753) і *Давид Юм* (1711–1776). Джордж Берклі — засновник *суб'єктивного ідеалізму*. Для нього характерне суб'єктивно-ідеалістичне тлумачення природи відчуттів. Критикуючи філософську позицію Дж. Локка, Берклі стверджував, що не лише «вторинні», а й «первинні» якості речей мають суб'єктивний статус. У цьому аспекті всі якості речей «вторинні», тому що їх сприймає людина. Таким чином, філософ ототожнив властивості речей з відчуттями цих властивостей, видав відчуття за єдину реальність, а речі трактував як комбінування відчуттів та ідей. У дусі радикального сенсуалізму Дж. Берклі стверджував, що лише чуття можуть незаперечно засвідчувати факт існування будь-чого. Сутність цієї концепції втілена у відомому висловлюванні Берклі: «Існувати — означає сприйматися почуттями». Він визначив існування світу у трьох випадках: коли цей світ сприймає «я»; коли світ сприймає «хтось»; коли світ існує у розумі Бога як сукупність «ідей», що становлять єдино можливу основу людських відчуттів.

Послідовну суб'єктивно-ідеалістичну концепцію розвинув Давид Юм. На відміну від Берклі, Юм — скептик, агностик. Він вважав, що основою наших знань є відчуття, і все, що ми знаємо і можемо знати, — це зміст наших відчуттів. Таким чином, скептицизм Д. Юма, наполягаючи на недосконалому наших відчуттів, відмовляв у праві на істину розуму людини. Д. Юм також спрямовував свої міркування на підвалини людського знання і зазначав, що вони існують у двох формах: чіткого та виразного знання та неповного, туманного знання. Він вважав, що людина має справу не із зовнішнім світом, а з потоком своїх відчуттів і уявлень. «Нам нічого не відомо про світ, що нас оточує», — підкреслював філософ. Ми лише з'єднуємо або роз'єднуємо наші враження і таким чином нібито констатуємо світ. Діяльність розуму не виходить за межі оманливої видимості речей. І на підставі цього світ для людини залишається непізнаним.

Основними положеннями Д. Юма стосовно пізнання світу є такі: виразні знання ми одержуємо у прямому спостереженні дійсності; певні знання ми отримуємо у міркуваннях з приводу сприйнятого; між наданим у чуттях та ідеями нашого розуму не існує причинного

зв'язку; певне відчуття може породжувати у різних людей відмінні, а може й протилежні ідеї; доведення розуму постають завжди вірогідними; доводяться лише факти математики — усе інше впливає з досвіду; практична користь стає своєрідним критерієм істинності вражень, як і мірилом моральності.

Гносеологічні ідеї розглянутих філософів мали вагоме значення для науки та для усвідомлення пізнавальних і діяльних можливостей людини. Так, не підлягало сумніву те, що пізнання складається із рефлексивних дій розуму та із чуттєво наданого матеріалу, що воно передбачає певну інтелектуальну активність, що пов'язане із досвідом та діяльністю; зроблений важливий висновок про неможливість зведення мислення до опрацювання чуттєвого матеріалу. Разом із тим ці ідеї багато в чому лишалися непевними та неповними. Результатом цього стало те, що у філософії сформувалася парадигма, яка надавала вирішального значення чуттєво фіксованим фактам досвіду, а логічні міркування ставила в залежність від них.

Філософський раціоналізм. Основоположником раціоналістичного напрямку був французький філософ *Рене Декарт* (1596–1650), латинізоване ім'я — Ренатус Картезіус. Основні його погляди викладені у працях: «Міркування про метод» (1637), «Роздуми про першу філософію» (1641), «Засади філософії» (1643), «Пристрасні душі» (1649). Характерною рисою філософського світогляду Декарта є дуалізм. Він припускав існування двох незалежних одна від одної субстанцій — матеріальної та духовної. Основною властивістю матеріальної субстанції є протяжність, а духовної — мислення. Матеріальну субстанцію Декарт ототожнював з природою і вважав, що все в природі підкоряється суто механічним законам, які можуть бути відкриті за допомогою математичної науки — механіки.

Услід за Беконом та Гоббсом Декарт приділяє велику увагу розробці наукового методу пізнання. Якщо попередні філософи розробляли методи емпіричного дослідження природи, то Декарт намагається розробити універсальний метод всіх наук. Таким методом він вважав раціональну дедукцію. *Деду́кція* (від лат. *deductio* — виведення) — це перехід від загального до окремого, одна з форм умовиводу, при якій на основі загального правила логічним шляхом з одних положень як істинних з необхідністю виводиться нове істинне положення. У трактаті «Роздуми про метод» Рене Декарт виокремлює чотири правила, яких слід додержуватися в процесі пізнання: не приймати ніяку річ за

істину, доки ти її не пізнав як істину вочевидь; уникати будь-якого поспіху та зацікавлення; поділяти кожне з питань на стільки частин, скільки необхідно для їх розв'язання; свої ідеї розміщувати в потрібній послідовності, починаючи з предметів найпростіших і найлегше пізнаваних; здійснювати такі повні розрахунки і такі повні огляди, щоб бути впевненим, що нічого не залишено поза увагою.

Послідовником і критиком вчення Декарта був нідерландський філософ *Бенедикт (Барух) Спіноза* (1632–1677). Основні твори Спінози такі: «Про Бога і людину та її щастя» (1658–1660), «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Трактат про удосконалення розуму» (1662), «Етика» (1677). В основі його філософської системи лежить вчення про єдину субстанцію — природу. Субстанція — причина самої себе. Філософ заперечує існування надприродного, отожднює Бога з природою, стоїть на позиціях пантеїзму. Природа існує вічно, не має кінця, вона є причина та наслідок, сутність і явище. Природа, субстанція, матерія і Бог становлять, за Спінозою, нерозривну єдність. Таке розуміння субстанції містило як діалектичну ідею взаємодії між конкретними матеріальними утвореннями, так водночас і ідею їх матеріальної єдності. Однак Спіноза відкидав атрибутивність руху; на його думку, рух не є невід'ємною властивістю матеріального світу, а лише його Модусом (вторинною, похідною характеристикою). Це було антидіалектичним моментом у філософії Спінози.

У теорії пізнання Спіноза розвиває раціоналізм. Чуттєве пізнання, з його точки зору, дає поверхове знання, вірні знання ми отримуємо лише за допомогою розуму. Найвищою формою пізнання, за Спінозою, є інтуїція. Критерієм істини є чіткість.

Останнім представником європейського раціоналізму XVII ст. вважається німецький філософ-ідеаліст *Готфрід Вільгельм Лейбніц* (1646–1716). «Міркування про метафізику» (1686), «Нова система природи» (1695), «Нові дослідження про людське розуміння» (1705), «Теодицея» (1714) — це далеко не повний перелік його основних філософських творів; він відомий також як математик, фізик, винахідник, історик, юрист, мовознавець.

Ядром його філософської системи є вчення про монади — *монадологія*. Монада — це проста неподільна духовна субстанція. Стосунки між монадами — це гармонія. Первісна якість монади — самодіяльність. Тому, завдяки монадам, матерія має здатність до вічного саморуху. Свідомість властива тільки тим монадам, які мають здатність до

самосвідомості, — тільки людині. З основними ідеями монадології пов'язана і теорія пізнання Лейбніца. У ній він намагався знайти компроміс між раціоналізмом і сенсуалізмом. Філософ переконливо доводив, що людське пізнання завжди потребує певних принципів, які роблять його осмисленим. До основного принципу сенсуалізму він робить влучне «доповнення»: немає нічого в розумі, чого б раніше не було в почуттях... крім самого розуму (який не можна вивести з жодних почуттів).

Філософія епохи Просвітництва. У другій чверті XVIII ст. у Франції сформувався широкий і могутній рух, який дістав назву Просвітництва. Він не був тільки політичним чи філософським явищем, хоч філософія, особливо матеріалістична, відігравала в ньому важливу роль. Просвітництво об'єднало всіх прогресивно мислячих представників «третього стану»: юристів, філософів, буржуазію, природознавців. Просвітники критикували феодальний лад та його культуру, вимагали встановлення нових, прогресивних суспільних порядків, виступали на захист народних мас, за їх право на освіту і культуру. Вони вірили в людину, в її розум і високе покликання. У цьому просвітники продовжували гуманістичні традиції Відродження.

Класичним філософом французького Просвітництва був *Вольтер* (1694–1778), головні ідеї якого викладені у працях: «Філософські листи» (1734), «Метафізичний трактат» (1734), «Роздуми про людину» (1737), «Філософський словник» (1764), «Філософія історії» (1765) та ін.

Головне завдання своєї філософії Вольтер вбачає в розвінчуванні релігійної догматики, що заважає людям будувати щасливе життя, культивуючи неучтв, неосвіченість, фанатизм, брехню. У філософії природи Вольтер — послідовник Ньютона. Він розвинув ідею загальної закономірності природи, а також відстоював перевагу принципу причинної зумовленості її явищ перед принципом доцільності.

У теорії пізнання Вольтер прагнув поєднати сенсуалістичний емпіризм з деякими елементами раціоналізму. Основою для нього була теза про походження всіх знань із відчуттів. Одночасно він стверджував, що існує ще й абсолютне знання — логіко-математичне, і знання, яке стосується моралі.

Вольтер обґрунтував ідею рівності людей, і цю рівність розумів як рівність політичну, рівність перед законом і правом. Соціальну та майнову нерівність він розглядав як умову соціальної рівноваги і морального розвитку суспільства.

Молодшим сучасником Вольтера був *Жан Жак Руссо* (1712–1778). Центральна проблема творчості Руссо — нерівність між людьми та шляхи її подолання. Саме цьому питанню присвячено працю «Роздуми про походження і основи нерівності між людьми» (1755). Руссо досліджував виникнення майнової та соціальної нерівності людей і прагнув знайти шляхи її ліквідації. Він вважав, що нерівність між людьми не споконвічна, у її виникненні винна приватна власність. На думку Руссо, первісне людське суспільство перебувало у природному стані і людина була істотою самодостатньою, матеріально незалежною від інших людей. Приватна власність, яка виникає внаслідок суперечностей між інтересами людей, приводить до несправедливості.

Французькі матеріалісти XVIII ст. До матеріалістичного напрямку філософії французького Просвітництва належать *Жюльєн Офре де Ламетрі* (1709–1751), *Поль Анрі Гольбах* (1723–1789), *Клод Адріан Гельвецій* (1715–1771), *Дені Дідро* (1713–1784). Хоча їх філософські погляди багато в чому різнилися поміж себе, але в цілому в їх матеріалізмі було багато чого спільного. Особливості матеріалізму французьких мислителів XVIII ст. полягають у тому, що:

1) він був механістичним, тобто всі форми руху матерії зводились до механічної й пояснювалися законами механіки;

2) він мав метафізичний характер: предмети і явища розглядалися поза їх внутрішнім зв'язком і розвитком, без урахування внутрішніх суперечностей, як джерела саморуху, без досягнення безперервності і стрибкоподібності розвитку в їх органічній єдності;

3) у теорії пізнання французькі матеріалісти були прихильниками сенсуалізму: почуття вважали вихідним джерелом пізнання, але надають значення праці розуму (мислення), підкреслюють їх взаємозв'язок;

4) велику увагу французькі матеріалісти віддавали критиці релігії: аналізуючи особливості релігійної віри, вони робили висновок, що релігія не веде людину до справжніх істин, а вводить в оману;

5) у питанні про виникнення суспільства французькі матеріалісти схилилися до натуралізму, тобто причину тих чи інших суспільних явищ шукали в природі, навколишньому середовищі та в біологічній природі людини.

Таким чином, французькі матеріалісти спільно з іншими філософами-просвітниками відіграли велику прогресивну роль у подоланні пережитків феодалізму та релігійного клерикалізму, утвердженні принципів гуманізму, вирішенні філософських та практичних проблем людини і умов її життя.

§ 5. Витоки та спрямованість німецької класичної філософії

Важлива роль в історії філософії належить німецькій класичній філософії на межі XVIII–XIX ст. На її розвиток суттєво вплинули три фактори: розвиток природознавства, досягнення філософії Нового часу, зокрема ідеї Просвітництва, та Французька революція XVIII ст. Німецька класична філософія представлена такими оригінальними мислителями, як *Іммануїл Кант* (1724–1804), *Йоганн Готліб Фіхте* (1762–1814), *Фрідріх Вільгельм Шеллінг* (1775–1854), *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель* (1770–1831), *Людвіг Андреас Фейєрбах* (1804–1872). Незважаючи на своєрідність філософських поглядів, вони створюють певну ідейну спільність. Саме через це їх поєднують у загальний філософський напрям. У своїй творчості усі представники німецької класичної філософії спиралися на новоевропейську традицію. Звідси спільність проблем, способів їх ставлення та вирішення.

Можна виокремити такі загальні риси німецької класичної філософії:

1) раціоналізм, успадкований від філософів епохи Просвітництва. Для всіх німецьких філософів-ідеалістів XIX ст. характерним було переконання, що дійсність достатньо глибоко пізнати і переосмислити, щоб її виправдати; філософським переосмислюванням може бути виправдана й релігія;

2) критика усіма представниками німецької класики матеріалізму XVIII ст. за його механіцизм;

3) вироблення діалектичного методу мислення в процесі критики метафізичного методу з використанням діалектичної традиції — завжди дуже впливової в Німеччині (Кузанський, Лейбніц, Гете);

4) критика споглядального характеру попереднього матеріалізму та розробка принципу діяльності, активності. Підкреслення творчої активності теоретичного мислення;

5) прагнення подолати антиісторизм попередньої філософії, розробка філософії історії та пошук об'єктивних підстав для періодизації історії, який здійснювався у сфері духу;

6) критика традиційної розумової метафізики, прагнення перетворити філософію на науку, побудувати універсальну, закінчену наукоподібну систему. Це знайшло відображення навіть у назвах праць німецьких класиків: «Науковчення» Фіхте, «Енциклопедія філософських наук» Гегеля;

7) безпосередня спадкоємність у розвитку філософських ідей. У німецькій класичній філософії стався перехід від матеріалістичних ідей докритичного Канта до суб'єктивного та трансцендентального ідеалізму критичного Канта, через суб'єктивний ідеалізм Фіхте до суб'єктивного ідеалізму Шеллінга та об'єктивного ідеалізму Гегеля і нарешті до матеріалізму Фейєрбаха.

Іммануїл Кант. Родоначалником німецької класичної філософії є Іммануїл Кант. Його філософську спадщину поділяють на три періоди: «докритичний», «критичний» та «антропологічний». У «докритичний» період заслуговують на увагу ідеї Канта щодо виникнення світу. В праці «Всезагальна природна історія і теорія неба» (1775) він розробив космогонічну гіпотезу, за допомогою якої розкрив механізм виникнення Всесвіту і виклав нові принципи його формування. Згідно з цією гіпотезою, Сонячна система є продуктом поступового охолодження газової туманності. Тут уперше поняття еволюції було поширено на космічні явища. У створенні Всесвіту брали участь дві сили — тяжіння і відштовхування. Завдяки взаємодії цих сил, за Кантом, почали утворюватися планети. Але це не завадило Канту стверджувати, що існує зовнішня сила, яка змінює Всесвіт. Процес виникнення, розвитку і загибелі світів є постійним. Звідси — висновок про відносність поняття спокою.

У «критичний» (назва пов'язана з першим словом його головних праць: «критика», що означає дослідження самих підвалин) період Кант створює філософські праці, які стали подією в історії людської культури: «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790). У першій викладено теорію пізнання філософа, у другій — його етичні, у третій — естетичні погляди.

На перший план у цей період виступає ідея «коперніканського перевороту» у філософії. До Канта вважали, що пізнання є результатом дій на людину зовнішніх чинників. При цьому людина сприймає (тобто перебуває пасивною), а світ впливає на неї. Кант «перевернув» це співвідношення: він проголосив, що пізнання і знання є результатом людської (насамперед — розумової) активності. Людина пізнає лише тією мірою, якою сама випробовує природу, ставить їй запитання.

Аналогія з «коперніканським переворотом» тут цілком очевидна: Коперник «зрушив» Землю (яку до того розглядали нерухомим центром Всесвіту), а Кант «зрушив людину», поклавши край її пасивності. У чому полягає значення цього перевороту?

По-перше, Кант дав більш виправдану картину пізнання: пізнання — це не дублювання реальності, не перенесення речей у людський інтелект, а діяльність створення інтелектуальних засобів людської взаємодії зі світом.

По-друге, людський розум може визнати надійним лише таке знання, яке він сам видобував на зрозумілих йому принципових засадах.

По-третє, у концепції І. Канта людина постає творчою і діяльною; при цьому що активнішою вона є, то розгалуженішими будуть її зв'язки з дійсністю і відповідно — ширшими знання.

У теорії пізнання Іммануїл Кант:

а) розкрив взаємозв'язок чуттєвого і раціонального в пізнанні;

б) висунув концепцію трьох сходинок пізнання: чуттєвого споглядання, розсудку та розуму;

в) відстоював позиції агностицизму. За Кантом, людські відчуття є лише суб'єктивними враженнями, які не дають повних знань про об'єктивні речі, через що останні є непізнаваними «речами в собі».

Велику цінність мають також етичні, естетичні та соціологічні ідеї Канта. У сфері моралі Кант виходив із визнання вихідної рівності всіх людських розумів як суверенних чинників свідомого вибору поведінки. З такої рівності випливає, що кожен окремий розум повинен у прийнятті рішень діяти як загальний розум. На цій основі формулюється кантівський «категоричний імператив» («остаточне повеління»): «Чини завжди так, щоб максима (тобто вираз у формі принципу) твоєї волі могла мати також і силу... всезагального закону». Це означає, що людина, обираючи певний вид поведінки, повинна припускати можливість такої ж поведінки для будь-кого. У праці «Критика практичного розуму» Кант стверджує: категоричний імператив — необхідний і загальнозначущий моральний закон практичного розуму — зумовлює поведінку людини, наказує поводитися так, щоб її вчинки могли бути основою і керівними засадами загального законодавства.

У сфері естетики Кант дійшов висновку, що там, де йдеться про мистецький смак людини, не діють закони логічного обґрунтування. Тому естетичні сприйняття є цілісні, неаналітичні, непрагматичні, і естетичні судження вибудовуються як ціннісні.

У трактаті «Ідея всесвітньої історії з всесвітньо-громадської точки зору» Кант розмірковує над історичним процесом. Він вважає, що в його основі лежать природні потреби людини, а також суперечності між ними, що є необхідною умовою вдосконалення людського роду, але їх можна і слід розв'язувати.

Філософія Канта стала своєрідним вихідним пунктом, на ґрунті якого і в полеміці з яким відбувався подальший розвиток німецької класичної філософії.

Йоганн Готліб Фіхте. Так, Фіхте розглядав своє вчення як пряме продовження філософії Канта. Водночас Фіхте вважав, що з міркувань Канта можна без будь-яких втрат вилучити «річ-у-собі», адже вона все одно не мала ніяких визначень. Розробку філософських проблем він починає з виведення вихідного принципу. Таким принципом для Фіхте є «Я». «Я» — певний ідеал, тотожний поняттям свобода, воля, високі моральні норми. Самореалізація «Я» відбувається через діяльність. Зауважимо, що діяльність Фіхте розумів як діяльність розуму; вона не виходить за межі самосвідомості, це абстрактно-теоретична діяльність.

Три положення є основними у філософії Фіхте: «Я» покладає «Я» (самотворення, самоствердження); «Я» покладає «не — Я» (творення всього, що оточує); «Я покладає самого себе», тобто суб'єкт і об'єкт, взаємовідносини між ними. «Я», за Фіхте, — це все, що може мислитися: «Я» як «не — Я».

Роль Фіхте в німецькій класичній філософії полягає в тому, що він закріпив ідею активності суб'єкта в пізнанні. Мислитель відстоював ідеали свободи, підіймав гідність людини як автономної особи. Для Фіхте гідність людини — найвищий ідеал. Той, хто посягає на гідність людини, не може бути вільним, а є рабом. Тільки той вільний, хто бажає всіх зробити вільними, підкреслював Йоганн Фіхте.

Фрідріх Вільгельм Шеллінг. У своєму вченні Шеллінг розвинув теорію Фіхте. Він відкидає абсолютне «Я» і замінює його на «Абсолют», який створює природу, а через розвиток природи — людину. Якщо для Фіхте природа — це пасивний об'єкт, яку «Я» намагається пізнати, то для Шеллінга природа — це форма життя розуму, і вона ж породжує свідомість.

Сам процес виникнення світу з «Абсолюту» такий: спочатку існує безякісний, безпредметний дух, про який ми нічого не можемо сказати; далі цей дух породжує об'єктивний світ. Дізнатись про існування «Абсолюту» можна лише за допомогою інтелектуальної інтуїції. У цьому плані Шеллінг не відходить від ідей Фіхте, хоча має всі необхідні передумови: розвиток духу через природу і можливість, таким чином, її пізнати.

З часом погляди Шеллінга на філософію кардинально змінюються. У працях «Філософія і релігія», «Світові епохи» його «Абсолют» ото-

тожнюється з Богом. «Абсолют» вже не реалізує себе через розвиток природи. Природа з моменту ототожнення «Абсолюту» і Бога є тінню Бога. Наприкінці життя Шеллінг негативну філософію ототожнює з логікою і розумом, а основний спосіб пізнання світу вбачає в релігії.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. Вищим досягненням класичної німецької філософії є вчення Гегеля. Воно характеризується винятковою широтою та глибиною змісту, важливістю та багатогранністю поставлених проблем. Основні праці Гегеля такі: «Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (1812–1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «Філософія природи» (1817), «Філософія права» (1821).

Філософську систему Гегеля називають системою об'єктивного ідеалізму. В основі світу, за Гегелем, лежить обмежено існуюче мислення, яке він називає абсолютною ідеєю, абсолютним духом чи абсолютним розумом. Абсолютна ідея є активною і діяльною, вона мислить і пізнає себе, проходячи в цьому розвитку три стани:

а) до виникнення природи і людини, коли абсолютна ідея перебуває поза часом і простором у стихії чистого мислення і виступає як світ понять, системи логіки;

б) це духовне начало з самого себе породжує природу, яку Гегель називає «інобуттям абсолютної ідеї»;

в) перехід ідеї від чужої для неї природи до сфери розвитку духу.

Стан переходу ідеї від чужої для неї природи до сфери розвитку духу є та сама абсолютна ідея, але збагачена в процесі свого діалектичного розвитку. Дух втілюється не лише в людському дусі, свідомості, а й у різних формах взаємин людей. Як же реалізується механізм діалектичного руху понять, категорій у Гегеля? Він являє собою логічний рух понять, категорій, таких, наприклад, як якість, кількість і міра.

Для матеріаліста вони є відображенням об'єктивних сторін дійсності, тобто якостей, кількостей, мір об'єктів, процесів світу. Однак, за Гегелем, ці категорії — доприродні, досупільні сутності, перед якими у «вихідному пункті» Абсолютної ідеї як попередні розвиваються ще абстрактніші сутності: буття, ніщо, становлення. Три ступеня розвитку — це тріада, якій нарівні з багатим діалектичним змістом притаманна й догматична вимога ідеалістичної системи німецького філософа. З одного боку, у тріадах набула вираження така важлива риса руху понять, як взаємне заперечення і взаємне збагачення розумового змісту тези й антитези. Отже, на рівні синтезу здійснено становлення якісно нового етапу діалектичного розвитку, який включає попередні

елементи як свої. Категорія «зняття» виражає взаємозумовлені в процесі розвитку моменти спадковості й заперечення.

З другого боку, парадокс розуміння розвитку в Гегеля полягає в тому, що згідно з його системою саме на етапі природних процесів відсутнє становлення, оскільки природа не розвивається в часі, а лише виявляє свою різноманітність у просторі. Таким чином, філософська система Гегеля перетворилася на метафізичні кайдани, які не дали змоги його геніальним діалектичним ідеям і положенням повною мірою розвернутися й адекватно виразити все своє багатство.

До таких ідей і положень належать і закони діалектики. У законі переходу кількості в якість надзвичайно глибоким як у світоглядному, так і в методологічному плані було розкриття й обґрунтування механізму розвитку, змісту стрибків — якісних переходів у процесі розвитку. Закон заперечення заперечення розкриває напрям розвитку. У законі єдності та боротьби протилежностей всебічно розкриваються суперечності як джерело саморозвитку явищ, предметів, процесів.

Взагалі, протиріччя постають «душею» всієї конструкції гегелівської філософії. Якщо протилежності дають нам цілісні окреслення предмета, то це означає, що всі його проміжні стани являють собою певне співвідношення, певну пропорцію поєднання протилежних якостей. Тобто предмет постає як суперечливий, мінливий, рухливий. У протилежних виявленнях та окресленнях він ніби сам відрізняється від себе, залишаючись єдиним, але різноманітним і суперечливим виявленням. Саме таке бачення засад світу називається діалектикою. Внаслідок цього гегелівську філософію характеризують як діалектичну, а самого Гегеля — як видатного теоретика діалектики. Бо він не лише стверджував, що світ рухливий і змінний саме через боротьбу протилежностей, а й уперше розкрив зміст та призначення протилежних визначень реальності, створив вчення про протилежності.

Водночас у вченні про логіку очевидним компромісом з «консервативною» філософською системою був висновок про те, що протилежні сторони протиріччя примиряються. У філософії історії, поступаючись вимогам філософської системи, в якій іманентно було викладено визнання кінцевих, остаточних результатів як пізнання, так і історії, Гегель фактично не може запобігти висновку: подібно до того як людське пізнання вичерпує себе в пізнанні Абсолютного духу (тобто змісту філософії Гегеля), так само й соціально-політична історія людства завершує себе в сучасній Гегелю Пруській державі.

До безумовних філософських надбань Гегеля можна віднести такі:

1) він дав розгорнуту критику метафізичного методу мислення і протиставив йому власний діалектичний метод;

2) виклав на ідеалістичній основі головні закони й категорії діалектики і за новим методом побудував енциклопедію філософських наук, намагаючись у кожній з них простежити виникнення, розвиток і розв'язання суперечностей;

3) склав філософську систему, яка увібрала в себе основні сфери життєдіяльності та пізнання.

Проте філософія Гегеля не є вільною від певних недоліків. Головний з них — це суперечливість між його системою та методом:

а) якщо діалектичний метод Гегеля вимагає розглядати все в русі розвитку, то його філософська система заперечує загальність розвитку. Природа, за Гегелем, не розвивається у часі, а лише урізноманітнюється у просторі;

б) якщо діалектика Гегеля вважає, що процес пізнання нескінченний, то консервативна система покликана дати закінчене абсолютне знання дійсності;

в) якщо діалектика стверджує, що розвиток суспільства не має меж, то система обмежує цей розвиток пруською монархією, яка вважалася вищим етапом такого розвитку.

Гегель залишив велику філософську спадщину, але його ідеї були сприйняті неоднозначно. Він має багато послідовників і супротивників. Розглядаючи саморозвиток духу, Гегель практично з позиції об'єктивного ідеалізму дослідив механізм розвитку природи, людини, суспільства, проаналізував найзагальніші закони і логіку цього розвитку.

Людвіг Андреас Фейєрбах. Період німецької класичної філософії закінчує філософська система Фейєрбаха. Він змолоду був учнем і послідовником Гегеля, але вже в 1827–1828 рр. починає сумніватися в істинності гегелівського вчення і розробляє свою філософію. Його основні праці такі: «До критики філософії Гегеля» (1839), «Сутність християнства» (1841), «Тези до реформування філософії» (1842), «Основні положення філософії майбутнього» (1843).

Філософія Фейєрбаха є нетрадиційною як у самій постановці проблеми, так і в її вирішенні, і в цьому полягає її своєрідність. Виокремлюючи такі риси вчення Фейєрбаха.

1. Основою філософії Фейєрбаха є вчення про природу. Він стверджує, що немає нічого вищого за природу, як немає і нічого нижчого за неї. Природа вічна. Вона нескінченна у просторі: тільки людська обмеженість ставить межі її протяжності. Фейєрбах відкидає погляди на природу, як на умову розвитку духу, як на щось похідне, залежне від свідомості та волі.

2. Матеріалізм Фейєрбаха був антропологічним. Річ у тім, що в центрі його філософії — вчення про людину (антропос). Людина розглядається ним як природна істота, як вищий ступінь природного саморозвитку. Почуття і свідомість людини є теж природними явищами. Тому він говорить про людину як про щось незмінне, абсолютне, а не як про конкретну історичну людину. Людина, за Фейєрбахом, виступає як позаісторична і позасуспільна істота. У цьому полягає суттєвий недолік філософії Фейєрбаха.

3. Антропологічний матеріалізм Фейєрбаха був метафізичним. Він не зміг подолати споглядального характеру попереднього матеріалізму і усвідомити роль практики у процесі пізнання і суспільного розвитку. Через споглядальні позиції він не зміг зрозуміти гегелівської діалектики і відкинув її разом з ідеалістичною системою.

4. У теорії пізнання Фейєрбах був на позиції сенсуалізму. Свою філософію він називає чуттєвою філософією, але не заперечує взаємозв'язку чуттєвого і раціонального. Він підкреслює, що чуттєве повинно доповнюватися раціональним, а раціональне — чуттєвим. Фейєрбах рішуче виступав проти агностицизму.

5. Філософія Фейєрбаха мала атеїстичний характер. Він вів непримиренну боротьбу проти релігії. Джерело її, так само як і ідеалізму, він вбачав у відриві від буття. Проте, виступаючи проти ортодоксальної релігії, Фейєрбах пропонував створити нову релігію, яка обоожнювала б силу любові людини.

6. У розумінні суспільного життя Фейєрбах був ідеалістом. Він, як і матеріалісти минулого, не зміг зрозуміти суспільних процесів. Філософ не підійшов до розуміння того, що свідомість людей визначається не тільки положенням їх тіла та навколишньою природою, але і, головним чином, матеріальними умовами життя людей, їх суспільним буттям.

Попри всі недоліки, властиві філософії Фейєрбаха, її безперечним досягненням є те, що вона звернулася до людини, відтворила матеріалістичні принципи і, таким чином, мала значний вплив на розвиток філософської думки.

У цілому ж німецька класична філософія зробила важливий внесок у скарбницю світової філософської думки. Для неї характерне системне викладення філософських проблем, їх вивчення в динаміці, розвитку, спроба поєднати абстрактні філософські концепції з політикою, правом, мораллю, мистецтвом, тобто практично з усіма формами людської діяльності.

§ 6. Російська філософія XIX — початку XX ст.

Російська філософія починає своє існування з XIX ст. Будучи частиною світової філософської думки, вона водночас являє цілком самостійний напрям зі своєю тематикою і специфічним підходом до вирішення найістотніших філософських проблем. Про самотність російської філософії засвідчили вперше «Філософічні листи» *Петра Чаадаєва* (1794 — 1856). Саме в них були поставлені проблеми, що були характерними для російської філософії того часу. Своєрідність історії Росії Чаадаєв вбачав у її культурно-географічному положенні (між Сходом і Заходом). Чаадаєв один із перших у Росії усвідомив необхідність синтезу східної і західної культур. Філософія Чаадаєва дала поштовх розколу в російській філософській думці XIX ст. і виникненню в ній у 30–40-х роках двох протилежних течій — *західництва* і *слов'янофільства*. Між цими течіями точилася гостра суперечка про історичну долю Росії, її минуле, сучасне і майбутнє, про її призначення у світі.

Представники західництва (західники) виступили за ліберальні реформи, поступову ліквідацію кріпацтва, вважаючи за необхідний і неминучий для Росії західноєвропейський шлях розвитку. До західників належали *Борис Чичерін* (1828–1904), *Тимофій Грановський* (1813–1855), *Василь Боткін* (1812–1869), *Іван Тургенєв* (1818–1883) та ін. Теоретичними джерелами західників були філософія історії Шеллінга, Гегеля, Фейєрбаха, а також філософсько-соціологічні ідеї Чаадаєва. Західництво створило раціоналістичну традицію в російській філософії, спрямовану на обґрунтування наукового знання, прав особистості, громадських свобод, соціальної еволюції. Політичним ідеалом представників західництва були конституційні буржуазно-парламентарні держави Західної Європи.

До слов'янофілів належали *Олексій Хом'яков* (1804–1860), *Іван Кирєєвський* (1806–1856), *Костянтин Аксаков* (1817–1860), *Юрій Самарін* (1819–1876), *Олександр Кошелев* (1806–1883) та ін.

Вони виступили з обґрунтуванням самотнього шляху історичного розвитку Росії, що відрізнявся й у чомусь був протилежним західно-європейському. Вони вважали, що плоди цивілізації в Європі в загальнолюдському вимірі обертаються скоріше втратами, ніж надбанням, бо вони оплачені дуже високою ціною — утратою цілісності особистості, перетворенням людини з «образу і подоби Божої» на просту статистичну одиницю буржуазного ринку.

Слов'янофілство є оригінальним російським філософсько-ідеалістичним плином. У його основі лежить ідея про месіанську роль російського народу, про його релігійну і культурну самотність і навіть винятковість. Вихідну тезу вчення слов'янофілів становить твердження про вирішальну роль православ'я для розвитку всієї світової цивілізації, позаяк саме православ'я сформувало той «російський дух», що створив російську землю в її нескінченному обсязі. Слов'янофіли розглядали народ як певний постійний набір ідеальних якостей, викремлюючи в ньому особливу незмінну духовну сутність. Призначення великих особистостей полягає в тому, щоб бути представниками цього народного духу. Їхня велич насамперед залежить від того, наскільки вони зуміли виразити прагнення і бажання народу.

У другій половині XIX ст. оформилися два напрями в російській філософії: *революційно-демократичний* і *релігійно-ідеалістичний*. Найвидатнішими представниками першого напрямку були *Микола Чернишевський* (1828–1889) і *Георгій Плеханов* (1856–1918). Чернишевський був одним із ідеологів російського селянського соціалізму. Він вважав, що Росія може оминати капіталізм і перейти безпосередньо до соціалізму. Однак обцинний соціалізм Чернишевського припускав відкидання цивілізації й утримання Росії в первісному стані.

Філософія Чернишевського, яка започаткована на антропологізмі, виходила з виробленої природничими науками ідеї про єдність людського організму. Для Чернишевського царина морального — це тільки функціональний придаток фізіологічного процесу, який, у свою чергу, приводить у дію процес соціальний. Тому людина за одних обставин буває доброю, а за інших — злою. Щоб спрямувати людину в бік морального розвитку, необхідно насамперед змінити реальні умови її життя, змінити її соціальне становище. Моральний світ, за Черни-

шевським, як і світ фізичний, підлеглий закону причинності. Усі явища, що відбуваються в ньому, взаємозалежні і чітко визначені природою людини. Мислення полягає в доборі відчуттів та уявлень, що відповідають потребам мислячого організму в цю хвилину, а дії і вчинки зводяться до досягнення результатів, намічених мисленням. Усі люди — егоїсти, ними рухає бажання добра для себе. Добро — це велика користь, а позаяк бажання в усіх однакові, то звичайна ощадливість і розважливість зобов'язують зменшувати егоїзм і надавати йому розумної форми (теорія «розумного егоїзму»).

Г. Плеханов, основоположник російського марксизму, був прихильником моністичного розуміння історії. Ідею Карла Маркса про визначальну роль економічних відносин він корегував шляхом виділення підстави цих відносин у вигляді географічного середовища. Географічне середовище, на його думку, визначає характер продуктивних сил, створює об'єктивні передумови для стрибкоподібного розвитку соціальної надбудови.

Створена Плехановим модель історичного матеріалізму істотно відрізнялася від марксистського вчення. Він навіть гадки не мав, що в Росії здійсниться революція до того, як капіталізм набере повної сили і пролетаріат не становитиме більшу частину населення. Плеханов не вніс нічого нового в методологію марксизму. З часом російський марксизм дедалі тісніше почав зближатися з народництвом і дістав своє остаточне завершення в більшовизмі.

Основи російської релігійної філософії заклав видатний російський мислитель *Володимир Сергійович Соловйов* (1853–1900). Син відомого історика Сергія Михайловича Соловйова, він навчався в Московському університеті і духовній академії. Після захисту докторської дисертації деякий час працював професором в університетах обох столиць, але після публічного захисту учасників убивства Олександра II вимушений був піти у відставку і до кінця життя займатися філософією і публіцистикою. Перше уявлення про його філософську систему можна скласти уже за назвами основних творів: «Виправдання добра» (1897); «Теоретична філософія» (1899); «Життєва драма Платона» (1898); «Смисл любові» (1894) та ін.

Центральна ідея філософії Соловйова — *ідея всеєдності*. У своїй філософії всеєдності він намагався довести, що синтез філософії, науки і богослов'я надасть можливість створення «цілісного знання», яке через «цілісне суспільство» приведе до «цілісного життя». Цілісне

життя встановить живу й істинну єдність Творця і творіння, посередником між якими виступить так звана світова душа, або Софія. Звідси виникає «вільна теократія», котра, за Соловйовим, повинна бути створеною на основі об'єднаного християнства в церковно-монархічній державі. Етика її громадян має базуватися на основі загальних моральних цінностей «абсолютного добра», поширених свого часу Христом.

Ще одним представником цього напрямку є *Микола Бердяєв* (1874–1948). Коло його інтересів зосереджується на питанні пошуку засобів духовного оновлення та самоідентифікації суспільства і особистості, проблемах історіософії, антропософії та персоналізму. Джерелом філософських побудов він вважав християнське віровчення з акцентом на містичному світосприйнятті. Основні філософемі Бердяєва такі: укоріненість особистісного, історичного та соціального буття в Бозі, примат свободи над Богом та буттям. Для Бердяєва важливими атрибутами відносин Бога й людини є творчість, екзистенція і свобода. Свої погляди він виклав у працях: «Філософія свободи» (1911), «Смисл творчості» (1916), «Смисл історії» (1923) та ін.

Важливий вклад у розвиток російської релігійної філософії внесли і такі філософи, як *Микола Лоський* (1870–1965), *Павло Флоренський* (1882–1937), *Семен Франк* (1877–1950), *Лев Карсавін* (1882–1952), *Іван Ільїн* (1882–1954), *Олексій Лосєв* (1893–1988) та ін. Це мислителі різних поглядів, але всіх їх єднає інтерес до духовних цінностей, визнання теоретичної та практичної першості духовного життя над зовнішніми формами співжиття, моральності, пошук змістовних творчих основ людського буття. Спадкоємці ідей, і, зокрема, ідей всеєдності, до яких закликали видатні представники російської інтелігенції *Петро Чаадаєв* та *Володимир Соловйов*, головне завдання філософії вони вбачали у формуванні теорії про світ як єдину цілісність з позиції морально-релігійного досвіду.

Релігійні та філософські ідеї знайшли своє відображення в літературі. Поети-декаденти і символісти — *Олександр Блок*, *Андрій Бєлий*, *Валерій Брюсов*, *Дмитро Мережковський* — оспівували людину. Релігійний умунастрій демонстрували щомісячник «Русская мысль» (редактор *Петро Струве*). У збірниках «Проблемы идеализма» (1902) та «Вехи» (1909) *Павло Новгородцев*, брати *Сергій* та *Євген Трубецькі*, *Сергій Булгаков*, *Микола Бердяєв* та ін. вели полеміку з матеріалізмом та марксизмом.

Однією з філософських течій, орієнтованою на гуманістичний погляд на людину і світ, став російський *космізм*. У руслі цієї філософії

проблема людської солідарності майбутнього людства вирішується не так, як у філософії всеєдності, а з інших позицій. За світоглядну основу береться як релігія, так і наука: мрії про майбутнє стоять поряд з науковим аналізом, але зберігається постійна для російської філософії ідея єднання людей. У роботах основних представників філософії космізму *Володимира Одоєвського* (1803–1869), *Миколи Федорова* (1828–1903), *Миколи Морозова* (1854–1946), *Костянтина Ціолковського* (1857–1939), *Володимира Вернадського* (1863–1945) та ін. обґрунтовується необхідність єднання людей на основі ідей екологічного змісту. Людське суспільство розглядалося не як випадкове явище у Всесвіті, воно мало стати могутнім фактором у космічній протидії хаосу, у збільшенні ентропії. Науково-технічні проекти Костянтина Ціолковського стали фундаментом сучасної космонавтики, технічним доповненням до «космічної філософії». Космосу, заповненому різними формами життя, і людині, її розуму та творчості відводилося в цих проектах основне місце. Виокремлення в російському космізмі глобально-екологічної проблематики привело згодом до розробки видатним українським ученим і філософом Володимиром Вернадським учення про ноосферу і формування антропокосмічного світогляду.

Висновки

Враховуючи вищевказане, можна визначити основні риси, що притаманні філософії кожного з розглянутих періодів.

1. Основними рисами античної філософії є: наявність різноманітних шкіл, течій, напрямів, ідеї яких стали джерелом виникнення майже всіх пізніших типів світогляду; поява стихійної діалектики, створення цілісної картини світу на основі уявлення про єдині начала буття.

2. Основними рисами філософії Середньовіччя є: засилля в усіх сферах життя релігії; схоластика як спосіб філософствування; теоцентризм; геоцентризм; переважання ідеалістичних напрямів у філософії; слабкі паростки матеріалізму.

3. Основним рисами філософії доби Відродження є: гуманізм; геолоцентризм; критика схоластики; відродження античної діалектики; пантеїзм; повернення до матеріалізму; дослідження проблем формування держави на переломному етапі переходу до буржуазних суспільних відносин.

4. Основними рисами філософії Нового часу є: зв'язок з наукою; критика схоластики; впровадження в науку експериментальних і математичних методів дослідження; раціоналізм й емпіризм як визначальні напрями філософії; розробка й застосування у процесі пізнання методів індукції та дедукції; просвітництво; розробка вчення про людину і її невід'ємні права.

5. Основними рисами німецької класичної філософії є: ґрунтовна розробка теорії діалектики, її логіки і методології, законів, категорій і принципів; змістовна критика традиційної метафізики; розгляд проблем теорії пізнання; змістовна розробка матеріалістичної концепції світорозуміння; постановка питання про розвиток суспільства як закономірний процес.

6. Основними рисами російської філософії XIX — початку XX ст. є: відсутність чіткої демаркаційної лінії між матеріалізмом та ідеалізмом; розробка переважно проблем людини і суспільного устрою, а не гносеології і онтології; літературна і літературно-критична форма філософствування; виразна релігійно-моральна спрямованість; широкий діапазон світоглядної проблематики.

Контрольні запитання

1. У чому виявляється космоцентризм філософії Стародавнього світу?
2. Які філософи Античності вам відомі?
3. Як філософи мілетської школи відповідали на запитання: «Що є першоосною усього існуючого?»
4. Хто з античних філософів переорієнтував філософію з пізнання природи на пізнання людини?
5. У чому полягає особливість філософії Платона? Розкрийте сутність його філософії.
6. Вченню яких античних філософів притаманні елементи діалектики?
7. У якому зв'язку, за Аристотелем, перебуває матерія та форма?
8. Назвіть визначальні ознаки середньовічної філософії.
9. Які філософи Середньовіччя вам відомі?
10. Що таке схоластика?
11. Які позитивні ідеї були розроблені середньовічними мислителями?

12. У чому полягає сутність суперечки про природу універсалій, яка мала місце в схоластичній філософії?
13. У чому полягає гуманізм філософії Відродження?
14. Що таке пантеїзм? Назвіть його представників.
15. Якими є особливості натурфілософії епохи Відродження?
16. Які методи пізнання розвивали Ф. Бекон і Р. Декарт?
17. У чому полягає значення емпіризму і раціоналізму? Які особливості цих напрямів?
18. Окресліть характерні риси і сутність пантеїзму Б. Спінози.
19. Визначте ключові моменти французької філософії XVIII ст.
20. Назвіть основних представників німецької класичної філософії; що притаманно їх вченням?
21. На якій підставі І. Кант зробив висновок про непізнаванність світу?
22. Як слід розуміти слова Маркса: «У Гегеля діалектика стоїть на голові, треба її поставити на ноги, щоб розкрити під містичною шкаралупою раціональне зерно»?
23. Якими є, за Гегелем, основні етапи розвитку абсолютної ідеї?
24. Визначте і обґрунтуйте сутність діалектики Гегеля.
25. У чому полягає антропологізм матеріалістичної філософії Людвіга Фейєрбаха?
26. Чому період кінця XIX — початку XX ст. у Росії нерідко називають духовним ренесансом?
27. Які основні проблеми ставила російська філософія першої половини XX ст.?
28. Назвіть головні риси російського космізму.

Розділ 3

Сучасна світова філософія

Сучасність у філософії має свій внутрішній масштаб. За звичкою, початком сучасного етапу вважають кінець XIX ст., коли виникли нові форми філософствування, що стали домінуючими в Європі XX ст., основні ідеї яких розробляються і сьогодні¹. Двадцяте століття являло собою особливий етап у розвитку сучасного суспільства. Воно вирізняється конфліктністю, суперечливістю, інтенсифікацією соціальних процесів, прискоренням темпів соціальних змін. Зрештою, це час зародження глобальних проблем. Усе це не могло не позначитися на характері тих питань, які висували філософи. Філософська парадигма XX ст. виступає як планетарне явище й могутня поліфонія етносоціальних світоглядних ментальностей.

Сучасна філософія є часткою світової культури і має статус вселюдської цінності. Її вивчення дає ключ до розуміння багатьох процесів, що відбувались і відбуваються у духовному житті західного суспільства, інтенсивного діалогу, за яким орієнтується сьогодні Україна.

§ 1. Загальна характеристика сучасної світової парадигми

Філософію, яка існувала до середини XIX ст., називають класичною. Це був значний крок у становленні теоретичної думки порівняно з усім попереднім філософським розвитком. Характерна ознака цієї філософії — безмежна віра в розум. Філософам-класикам властивий пізнавальний оптимізм, упевненість у тому, що раціональне пізнання, наука є тією силою, яка згодом дасть змогу вирішити всі проблеми, які стоять перед людством. Особливістю класичної філософії є також те, що, розглядаючи людину та історію, вона сконцентрувала свою увагу навколо проблеми свободи та інших гуманістичних цінностей і стверджувала необхідність раціонального пізнання загальнолюдських моральних принципів та ідеалів.

Філософія XX ст. (некласична) формувалася насамперед як антитеза класичній, як певне нове філософське мислення. *Для сучасної філософії характерні такі суттєві риси.*

¹ У зв'язку з обмеженістю обсягу підручника, у розділі розглядаються в основному західні напрями і течії сучасної філософії.

1. Сучасна філософія характеризується наявністю різноманітних шкіл. Найбільш відомими є такі: герменевтика, екзистенціалізм, неопозитивізм, неофрейдизм, неотомізм, персоналізм, прагматизм, структуралізм, феноменологія, філософська антропологія, марксизм та ін. Проте це аж ніяк не означає її «космополітизації». Навпаки, сучасна філософія набула «загальнолюдського», «планетарного» характеру. Річ у тім, що ХХ ст. — це час становлення нового рівня цілісності людства, яке починає активно визначати себе як суб'єкт загальнолюдської практики. За цих умов філософія вперше за всю свою історію стає реально «світовою філософією» — її провідні школи набувають статусу світових тенденцій планетарності філософської думки.

2. Сучасна філософія, як правило, відмовляється від раціоналізму: стає на позиції ірраціоналізму. Ірраціоналізм (від лат. *irrationalis* — нерозумний, несвідомий) — це система філософських вчень, які обстоюють обмеженість раціонального пізнання, протиставляють йому інтуїцію, віру, інстинкт як основні види пізнання. Як філософська течія ірраціоналізм сформувався у ХІХ ст. У ХХ ст. цей стиль філософствування починає домінувати в західній філософії; «філософію мислення» замінює «філософія життя».

3. Більшість сучасних філософських систем має антропологічний характер. Вони поєднуються загальною особливістю: наявністю спільного підходу до визначення головної філософської проблеми, а саме проблеми людини. Антропологізм виявляється у спробах визначати основи і сфери людської особистості та суб'єктивності, розглядати людину як «міру всіх речей», із неї та завдяки їй намагатися зрозуміти як її саму, так і навколишнє середовище (природу, суспільство), а також культуру.

4. У сучасній філософії спостерігається суперечливе ставлення до науки. З'явилися погляди, які дістали назву сцієнтизму і антисцієнтизму. Сцієнтизм (від лат. *scientia* і англ. *science* — знання, наука) — позиція світогляду, в основі якої лежить уявлення про наукове знання як про універсальну культурну цінність і достатню умову для орієнтації людини у світі. Наука — це універсальне «всезнання», що містить відповіді на всі питання і дає людині абсолютну гарантію успішності її безпосередніх дій у будь-яких життєвих ситуаціях.

Як усвідомлена орієнтація, сцієнтизм утверджується в західній культурі наприкінці ХІХ ст., причому одночасно виникає і протилежна світоглядна позиція — антисцієнтизм. Антисцієнтизм стверджує принципову обмеженість науки у вирішенні проблем людського існування,

звертає увагу на негативні наслідки науково-технічного прогресу. Він тлумачить науку як «дегуманізуючу силу», що є джерелом трагічності людського існування.

5. За сучасної епохи набула подальшого розвитку релігійна філософія. Спроби релігійного осмислення дійсності відрізняються від наукових методів, мають свою специфіку. Однак і в руслі релігійної думки народжувались і народжуються видатні філософські вчення, що значно впливають на культуру людства.

6. У ХХ ст. переважна більшість філософських шкіл і течій протистояла філософії марксизму. Це визначалося тим, що на довгі роки марксизм стає наріжним каменем ідеології та політики суспільства, яке намагалося на практиці реалізувати комуністичні ідеї. У прагненні довести неспроможність принципів марксизму більшість представників філософських течій віддали данину їх критиці. Довгі роки розвиток філософії здійснювався у сфері ідеологічного протистояння. Замість того, щоб вирішувати суто філософські проблеми, сторони відшукували вади та слабкі місця у філософських концепціях одна одної. На цьому фоні посилювалися намагання побудови філософських систем, які прагнули звільнення від впливу ідеології, природознавства і навіть науки.

Серед безлічі напрямів і течій філософії сучасності є кілька ліній, які найбільш яскраво характеризують основні тенденції її розвитку. Це, по-перше, ірраціоналістично-гуманістична; по-друге, сцієнтистська; по-третє, релігійна; по-четверте, марксистська філософія. Які основні ідеї репрезентовані в цих напрямках, як позначився їхній вплив на соціокультурне буття, світорозуміння і духовність людини, якою мірою вони підносять менталітет людства на новий щабель і в чому зазнали вони невдач? Саме ці питання знаходитимуться в центрі нашої уваги.

■ § 2. Ірраціоналістично-гуманістичний напрям у сучасній філософії

Позиції ірраціоналізму в сучасній філософії відстоює багато різних шкіл і напрямів. Серед них значне місце належить *філософії життя*. Сформувався цей напрям на межі ХІХ і ХХ ст. і набув сили головним чином у Німеччині та Франції. Заснував його *Артур Шопенгауер* (1788–1860), котрий вважав, що розум у житті людини і у світі в цілому відіграє скромну, суто технічну роль. Основні життєво важливі

процеси відбуваються без участі інтелекта. Життєвий світ людини є нерозумним, хаотичним і єдине, що якимось упорядковує його, — це «світова воля» і аж ніяк не розум. Шопенгауер лише висунув основні ідеї нової філософії, а всебічного розгляду дістала вона у таких школах, як *філософія волі до влади Фрідріха Ніцше* (1844–1900) і його послідовників; *академічна школа філософії життя — Вільгельм Дільтей* (1833–1911), *Георг Зіммель* (1858–1918), *Освальд Шпенглер* (1880–1936); *школа творчої еволюції Анрі Бергсона* (1859–1941) і його послідовників. Коротко розглянемо ці школи.

Філософія волі до влади. Німецький філософ і поет *Фрідріх Ніцше* виклав свої погляди в таких творах: «Так говорив Заратустра», «По той бік добра і зла», «Генеалогія моралі», «Воля до влади», «Антихристиянин» та ін. Основні положення філософії Ніцше можна звести до такого.

По-перше, Ніцше оцінює навколишній світ як хаотичний потік життя, активний життєвий універсум. Життя — це перша реальність (субстанція), що передує розділенню матерії та духу, буття і свідомості. Воно виступає вічним принципом буття, який реалізується в індивідуальних і неповторних формах людської діяльності. Розум, свідомість виконує в житті лише другорядну, підпорядковану роль захисту від руйнівних впливів зовнішнього середовища. Основним же стимулом всіх дій людини, які визначають і зміст цих дій, є сфера несвідомих життєвих потягів.

По-друге, на основі «волі до життя» Ніцше розвинув концепцію «волі до влади». Поняття волі, як основи всього існуючого, він запозичив у Шопенгауера, але в його працях йдеться не про абстрактну «світову волю», а про конкретно визначену волю — волю до влади. Ніцше переконаний, що основним законом світобудови є невичерпна воля до впливу і панування. Він діє і в рослинному, і у тваринному світах. Воля до влади — це мов «душа» світу, вкорінена в його глибинних надрах. Світ являє собою арену боротьби за владу, за перевагу над іншими. Владолюбство органічно властиве також і всім людям, хоч і різною мірою. Справжнім буттям людини може бути тільки постійний рух і становлення, невпинна творчість. Всяка дія людини, на думку філософа, — це свого роду властолюбство.

По-третє, найвищим типом людини Ніцше вважає надлюдину (супермена), що звільнилася від слабких сторін своєї природи. Ідея надлюдини була своєрідною реакцією німецького філософа на догматичне

християнство, яке, на думку Ніцше, зробило людину слабкою, покірною і приниженою. Все краще в людині, писав філософ, знищило християнство. Воно завжди було на боці слабких, воно настирливо культивувало в людях слабкість і вбивало в них силу, виховувало почуття страху. На противагу християнському ідеалу Ніцше дає свій ідеал людини сильної, владної. Він писав: «Бог помер!», бо віра в такого Бога не варта уваги, але віра в Бога мусить бути, тому — «Хай живе Бог!», але не Бог безсилим рабів, а Бог всесильних суперменів!».

Академічна філософія життя. Так само як і Ніцше, *Вільгельм Дільтей* вважав, що основним завданням філософії є осягнення життя. Він розглядав історію Духу починаючи з найдавніших часів. У його розумінні Дух — це не тільки індивідуальна свідомість, а й самі філософські системи (матеріалізм, ідеалізм, дуалізм та ін.). Дух не можна пояснити лише за допомогою засобів науки. «Не пояснити, а зрозуміти за допомогою засобів інтуїтивного проникнення» — такий підхід Дільтея. Психологія «розуміння» має засновуватися на самостереженні, «вживанні», «самопереживанні» та інших подібних методах дослідження. «Остання таємниця життя» не може бути пізнана до кінця, до неї можна лише весь час наближатися.

Георг Зіммель, для того щоб розкрити проблему життя, звертався до історії культури і взаємовідносин людини з нею. Життя — це невинна боротьба зі смертю, довічна плінність і мінливість форм культури. Історія культури являє собою невблаганне породжування «життям» все нових і нових культурних форм, які рано чи пізно старіють і стають гальмом для життя. Доля культури через це завжди трагічна, так само, як трагічна і вся історія людського роду.

Інтерпретує поняття «життя» в культурно-історичному плані і *Освальд Шпенглер*. Життя для нього — це «доля», «душа» культури, яка обґрунтовує ідею катастроф, що, постійно і регулярно повторюючись в історії, призводять до виникнення і смерті замкнутих у собі цивілізацій.

Концепцію творчої еволюції розвивав представник французького інтуїтизму лауреат Нобелівської премії *Анрі Бергсон*. Як і попередники, він закликав розглядати життя не як щось закріплене і завершене, а як безперервне творче становлення. Для Бергсона життя — це метафізичний космічний процес, могутній потік творчого формування, «життєвий порив». Матерія — якісне начало буття, хоча й спричиняє опір, але все ж підкоряється життю. Людина трактується Бергсоном як

творча істота, здатність до творчості якої визначається ірраціональною інтуїцією. Інтуїція (від лат. *intueri* — раптове осяяння) — це безпосереднє і безмежне споглядання істини шляхом творчого натхнення і сили волі. Вона виникає не внаслідок міркування або ж спостереження, а шляхом укорінення в «інтимну сутність» предметів. Інтуїція являє собою один із проявів життєвого пориву, який має в собі ясність і очевидність. Бергсон характеризує інтуїцію як основу духу, як саме життя, а завдання філософії — в тому, щоб допомогти людині оволодіти інтуїціями.

Феноменологія. Помітний вплив на сучасну філософську культуру має феноменологія. Цей філософський напрям започаткував німецький філософ і вчений, професор Гальського і Фрейбурзького університетів *Едмунд Гуссерль* (1859–1938). Суть його вчення можна звести до трьох головних ідей:

1. Гуссерль прагне відмежувати філософію від природознавства, що стихійно стоїть на матеріалістичних позиціях, відвести їй якусь цілком ізольовану від всіх інших наук галузь. Такою галуззю має бути «трансцендентальний світ чистої свідомості». Чиста свідомість — це самоочищення свідомості від схем, догм, шаблонних ходів мислення, що нав'язують їй. Така свідомість має справу з феноменами, тобто з тими, що нам надано, що перед нами з'явилося («феномен» із давньогрецької — явище, з'явлення).

2. Феномени розуміються не як психічні явища, а як деякі абсолютні сутності, що мають всезагальне значення, незалежні від індивідуальної свідомості, але одночасно знаходяться тільки у ній і не в змозі існувати поза нею.

3. Вказані сутності не пізнаються шляхом абстрагуючої діяльності розуму, а інтуїтивно осмислюються.

У першій половині ХХ ст. феноменологія була досить поширеною і навіть модною філософією. Її запроваджували у різні сфери людської діяльності; наприклад, у мистецтво, бо мистецтво безсумнівно має справу перш за все та переважно із феноменами. Так само широке використання феноменологія знайшла у культурології, соціології та політології.

Екзистенціальна філософія. Провідне місце в ірраціоналістично-гуманістичному напрямі західної філософії належить екзистенціальній філософії. Вона зародилась у середині ХІХ ст., коли, на протилежну об'єктивному ідеалізму гегелівської філософії, датський філософ

Сьорен К'єркегор (1813–1855) висунув тезу абсолютної цінності саме індивідуально-неповторного (а не всезагального) аспекту реальності як людського існування. Звідси виник і термін «екзистенціалізм» (від лат. *existentia* — існування). Ідеї К'єркегора, щоправда, на деякий час були забуті. І лише в 20-ті роки ХХ ст. німецький філософ *Мартін Хайдеггер* (1889–1976) у книзі «Буття і час» сформулював філософське вчення, центральним поняттям якого постала «екзистенція» — людське існування. Подібних висновків, незалежно від Хайдеггера доходить інший німецький філософ — *Карл Ясперс* (1883–1969). Упродовж 1930-х років виникає і поширюється французький напрям екзистенціалізму, представниками якого були відомі письменники та філософи: *Альбер Камю* (1913–1960), *Жан Поль Сартр* (1905–1980), *Габріель Марсель* (1889–1973), *Моріс Мерло-Понті* (1908–1961) та ін.

Що ж таке екзистенціалізм? Екзистенціалізм — це ірраціоналістична філософія, предметом вивчення якої є не об'єктивна реальність, а внутрішній світ людини. Центральними проблемами цієї філософії є:

1. *Проблема існування (екзистенції) людини.* Екзистенціальна філософія стверджує, що не все, чим людина живе, що вона переживає, є справжнім існуванням. Коли людина працює, вчиться, відпочиває, радіє тому чи іншому випадку — це існування зовнішнє. У такому існуванні втрачається неповторна єдність, єдність кожної окремої особи, зникають ті первісні, внутрішні, інтимні, начебто незалежні від зовнішнього світу, від інших людей переживання, які й становлять існування. Для позначення існування в цьому розумінні й користуються терміном «екзистенція». Екзистенція виражає глибинну основу, сутність існування, неповторність, унікальність людини та її долі. Якщо існування показує людину такою, якою вона є, то екзистенція вказує на можливості, які містяться в ній. Екзистенція означає здатність людини здійснити свій вибір, розкрити свої можливості, бути собою.

2. *Проблема буття людини та буття світу* — центральна проблема екзистенціальної філософії. Про це свідчать навіть назви творів основоположників екзистенціалізму. У Хайдеггера — основна праця «Буття і час», у Сартра — «Буття і ніщо» та ін. Як же розуміють буття екзистенціалісти і як це поєднується з проблемою людини? На відміну від класичних філософських вчень про буття, які розглядають його як об'єктивний, не залежний від свідомості світ, екзистенціалісти вважають, що філософія стоятиме на позиціях життєвого реалізму лише тоді, коли об'єктом її досліджень буде людина, її життя. Світ для людини

існує оскільки, остільки вона йде від свого буття, надає світу певного значення та змісту. Людина творить світ таким, яким вона хоче його бачити, виходячи зі своїх переживань, створює свою емоційну картину світу. І тому, як стверджують екзистенціалісти, нема сенсу говорити про якийсь особливий, об'єктивний, світ позалюдського. В їх концепціях об'єктивна дійсність існує як суб'єктивна, як продукт переживань суб'єкта, як існування його сприйняття, його свідомості.

3. *Проблема свободи людини.* Екзистенціалізм називають філософією свободи. І справді, проблема свободи посідає в екзистенціалізмі важливе місце. Але ж у чому сутність свободи? Як її розуміють екзистенціалісти? Екзистенціалізм визначає свободу як вибір людиною самої себе: людина така, якою вона сама себе вільно вибирає. Свобода трактується не як свобода діяльності, а лише як свобода вибору або ставлення суб'єкта до незалежного від нього оточення. Він може або вільно погодитися зі своїм станом, або теж вільно не приймати свого стану. Об'єктивна ситуація не сама по собі обмежує нашу свободу, а лише як переживання її як обмеження. Наприклад, в'язень або ж раб теж може бути «вільним», відповідним чином самовизначаючи своє ставлення до свого становища. Звідси висновок: завдання людини полягає не в тому, щоб змінити світ, а в тому, щоб насамперед змінити своє ставлення до нього.

Ідеї екзистенціалізму мали і мають великий вплив на різноманітні течії сучасної філософської думки. Під впливом цієї філософії розвивалась *франкфуртська школа* (Ю. Хабермас, А. Шмідт, Т. Адорно, Г. Маркузе та ін.), *школа нових філософів* (Ж. М. Бенуа, Г. Лардро, М. Гарен та ін.), що виникли в 70-ті роки ХХ ст. у Франції, та ін.

Герменевтика. Одним із різновидів сучасної філософії є герменевтика (від грец. *hermēneutike* — мистецтво тлумачення) — теорія і практика тлумачення текстів. Етимологію слова «герменевтика» пов'язують з іменем бога Гермеса — у давньогрецькій міфології посланця богів і того, що тлумачив їхню волю. У давньогрецькій філософії і філології герменевтика — це мистецтво розуміння і тлумачення текстів, думок, символів і т. ін. У християнських письменників і теологів — мистецтво тлумачення Біблії.

Підстави філософської герменевтики були закладені німецьким теологом і філософом *Фрідріхом Шлейєрмахером* (1768–1834). Визнаючи наявність «спеціальних» герменевтик: філологічної, теологічної, юридичної, він задається питанням: яка необхідна умова розуміння?

Такою умовою, на його думку, є схожість і відмінність автора тексту і читача. Якщо автор і читач абсолютно «споріднені», то герменевтика є зайвою, якщо ж вони абсолютно різні — герменевтика неможлива. Таким чином, для того щоб розуміння було можливим, необхідна певна міра «чужеродності» і «спорідненості» між автором і читачем.

Існує два методи розуміння: граматичний і психологічний. Граматичний метод розкриває розуміння, виходячи з «духу мови», як пов'язане і обумовлене цим духом. Психологічне розуміння розкриває розуміння, виходячи з «душі того, хто розмовляє», як його унікальний своєрідний образ мислення і відчуття. Розуміння полягає у проникненні, з одного боку, в «дух мови», а з другого — в «душу автора». Граматичний і психологічний методи нерозривно пов'язані.

Розуміння, на думку Шлейєрмахера, можна вважати успішним, коли позиції автора і читача «врівноважуються». Читач і в знанні мови (об'єктивна сторона), і в знанні внутрішнього життя автора (суб'єктивна сторона) повинен зрівнятися з автором.

Об'єктом дослідження в герменевтиці найчастіше виступає текст. Головною є проблема розуміння, тлумачення, інтерпретації тексту. Основне питання герменевтики має, принаймні, два варіанти формулювання: гносеологічний (яке можливе розуміння?) і онтологічний (як влаштоване те буття, сутність якого полягає в розумінні?).

Фундаментальними поняттями в герменевтиці є поняття герменевтичного трикутника і герменевтичного кола. За допомогою першого з'ясовуються складні взаємини між автором тексту, самим текстом і читачем, інтерпретатором тексту. У понятті герменевтичного кола виражається особливість процесу розуміння, пов'язаного з його циклічним характером.

Онтологічний характер герменевтичного кола, який виражає специфічну межу процесу пізнання, — початковий пункт герменевтики як філософської течії. Ця ідея займає центральне місце у вченні німецького філософа *Ханса Георга Гадамера* (1900–1991). Він не зводить герменевтику до розробки методології розуміння текстів, а визначає її як філософію розуміння. Предметом розуміння, на думку Гадамера, є не значення, вкладене в текст автором, а той предметний зміст, з осмисленням якого пов'язаний цей текст. За Гадамером, герменевтика є філософією «тлумачення»: від тлумачення текстів до тлумачення людського буття, знання про світ і буття в ньому.

Різні проблеми герменевтики розробляли також німецькі філософи *Вільгельм Дільтей* (1833–1911), *Карл Отто Апель* (нар. 1922), *Рудольф*

Бультман (1884—1976), Юрген Хабермас (нар. 1929), французький філософ Поль Рікьор (1913—2005), австрійський релігійний філософ і теолог Емеріх Корот (1919—1991) та ін.

Філософська антропологія. Іншою течією ірраціонально-гуманістичного напрямку є філософська антропологія. У широкому значенні — це філософське вчення про природу і сутність людини. Але в даному випадку філософська антропологія розглядається як напрям у західноєвропейській філософії (переважно німецькій) першої половини ХХ ст., що прагне до створення цілісного вчення про людину шляхом використання і тлумачення даних різних наук — психології, біології, етології, соціології, а також релігії та ін.

Початок філософської антропології пов'язаний з появою робіт *Макса Шелера* «Положення людини в космосі» (1928) і *Хельмута Плеснера* «Ступені органічного і людина» (1928), в центрі уваги яких проблема природи людини, її суті, специфічна відмінність у способі існування людини і тварин. Надалі ідеї філософської антропології розвинули *Еріх Ротхакер* (1888—1965), *Ернст Кассирер* (1874—1945) та ін.

Однією з головних тем цього напрямку є тема істотних відмінностей людини і тварини. Шелер бачить їх відмінність у здатності людини ставитися предметно і об'єктивно до середовища; Гелен — у нерозвиненості людини, яка компенсує її в діяльності, Ротхакер — у здатності творити і бути витвором культури. Втім вони переконані, що природа людини залишається незмінною і залежить від Бога.

Шелер вважав, що незнання сутності людини приводить до кризи в культурі, у суспільстві. Криза суспільства — це криза людини, криза особистості. Причина цього в неправильному підході до пізнання людини. Знання про людину має становити собою певне синтетичне знання, що включає три основні сфери знання: природничо-наукове, філософське і релігійне. Проблема людини — це головне питання філософії. Криза сучасного суспільства показує всю насущність цього завдання.

У людській природі Шелер виділяє два основні начала: це життєве начало, якийсь життєвий порив, і дух, що йде від Бога. За своїм життєвим началом людина є твариною, живою істотою, втім істотою розумною, яка володіє духом — оскільки Бог її наділяє духом. Божественний дух перевершує людську природу, тому людина стає людиною тоді, коли вона асимілює в себе дух Божественний, роблячи його своїм надбанням. Шелер убачав сутність людини не в мисленні або волі, а в любові.

Фрейдизм. Однією з найвпливовіших ідейних течій ХХ ст. став психоаналіз, або фрейдизм. Засновником психоаналізу в його класичній формі був австрійський психолог, невропатолог, психіатр *Зигмунд Фрейд* (1856–1939). Основні погляди Фрейда викладені в його працях: «Три нариси з теорії сексуальності» (1905), «По ту сторону принципу задоволення» (1920), «Я і Воно» (1923), «Тотем і табу» (1913), «Майбутнє однієї ілюзії» (1927), «Незадоволеність у культурі» (1930) та ін. У названих працях яскраво виявляється перехід З. Фрейда від раціоналізму до ірраціоналізму. Він звернувся до аналізу психіки в цілому. На цій підставі у Фрейда формуються уявлення про суб'єктивну реальність людини. У праці «Я і Воно» він розгортає структурну концепцію психіки, визначаючи в ній такі сфери:

а) несвідоме («Воно») — це визначальний глибинний план людської психіки. Він функціонує на основі природжених, природних, генетично первинних потягів;

б) свідоме («Я») — це розум людини, або «его». Воно виступає посередником між несвідомим та зовнішнім світом «Я», прагне зробити «Воно» прийнятним для світу і привести світ у відповідність до бажань «Воно»;

в) підсвідоме («Над-Я») — це внутрішня особиста совість. Вона утворюється під впливом системи суспільних заборон. Якщо «Воно» зумовлене генетично, «Я» — індивідуальним досвідом, то «Над-Я» є результатом впливу інших людей.

Важливим складовим елементом вчення Фрейда було уявлення про існування в надрах «Воно», одвічних несвідомих інстинктів сексуальної насолоди (лібідо). Вони вступають у конфлікт зі свідомістю, орієнтованою на принцип реальності, тобто на соціально прийнятні форми поведінки та способи задоволення бажань. Свідоме «Я» і підсвідоме «Над-Я» прагнуть підкорити сферу несвідомого «Воно». При цьому відбувається лише уявне розв'язання конфлікту, оскільки витіснені в несвідоме сексуальні бажання в будь-який час можуть вирватися на поверхню і стати причиною нових конфліктів. Пошук їх реального розв'язання досягається шляхом свідомого оволодіння бажаннями, їх безпосереднім задоволенням або сублімацією (від лат. *sublimatio* — високо піднімаю, підношу).

Сублімація — це особливий вид відхилення інстинктів (лібідо) від притаманної їм спрямованості і переключення їхньої енергії на досягнення соціальних і культурних цілей. Сублімацією пояснює Фрейд

виникнення релігії, мистецтва, суспільних інституцій. Сублимація, за Фрейдом, виявляється у творчості. З позиції сексуальних поглядів Фрейд аналізує творчість Леонардо да Вінчі, Гете, Шекспіра, Достоевського.

Неофрейдизм. Найвідомішими послідовниками З. Фрейда були засновники *аналітичної психології* швейцарський психолог, філософ і культуролог *Карл Густав Юнг* (1875–1961), засновник *індивідуальної психології* австрійський психолог *Альфред Адлер* (1870–1937), засновник *сексуально-економічної теорії* австро-американський лікар *Вільгельм Рейх* (1879–1957), німецький філософ, психолог та соціолог *Еріх Фромм* (1900–1980), ідеолог «нових лівих» *Герберт Маркузе* (1898–1979) та ін. Ці філософи уточнили вихідні положення психоаналізу, оновили їх, і тому їх концепція дістала назву неофрейдизму.

Засновники неофрейдизму вказали на неспроможність ортодоксального фрейдизму вирішити проблему взаємодії особи і суспільства. Наприклад, основного представника неофрейдизму Еріха Фромма не задовольняли біологізм і соціальний песимізм Фрейда, тому він сконцентрував увагу на перетворенні психоаналізу на соціальну філософію. З цією метою він звернувся до попередньої філософської думки, а саме до поглядів Л. Фейєрбаха і особливо до праць К. Маркса, що дало йому змогу критично переосмислити фрейдівську точку зору на природу несвідомих потягів та роль соціальних факторів у становленні особистості. Проте, вважаючи, що соціальна теорія К. Маркса недостатньо враховує роль психологічного фактора, Фромм поставив за мету доповнити марксизм психоаналізом.

Філософія постмодерну. Наприкінці ХХ ст. під впливом таких інтелектуальних і культурних течій, як екзистенціалізм, герменевтика, структуралізм, психоаналіз та ін. склалася філософія постмодерну. Основними її представниками є французькі філософи Жак Деррида та Жан-Франсуа Ліотар. Чимало прихильників постмодерну також є у США.

Слово «постмодерн» означає після модерну. Французьке слово «модерн» означає сучасний. Постмодерн — це передусім філософія, яка направлена проти філософії Нового часу. Постмодерністи вважають, що феноменологія, герменевтика, аналітична філософія по суті не відмовились від ідеалів філософії Нового часу. Представники постмодерну готові до найгостріших висновків. Вони намагаються розладнати все те, що здавлює людину в «обіймах тоталітаризму»: жорсткі

логічні схематики, остаточні висновки, всілякий пошук стійкого, пре-клоніння перед авторитетами, владні структури, у тому числі науку та техніку, пошук одноманітності, запровадження необґрунтованих цінностей, прагнення обов'язкового порозуміння між людьми, приниження емоційного та чуттєвого, культивування застарілих естетичних та моральних ідеалів.

Заклик постмодерністів такий: більше хаосу, дискретності, плюралізму, чуттєвості, кризи авторитетів, інтуїтивізму, пошук нестабільності, незгоди, нігілізму, відсутності одноманітності, іронія стосовно визнаних цінностей, калейдоскопічності, символічності, нестійкості.

§ 3. Неопозитивізм, його сутність та принципи

Відповіддю на реальні проблеми науки, які були зумовлені бурхливим її розвитком у ХХ ст., є виникнення такого напрямку в філософії, як **позитивізм** (від лат. *positivus* — позитивний). Основні ідеї позитивізму були сформульовані французьким філософом *Огюстом Контом* (1798–1857). Вся попередня традиційна філософія (матеріалізм та ідеалізм), на думку Конта, з її абстракціями («матерія», «дух» та ін.) та претензіями на самостійне дослідження реальності не мають права на існування. Всі знання про світ дають тільки конкретні «позитивні» науки (звідси і назва), які спираються на безпосередній досвід людини. Конт допускав існування синтезу наукового знання, за яким можна зберегти стару назву «філософія». Предметом такої філософії мають бути складання та систематизація спеціально-наукового знання. Подібні ідеї розвинули англійські філософи *Дж. Стюарт Міль* (1806–1873), *Герберт Спенсер* (1820–1903).

На початку ХХ ст. розпочинається етап так званого «другого позитивізму», або **емпіріокритицизму**. Його творцями були професор фізики Віденського університету *Ернст Мах* (1838–1916) та швейцарський філософ *Річард Авенаріус* (1843–1896). На відміну від «першого позитивізму», який розглядав філософію як синтезуючу науку, емпіріокритицизм зводив її до теорії пізнання і прагнув побудувати теоретичну модель процесу пізнання. В основу цієї філософії покладено ідеалістично витлумачене поняття досвіду. Досвід розглядається не як відображення об'єктивного світу, а як внутрішній світ свідомості, людських пере-

живань, які виникають незалежно від впливів зовнішнього світу — як потік відчуттів, очищених від субстанції, причинності і взагалі від об'єктивної реальності. Емпіріокритицизм прагнув довести, що реально існують лише відчуття, все інше — їхні комплекси.

Сучасною формою позитивістської філософії є «*третьій позитивізм*», або **неопозитивізм**. Неопозитивізм — це течія, до якої входять різні логіко-філософські школи. Серед них: школи логічного позитивізму (логічного емпіризму), логічного негативізму, аналітичної філософії (логічного аналізу) та ін.

1. **Логічний позитивізм** (*логічний емпіризм*) сформувався у 1922 р. Його представниками є австрійський філософ *Моріц Шлік* (1882–1936), американський філософ і логік *Рудольф Карнап* (1891–1970), німецький філософ *Ханс Рейхенбах* (1891–1953), австрійський філософ *Людвіг Вітгенштейн* (1889–1951).

Логічний позитивізм розвивається в руслі головного ідейно-теоретичного спрямування перших двох етапів позитивізму. Він також заперечує за філософією право бути самостійним вченням, відкидає як матеріалізм, так і ідеалізм. Проте логічний позитивізм привертає увагу не до систематизації спеціально-наукових знань у філософії, як це робив класичний позитивізм, а до діяльності з аналізу мовних форм знання. Метою аналізу служить розрізнення змістовних і осмислених висновків — з одного боку, і нісенітних — з другого.

Очищення мови, на думку неопозитивістів, сприяє розроблена ними процедура *верифікації* (від лат. *verificare* — доводити істину). Суть принципу полягає в тому, що кожне твердження необхідно порівняти з фактами. Якщо при цьому виявиться принципова неможливість зіставлення якогось твердження з фактичними даними, то воно вважається позбавленим сенсу «псевдотвердженням» і від нього слід звільнитися. Таким чином, функція філософії полягає в поясненні діяльності людини в мовному світі. Згідно з такою логікою безглуздо говорити: «є матерія», «нема матерії», «матерія первинна», «свідомість первинна» чи запитувати: «Є Бог?» тощо.

Отже, принцип верифікації передусім був спрямований проти світоглядних принципів філософії. Однак вилучення світоглядних питань із філософії і наукового знання не виправдало надій. Класичні метафізичні проблеми були значними не лише для осмислення людської життєдіяльності, природи людини, а й для аналізу гносеологічних питань. Крім цього, виявилось неможливим формалізувати мову науки

до кінця. Адже у структурі наукових теорій існують метафізичні висловлювання, які не можна перевірити за допомогою принципу верифікації. Усе це спричинило крах принципу «верифікації».

2. Другим різновидом неопозитивізму є **логічний негативізм**. Основним його представником є англійський філософ і соціолог *Карл Поппер* (1902 — 1994), який запропонував замінити «верифікацію», націлену на встановлення істинності тверджень шляхом їх безпосереднього зіставлення з фактами, так званою «фальсифікацією», тобто пошуками фактів, які не підтверджують, а спростовують («фальсифікують») дане твердження. Тим самим Поппер перетворює позитивізм на своєрідний, так би мовити, «негативізм», адже навіть коли не виявлено фактів, що «фальсифікують» твердження, і останнє визнається придатним для наукового вжитку, воно кваліфікується як «виправдане», а не істинне. Таким чином, постійно зберігається можливість появи фактів, які, зрештою, сфальсифікують твердження.

3. Третім різновидом неопозитивізму є **аналітична філософія**. Її основними представниками були: *Бертран Рассел* (1872–1970), *Джордж Мур* (1873–1958), *Людвіг Вітгенштейн* та ін. Аналітична філософія зводить філософію до аналізу запровадження мовних засобів і висловів, що тлумачаться як справжнє джерело філософських проблем. Цей аналіз розглядається у філософії як єдиний правомірний метод філософського дослідження та спрямований на те, щоб виявляти ситуації запровадження мовних засобів, які породжують філософські проблеми. Представники аналітичної філософії доказують, що не існує реальних філософських проблем, а проблеми, які традиційно розглядаються як філософські, є або псевдопроблемами, або мають логіко-лінгвістичний характер, або потребують конкретного змістовного дослідження. Отже, основне завдання цієї філософії полягає в розробці семантичної теорії значення мовних виразів, яка є одночасно теорією розуміння. Ця течія мала значний вплив на сучасну логіку та лінгвістику.

4. «Паралельно» з аналітичною філософією у 60–70-х роках виникає **постпозитивізм**. Основними його представниками є: *Імре Лакатос* (1922–1974), *Томас Кун* (1922–1996), *Поль Фейсрабенд* (1924–1996) та ін. Принциповим положенням постпозитивізму стало твердження про визначальну роль науки в житті суспільства. Воно поєднується з прагненням відокремити науку як особливу сферу раціональ-

ності від псевдонауки і передусім від метафізики та ідеології. Представники цього напрямку переглянули вихідні принципи неопозитивізму щодо методології наукового пізнання, радикально переосмислили сам предмет вивчення — ним стали не окремі висловлювання, а наука як цілісна динамічна система, що розвивається, оскільки наукове знання є цілісним за своєю природою, його не можна розбити на окремі висловлювання чи незалежні один від одного рівні: емпіричний і теоретичний.

Однією з форм прояву позитивізму є методологічний напрям, який дістав назву *структуралізму*. Він об'єднує ряд шкіл у соціогуманітарному пізнанні, пов'язаних методом виявлення структури, тобто сукупності відношень між елементами цілого, що зберігають свою сталість у ході різноманітних перетворень і змін. У такому розумінні поняття «структура» характеризує не простий стійкий «кістяк» якогось об'єкта, а сукупність правил, за якими з одного об'єкта можна одержати другий, третій і так далі шляхом перестановки його елементів і певних симетричних перетворень. Виявлення структурних закономірностей окремих об'єктів досягається шляхом виведення відмінностей між цими об'єктами як перетворювання один в одного конкретних варіантів єдиного абстрактного інваріанта.

Головними представниками структуралізму є французький антрополог і філософ *Клод Леві-Строс* (1908–2009), філософ і історик культури *Мішель Фуко* (1926–1984), психоаналітик *Жак Лакан* (1901–1981), літературознавець *Ролан Барт* (1915–1980), один із засновників філософського напрямку постмодернізму *Жак Дерріда* (1930–2004). Основним джерелом розробки методології філософського структуралізму була книга видатного швейцарського мовознавця *Фердінанда де Соссюра* (1857–1913) «Курс загальної лінгвістики» (1916).

§ 4. Релігійно-філософські вчення

Філософські напрями релігійної орієнтації на Заході виникли в основному в руслі християнського релігійно-теологічного комплексу або в безпосередньому зв'язку з ним. Найбільш концептуально стійкими та ідеологічно впливовими в західному світі є неотомізм, тейярдизм і персоналізм.

Неотомізм — офіційне філософське вчення католицької церкви. Серед найвідоміших представників неотомізму — колишній посол Франції у Ватикані *Жак Маритен* (1882–1973), французький академік *Етьєн Анрі Жільсон* (1884–1978), *Густав Веттер* (нар. у 1911) та американський філософ *Юзеф Бохенський* (1902–1995). На відміну від усіх інших філософських напрямів Заходу неотомізму властиві традиціоналізм, догматична стабільність ідей і теоретичних постулатів; він свідомо чинить опір тенденціям оновлення і не без гордості проголошує себе «філософією», «яка зберігається в століттях».

Філософії неотомізму притаманні такі характерні риси.

1. Ідейними джерелами неотомізму є вчення філософа-схоластика XIII ст. Фоми Аквінського. Латиною ім'я «Фома» вимовляється, як «Томас». Звідси його вчення — християнізований аристотелізм — дістало назву «томізм». Сучасний томізм — це неотомізм. Він був відроджений Енциклікою Папи Льва XIII у 1879 р. У наш час розробляють і пропагують неотомізм Академія св. Фоми у Ватикані, католицький інститут у Парижі, Пуллахський інститут поблизу Мюнхена, інститут Нотр-Дам у США та ін. Видаються журнали «Томіст» та «Божественний Фома».

2. Предмет філософії неотомізму — буття Бога. Це відкрита релігійна філософія. Вона протиставляє абсолютне, надприродне буття — буттю конкретних речей. Буття саме по собі — це чисте буття (Бог). Неотомізм проголошує існування аналогії між Богом і його творінням: Творець протилежний світові, але його творіння дозволяє судити про нього.

Буття Бога неотомісти доводять на підставі створених ним речей. В основі теорії буття лежить ідея *креаціонізму* (від лат. *creatio* — створення). За цією ідеєю органічний і неорганічний світ виникає внаслідок акту Божественного творіння. Звідси випливає, що матерія не вічна, вона другорядна. Питання про те, що таке буття, вирішується таким чином: «бути — значить бути створеним Богом, бути — значить бути в Богові».

3. Центральним принципом неотомізму є принцип гармонії віри та розуму. Він спрямований на те, щоб примирити догматичні основи християнської віри з вимогами мислячого розуму, узгодити недоказові положення релігії з раціонально-логічною силою знання і таким чином виправдати християнство перед наукою і освітою, авто-

ритет яких дедалі зростає. Неотомісти запевняють, що віра без розуму перетворюється на сліпе поклоніння, марновірство (фідеїзм), а розум без віри впадає в гординю зарозумілості (атеїзм, скептицизм, науковий раціоналізм). Однак замість обіцяної «гармонії» віри і розуму неотомісти пропонують варіант підпорядкування розуму вірі, бо пропорція, в якій вони об'єднуються, продиктована міркуваннями католицького віровчення.

4. Мета філософії неотомізму — раціональне обґрунтування буття Бога. Все це було зроблене ще Фоною Аквінським у працях «Сума теології» та «Сума проти язичників». Там міститься п'ять «обґрунтувань» буття Бога:

а) коли брати рух у всій його повноті, а не тільки як механічний рух, неможливо не прийти до визнання першодвигуна, тобто Бога;

б) коли все у світі має свою причину, то повинна бути «першопричина» — Бог;

в) безкінечна безліч можливостей і випадковостей у світі повинна керуватися цілком необхідною причиною, тобто Богом;

г) для вимірювання ступенів досконалості (красоти, блага, істинності) усього, що є у світі, повинно існувати мірило усіх досконалостей, тобто Бог;

д) все, що існує у світі, має певну міру доцільності, а отже, повинна існувати первісна і головна ціль — Бог.

З метою переконати в істинності релігійних догматів неотомісти «опановують» найсучаснішу наукову термінологію, активно оперують нею. Говорячи про створення світла в перший день творіння, Бог, запевняють вони, мав на увазі взаємоперетворення позитронів-електронів на потоки фотонів. Не заперечують неотомісти еволюційну теорію Ч. Дарвіна.

Тейярдизм. У релігійній філософії ХХ ст. значне місце посідає тейярдизм. Заснував теорію тейярдизму *П'єр Тейяр де Шарден* (1881–1955) — видатний французький палеонтолог і антрополог. У своїх працях «Гімн Всесвіту», «Феномен людини» Тейяр де Шарден намагається узгодити релігійний світогляд з досягненнями сучасної науки. Він вважав, що сучасна наука істотно скорегувала середньовічну конструкцію світобудови, довела, що світ перебуває в постійному русі та розвитку. Тому необхідно докорінно переосмислити християнське світорозуміння. Центральним методологічним принципом сучасного

мислення французький теолог проголосив еволюціонізм. Відмовившись від старозавітного міфу про одноразовий акт творіння Богом світу, Тейяр де Шарден висуває свою теорію космогенезу, де основними точками процесу розвитку Всесвіту виступають такі три етапи: «переджиття» (фізична оболонка), «життя» (органічна оболонка), «мислення» і «наджиття». На етапі мислення з'являється людина, яка концентрує в собі психічну енергію, творить ноосферу, персоналізує світ. Така діяльність врешті-решт веде до формування «наджиття». На цьому рівні виникає вища форма в розвитку світу — духовна оболонка. Керують космічним процесом не природні закони, які вивчає наука, а надкосмічний Бог, якого Тейяр де Шарден називає «точкою Омега». У «точці Омега» підсумовується і збирається у своїй довершеності та цілісності велика кількість свідомості, яка поступово перетворюється на Землі на ноогенез. «Наджиття», таким чином, знаменує стан єднання душ людей після завершення історії в космічному Христі. «Точка Омега» є центром Всесвіту і символізує собою Христа, співпричетного до Всесвіту і одночасно трансцендентного до нього.

Історіософські погляди Тейяра де Шардена позначені гуманістично-християнсько-ліберальною спрямованістю. Людство, згідно з його поглядами, рухається в ході історії шляхом універсалізації зв'язків між країнами і народами до стану великої «монади». Він вірив у силу союзу християнства і гуманізму, покликаних згуртувати всіх людей планети, висунув ідею поєднання науки і містики як панацеї від усіх бід сучасності.

У цілому концепція П'єра Тейяра де Шардена глибоко суперечлива — це складна суміш наукових прогнозів, утопізму, абстрактного гуманізму, містицизму й традиційного теїзму. Тейярдизм досить впливовий серед «лівих» католиків, які видають це вчення за «новий світогляд», що нібито вказує шляхи поєднання науки і релігії.

Персоналізм. До релігійної філософії ХХ ст. належить і такий напрям, як персоналізм (від лат. *persona* — особа). Основні положення персоналізму такі:

а) центральне поняття — особа, але не просто як реальна людина, особистість, а як першоелемент буття, духовна сутність, якій властиві активність, воля, самосвідомість; витоки людської особи йдуть від Верховної особи, тобто Бога;

б) світ (природа) є сукупністю духовних осіб, найвища з яких — Бог; все матеріальне є наслідком творчої активності особи: все — за-

гальне — творчість Бога, конкретні речі — творчість людини; матеріальне має значення лише тоді, коли входить у досвід особи;

в) процес пізнання здійснюється індивідуальною особою завдяки її оцінювальній здатності (здатності визначати цінність об'єктів);

г) взаємовідносини особи і суспільства є ворожими (антагоністичними); зняття ворожості можливе через самовдосконалення особи і оновлення суспільства. Оновлення суспільства також зводиться до духовного оновлення особи. Тобто за перетворенням особи настає перетворення суспільства.

Персоналізм існує у двох варіантах: американському і французькому. *Американський персоналізм* (з кінця XIX ст.) виникає як своєрідна реакція на деперсоналізацію і дегуманізацію особи в умовах техногенного прогресу і бюрократизованого суспільства. Його засновником був *Борден Боун* (1847–1910). Продовжили його вчення *Джордж Хаусон* (1834–1916), *Мері Калкінс* (1863–1930), *Вільям Хокінг* (1873–1966), *Ральф Флюелінг* (1871–1960), *Едгар Брайтмен* (1884–1954). На відміну від американського (більш абстрактного і академічного вчення) *французький персоналізм*, що виникає в 30-ті роки XX ст., був набагато ближчим до життя. Це філософська доктрина, яка в осмисленні сучасного світу виходить з проблем «тотального» розвитку людини на основі примату (першості) духовних цінностей.

Французький персоналізм виник з групи інтелігентів, котрі об'єднувалися навколо журналу «Esprit» («Дух»). Очолював групу *Емманюель Муньє* (1905–1950). Серед його представників — *Поль-Луї Ландсберг* (1901–1944), *Габріель Мадіньє* (1895–1958), *Поль Рікьор*, *Жан-Марі Доменак* (нар. у 1913 р.).

Отже, основні орієнтації сучасної релігійної філософії полягають у:

1) повороті від теоцентризму до антропоцентризму, визнанні абсолютної цінності людини;

2) спробі скоригувати релігійну філософію і науку;

3) спиранні теорії пізнання на такі течії, як герменевтика, структуралізм та ін.;

4) визнанні важливості збереження гуманістичної орієнтації культури;

5) увазі до проблеми суспільного розвитку;

6) екуменістичному зближенні релігій як засобу пом'якшення драматичних суперечностей сучасності.

§ 5. Марксистська філософія: класичний і сучасний етапи

Марксизм — філософія, економічна і соціально-політична доктрина, що за останні майже півтора століття існування так чи інакше вплинула на долю людства. Його творці — *Карл Маркс* (1818–1883), *Фрідріх Енгельс* (1820–1895); час створення — 40-ві роки XIX ст. Об'єктивними факторами виникнення марксистської філософії були такі:

а) соціально-економічні і політичні передумови. До них слід віднести: утвердження буржуазних суспільних відносин; формування пролетаріату як класу, вихід його на політичну арену; потреба робітничого класу в теоретичному усвідомленні своєї ролі;

б) природничо-наукові передумови. Особливе місце тут належить трьом великим відкриттям. Це — відкриття закону збереження і перетворення енергії і речовини; відкриття клітинної будови живих організмів; відкриття Ч. Дарвіна щодо еволюційного походження живих організмів.

Успіхи природознавства, великі відкриття дали Марксу й Енгельсу певний матеріал для філософських узагальнень, для створення нового світогляду;

в) теоретичні джерела. Головними, безпосередніми і найважливішими були такі джерела: класична німецька філософія (особливо праці Г. Гегеля і Л. Фейєрбаха); англійська політична економія (Д. Рікардо, А. Сміт); французький утопічний соціалізм (А. Сен-Симон, Ш. Фур'є та ін.).

Свої філософські погляди Маркс і Енгельс виклали в таких наукових працях — Маркс: «До критики гегелівської філософії права» (1843), «Тези про Фейєрбаха» (1845), «До критики політичної економії» (1859), «Капітал» (1867, 1885, 1894); Енгельс: «Становище робітничого класу в Англії» (1845), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Анти-Дюринг» (1878), «Діалектика природи» (1882), «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886); Маркс і Енгельс: «Святе сімейство» (1856), «Маніфест Комуністичної партії» (1848).

У чому ж полягала новизна філософських поглядів Маркса та Енгельса?

1. Філософська основа марксизму заснована на поєднанні матеріалізму з діалектикою, на так званому діалектичному матеріалізмі. Це одне із надбань марксизму. Відомо, що діалектичні закономірності були

сформульовані Гегелем. Проте Гегель вважав, що вони є законами розвитку ідей, понять. На противагу Гегелю, Маркс і Енгельс відкрили діалектику речей і показали, що діалектика понять є відображенням у свідомості людини діалектики об'єктивного світу.

2. Особливе місце у філософії марксизму посідає проблема людини. Розуміння людини в домарксистській матеріалістичній філософії зводилося до того, що людина — частина природи, активна, свідома істота, яка має права на свободу і потребує гуманного ставлення до себе (французький матеріалізм XVIII ст. і вчення Л. Фейєрбаха). Маркс та Енгельс почали розглядати людину не лише як продукт природи, а й як соціальний феномен, причому акцент робили на її соціальних характеристиках.

3. Розвиток суспільства в марксизмі розглядається з матеріалістичних позицій. Попередня філософія вбачала джерело розвитку суспільства в ідеях. Філософія марксизму переносить акцент на економічне життя суспільства, насамперед на сферу матеріального виробництва. Вона послідовно проводить думку, що в основі суспільного розвитку лежить спосіб виробництва матеріальних благ. Минуле і майбутнє людства в цій філософії постає як послідовний процес зміни способів виробництва. Ось чому філософію марксизму називають також історичним матеріалізмом.

4. Червоною ниткою через увесь марксизм проходить ідея знищення приватної власності. Приватна власність, за Марксом, є найглибшим джерелом, витоком усіх соціальних бід, і тому саме її потрібно ліквідувати. На цьому підґрунті Маркс будує концепцію «розумної держави й розумного суспільства» (комунізму), в якому всі люди будуть мати рівні права, однакові соціальні можливості для реалізації сутнісних сил. Єдиним способом знищення приватної власності й утворення нового соціального ладу Маркс вважав соціалістичну революцію.

5. Важливе місце в філософії марксизму посідає проблема практики. Вона трактується як матеріальна предметно-чуттєва, цілеспрямована діяльність людини, завдяки якій змінюється природний і суспільний світ, зокрема сама людина. Вищим рівнем практики Маркс і Енгельс вважали революційну зміну суспільних відносин. Революційна практика пролетаріату і широких народних мас мала бути тим важелем, за допомогою якого ця філософська теорія могла реалізуватися.

6. Важливою характеристикою марксистської філософії є її атеїзм. У цьому вченні релігія зазнає нищівної критики. Для цього викорис-

товуються досягнення науки і надбання попередньої філософії, насамперед французьких просвітителів XVIII ст. та вчення Людвіга Фейєрбаха.

Особливий вплив марксистська філософія мала на діячів російсько-го революційного руху, передусім на *Володимира Леніна* (1870–1924) — творця більшовизму. Внаслідок історичних реалій, що склалися в царській імперії в жовтні 1917 р., Ленін і його соратники реалізували марксизм на практиці. Так виникла нова «пролетарсько-робітничача» держава — СРСР. Однак реальна практика соціалізму, зокрема диктатура пролетаріату, виявилася зовсім не такою, якою вона уявлялася її творцям. У результаті соціалістичного будівництва утворилося не суспільство соціальної справедливості та рівності, як передбачали основоположники марксизму, а суспільство з тоталітарним режимом на чолі з купкою обраних правителів, які вважали себе «вірними продовжувачами справи марксизму-ленінізму».

Практичне втілення марксизму в Росії поклало початок 73-річній побудови «комуністичного раю» на землі. Це будівництво розколело світ на дві ворожі, протилежні за ідеологією суспільно-політичні системи. Догматизоване марксистське вчення стало офіційним філософським вченням у новоутвореній країні робітників і селян. Марксистська філософія перетворилася з галузі культури на ідеологічний катехізис соціалізму і комунізму. Філософські системи, що відрізнялися від марксистських, оголошувалися хибними, ненауковими, а їх прихильники — ворогами народу та існуючої державної системи.

Захід не сприйняв основоположних ідей марксизму. Крім Росії, марксизм ніде не перетворився ні на більшовизм, ні на сталінізм. На Заході еволюція марксизму була зовсім іншою, із нього виросла європейська соціал-демократія. Зауважимо: марксизм ніколи не був на Заході державною ідеологією, а освоювався як важлива складова частина широкої і розгалуженої соціально-критичної традиції.

Неомарксизм. Не маючи змоги показати всю різноманітність сучасної марксистської філософії, розглянемо найвідоміший її напрям — неомарксизм. *Неомарксизм* — це сукупність марксистських і промарксистських течій, що характеризуються критичним ставленням до капіталізму, «реального соціалізму» і його «марксистсько-ленінської» ідеології. Неомарксизм поділяється на два основних напрями: *діалектико-гуманістичний* і *сцієнтичний*. Засновниками першого вважаються *Дйордь Лукач* (1885–1971) і *Антоніо Грамші* (1891–1937).

Вони та їх послідовники вважали традиційний марксизм недостатньо людським, тому прагнули поставити в центр марксистської філософії людину як суб'єкта історичної дії. Водночас неомарксизм часто використовує ідеї немарксистської філософії, що створює в межах «діалектико-гуманістичного» напрямку спектр різних течій. Основними течіями є такі:

а) *франкфуртська школа*, до якої належали *Герберт Маркузе* (1898–1979), *Теодор Адорно* (1903–1969), *Юрген Хабермас* (нар. 1929 р.). Використовуючи окремі положення марксизму для критики сучасного високорозвиненого індустріального суспільства, вони водночас виступали з «ліворадикальною» критикою соціалізму. Популярність франкфуртської школи зростає на Заході із розвитком руху «нових лівих», який критикував Західну культуру в середовищі інтелігенції;

б) *фрейдомарксизм* набув популярності в 60–70-х роках ХХ ст. Фрейдомарксист *Вільгельм Райх* (1879–1957), *Еріх Фромм* (1900–1980) та ін. прагнули поєднати проблематику фрейдизму із соціальною проблематикою марксизму. Вони досліджували деформації психічної структури особистості і шукали шляхи їх подолання;

в) *екзистенціалістський марксизм* виник у Франції в 50–60-х роках під впливом праць *Жана Поля Сартра* (1905–1980) і *Моріса Мерло-Понті* (1908–1961). Основна проблематика цієї теорії — «реабілітація» гуманістичної концепції «молодого Маркса», за допомогою екзистенціального розуміння сутності людини, неогегельянської діалектики, елементів феноменології і «філософії життя»;

г) *феноменологічний марксизм* виник в Італії і США. Його основоположником вважають *Альфреда Шюца* (1899–1959), ідеї якого стали вихідним пунктом різноманітних концепцій цієї школи. Для найновіших варіантів феноменологічного марксизму є характерним: заперечення об'єктивного існування соціальних структур; ототожнення структур взаємодії з уявленнями про них індивідів, які взаємодіють; відмова від об'єктивного дослідження соціальних явищ задля «розуміння», «вживання», «співчутливого» опису.

Представники другого — *сцієнтистського напрямку неомарксизму* вважають марксистське вчення про суспільство недостатньо науковим. Вони апелюють передусім до економічних праць зрілого Маркса, матеріалістичної гносеології та аналізу класів.

Отже, неомарксизм характеризується різноманітністю течій, концепцій, ідей, які багато в чому відрізняються від теоретичних положень первісного марксизму.

Останніми роками, у зв'язку з розгортанням найгострішої світової економічної кризи, у широких колах вчених, економістів, політиків усього світу посилився інтерес як до головної праці К. Маркса «Капіталу», так до економічних та філософських ідей марксизму взагалі. У цілому марксизм потребує не апологетів і руйнівників, а справжньої критики і розвитку. Оновлений і звільнений від догматів та помилок, він може і повинен поряд з іншими філософськими школами та напрямками шукати і знаходити відповіді на запитання, що постали перед людством на початку ХХІ ст.

Висновки

1. Сучасна філософія у багатьох відношеннях являє собою своєрідне і цікаве явище: на відміну від попередніх етапів розвитку європейської філософії, вона активізує і широко використовує не лише останні, найновіші концепції та здобутки, а, фактично, усю попередню історію філософії. У результаті цього вона постає надзвичайно різноманітною, із майже незорою широтою проблематики.

2. Суттєвою характеристикою ірраціоналістично-гуманістичного напрямку сучасної філософії є її різноманітність та різноплановість. Це пояснюється особливим місцем проблеми людини в сучасному мисленні. Впливовими тут є: філософія життя, феноменологія, екзистенціалізм, герменевтика, філософська антропологія, психоаналіз, постмодернізм.

3. Авторитетною течією сучасної західної філософії є неопозитивізм. В його основі лежить переконання в можливості вирішення філософсько-методологічних питань науки, абстрагуючись від філософії і ґрунтуючись лише на позитивному знанні. Досліджуючи широкі коло методологічних проблем, неопозитивізм сприяє розвитку науки, становленню адекватних уявлень про наукове пізнання.

4. У духовному житті світу вагоме місце належить релігійній філософії. Найбільш авторитетним її напрямом є неотомізм, офіційна філософська доктрина Ватикану. Неотомізм розглядає людину у невід'ємних зв'язках із Богом, Абсолютом та наполягає на її особливому космічному призначенні.

5. Чільне місце у свідомості і практиці людства ХХ–ХХІ ст. посідає марксизм. Це філософська, економічна і соціально-політична доктрина

на, в якій зроблена спроба дати цілісне уявлення про світ, людину, суспільство, загальні закони його розвитку, соціально-класові суперечності та шляхи їх подолання.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні тенденції некласичної філософії кінця XIX ст.
2. Які фактори впливають на еволюцію сучасної західної філософії?
3. Назвіть напрями філософії XX ст., пов'язані із захистом та поновленням класичних філософських традицій.
4. Що таке сцієнтизм та антисцієнтизм?
5. Що таке ірраціоналізм?
6. Які історичні форми має позитивізм?
7. У чому полягає подібність та своєрідність філософських поглядів логічних позитивістів та постпозитивістів?
8. Що таке принцип верифікації?
9. Яка різниця між фрейдизмом та неофрейдизмом?
10. Який зміст філософської категорії «екзистенція»?
11. Чи є екзистенційна філософія гуманістичною?
12. У чому полягає суть еволюції релігійної філософії XX ст.?
13. У чому полягають основні завдання філософії в сучасний період?
14. Які найтипівіші риси основних філософських напрямів і шкіл XX ст.?
15. Визначте основні риси марксистської філософії.
16. Чи є відмінність між теоретично-філософськими поглядами Маркса і Енгельса і їхнім ідеологічним і політичним тлумаченням? Якщо є, то в чому вона полягає?
17. У чому полягає сутність матеріалістичної діалектики?
18. Які риси притаманні матеріалістичному розумінню історії?
19. У чому Маркс мав рацію і в чому помилявся у критиці капіталізму? Ваша точка зору.
20. Що таке неомарксизм?

Розділ 4

Українська філософія: традиції та особливості

Філософія України — органічна частина всесвітньої філософії. Проблеми, які вона розглядає, тісно пов'язані з постановкою і теоретичним їх розв'язанням у світовій філософії. Разом з тим історія філософії України відтворює і самобутні підходи і шляхи розв'язання цих проблем, що спираються на національні культурні традиції. Наше звернення до історії вітчизняної філософії має велике пізнавальне значення. Відомо, що без історії немає і теорії. Не вивчивши зміст і етапи розвитку філософської думки в Україні, неможливо повною мірою зрозуміти історію українського народу, особливості формування його духовного світу, його культури та традицій.

Ряд філософів у розвитку та становленні філософії в Україні виокремлюють три періоди: перший — становлення і розвиток філософської думки в Київській Русі; другий — період філософії українського Відродження та Просвітництва і розвитку філософії в Києво-Могилянській академії; третій — період української філософії в культурі романтизму XIX — першої половини XX ст. Погоджуючись із такою концепцією періодизації історії філософії в Україні, мабуть, варто доповнити її четвертим і п'ятим періодами. Четвертий період — від 30-х років XX ст. до кінця 80-х років — філософія радянського періоду, а також філософія української діаспори. П'ятий — період народження культури незалежної України й формування сучасної філософії кінця XX та початку XXI ст.

Отже, мета цього розділу — провести загальний огляд розвитку української філософської думки, починаючи з доби Київської Русі і закінчуючи дослідженнями сучасних вітчизняних філософів.

§ 1. Філософська думка в духовній культурі Київської Русі

Київська Русь — перша східнослов'янська держава, де в межах духовної культури здійснювалося становлення вітчизняної філософської думки. Але визначити «момент» виникнення філософії як такої,

звісно, ніхто не може, оскільки її становлення — це тривале накопичення узагальнених знань про довколишній світ.

Можна лише з упевненістю сказати, що для вітчизняної культури у становленні давньоруської філософської думки принципове значення мав процес християнізації Київської Русі (988). Перемога християнства наприкінці X ст. мала своїм наслідком проникнення античних та середньовічних філософських ідей на Русь через Візантійську імперію та сусідню Болгарію. Цей час і є початком розвитку філософської думки у Стародавній Русі.

Другою важливою передумовою виникнення, поширення та розвитку філософських ідей у Київській Русі є писемність. Історики вважають, що писемність на Русі виникає відразу після утворення слов'янської азбуки *Кирилом* та *Мефодієм*, тобто з початку X ст., а набуває розвитку і поширення з середини X ст. Про це свідчать, наприклад, тексти договорів, укладених князями *Олегом* та *Ігорем* у 907, 911, 944 роках. Їх складала грецькою мовою і відразу ж перекладали і писали руською.

Важливим етапом у зародженні філософської думки на Русі є формування літературно-писемної мови, коли у зв'язку з уведенням християнства почався масовий переклад книг.

У давньоруській літературі XI–XII ст. можна виокремити такі напрями: перекладна література та оригінальна. Перекладалися передусім біблійні тексти, твори отців церкви та богослужебна література, потрібні для практичного функціонування нової ідеології. Біблія перекладалася частинами. У XIII–XIV ст. був перекладений Новий Завіт та кілька книг Старого Завіту. Повний же переклад Біблії здійснили лише наприкінці XV ст.

Перше місце серед найпоширеніших у Давній Русі перекладених творів посідає твір *Іоана Дамаскіна* «Джерело знань». Широко був відомий у Давній Русі слов'янський просвітник *Іоан Болгарський* (864–927). Він переклав з грецької твори *Іоана Дамаскіна*, написав кілька своїх творів і склав слов'янський «Шестиднів», тобто тлумачення біблійного оповідання про шість днів утворення світу (за Біблією).

Поширення в Київській Русі набули і збірки висловів давньогрецьких та римських філософів. Однією з таких була збірка «Бджола», де містилися уривки з філософських творів *Платона*, *Аристотеля*, *Сократа*, *Піфагора*, *Демокріта*, *Епікура*, *Анаксагора* та ін. Завдяки таким творам, як «Повість про царевича Юсафа» та «Повість про Акіра пре-

мудрого», Давня Русь знайомилася з філософською думкою середньовічного Сходу.

У XI–XII ст. з'являються й оригінальні твори давньоруських авторів. На перше місце за своїм філософсько-світоглядним значенням слід поставити «Слово про Закон і Благодать», написане першим руським за походженням митрополитом *Іларіоном*. У формуванні світоглядних ідей велику роль відігравали і такі твори, як «Послання до Фоми» *Климентя Смолятича* (сер. XII ст.), «Слово про терпіння та любов» *Феодосія Печерського* (бл. 1036–1074 рр.), «Златоуст» і «Торжественник», а також «Притча про людську душу і тіло» *Кирила Туровського* (бл. 1130–1182 рр.), «Слово» та «Моленія» *Данила Заточника* (кінець XII — поч. XIII ст.). В основу майже всіх руських літописів, що розповідають про початкову історію Русі, покладено літописне зведення, що називається «Повість временних літ». Не можна не згадати і твір «Слово о полку Ігоревім» (1187). Це не тільки видатний літературний пам'ятник, а й джерело філософських поглядів етапу становлення державності східних слов'ян.

Мислителі, письменники, публіцисти були не тільки серед осіб духовного звання, хоча саме вони переважають у середньовічний період. Значним культурним діячем Київської Русі серед мирян, безсумнівно, є князь Київський *Володимир Мономах*, автор «Повчання». Це один із небагатьох текстів, де поданий етичний кодекс поведінки мирян.

Ми перелічили основні пам'ятки писемної культури Київської Русі, хоч далеко і не всі. До нас дійшло 424 рукописи XI–XIII ст. А загальна кількість рукописних книг часів Київської Русі може становити від 31,5 до 130–140 тисяч томів.

У всіх цих працях знаходять свій вияв особливості, що становлять *основу філософської культури Київської Русі*. Які ж це особливості?

По-перше, для філософської культури Київської Русі характерний *синкретизм*, тобто нерозчленованість. Річ у тім, що в культурі Давньої Русі не існувало ще розподілу між різними сферами духовної діяльності людини. Кожен твір тієї епохи для нас є водночас пам'яткою і історії, і літератури, і філософії.

По-друге, для філософської думки тієї епохи характерна *різноманітність підходів* до розв'язання тих чи інших проблем. Вона розвивається не як монолог, обмежений православною догмою, а як поліфонія (багатоголосся) різних позицій.

По-третє, для філософської думки того періоду характерна *теїстичність*, тобто розвиток під егідою церкви, церковного світогляду. Однак, будучи теїстичною, вона не була теологічною. Як це розуміти?

Річ у тім, що давньоруські книжники здебільшого були не теологами, не релігійними проповідниками, а політиками. Їх непокоїли передусім соціально-політичні та етичні проблеми. Проте їх праці створювалися під значним впливом релігійної ідеології. Тож філософська культура того періоду є теїстичною, але не теологічною.

По-четверте, для філософської культури Київської Русі характерна *етизація*. Це означає, що розгляд будь-яких проблем здійснювався книжниками з позиції етики: через конфлікт сил добра і зла.

По-п'яте, для філософської думки періоду становлення характерна *історіософічність*. Тобто центральною проблемою філософської думки Київської Русі була проблема вироблення уявлень про людську історію.

Які ж *філософські питання були в центрі уваги київських «книжників»?*

Насамперед давні русичі намагалися відповісти на питання: що таке філософія? Їх цікавив комплекс проблем, що стосувався світобудови. Вони прагнули з'ясувати глибинні джерела людської історії, знайти відповідь на питання: «Звідки пішла земля Руська?». Їх захоплювали загадки людського буття. Напружений пошук відповідей на ці та подібні питання становив зміст філософської думки Київської Русі.

Отже, можна стверджувати, що вже в епоху розвитку Київської Русі були закладені підвалини філософського мислення, сформульовані основні поняття та категорії, засвоєні і творчо пристосовані до руської дійсності елементи візантійської, а через неї грецької та східної філософської культури.

Подальший розпад Київської держави, міжусобиці, перенесення шляхом обману в 1169 р. єпископом *Федором* митропольної кафедри до міста Володимир негативно вплинули на розвиток духовної культури та філософської думки на Русі. Та Русь чекали ще більші випробування, а саме — татаро-монгольська неволя, що відкинуло її розвиток на сотні років. Мине час, і Києво-Печерський «патерик» у XV ст. зі співчуттям та гордістю пригадає колишню міць Київської Русі, духовну стійкість русичів у роки монолітної країни.

§ 2. Філософія українського Відродження та Просвітництва

Відродження, або Ренесанс, — це соціальний і ідейний рух упродовж XIV–XVI ст. у європейських країнах, який був спрямований проти християнсько-схоластичної культури Середньовіччя і став перехідним періодом між середньовічною і культурою Нового часу. В Україну Відродження прийшло з північної Європи, де воно відбувалося у формі реформації, тобто у формі релігійних перетворень у душі протестантизму. Реформація поширилася спочатку на Річ Посполиту, а звідти перекинулася і на Україну. Основними вимогами протестантського руху були такі: обмеження привілеїв католицького духовенства, встановлення простих і зрозумілих церковних обрядів, контроль мирян за діяльністю церкви, відокремлення церкви від держави. Усе це і визначило основні риси філософії Відродження в Україні.

Послаблення духовного диктату католицизму в Україні дало поштовх до розвитку науки та культури, появи світської освіти. У цей час зростає інтерес до соціально-політичної тематики, з'являються нові переклади творів *Платона*, *Аристотеля*, *Демокріта*, *Епікура*, поширюються і відомі ще за часів Київської Русі збірки апокрифічних праць письменників Візантії — «Бджола», «Прологи» та інші, а також оригінальні роботи *Климентя Смолятича*, *Кирила Туровського*, *Феодосія Печерського*, перших київських митрополитів.

У цей період в Україні почали поширюватись ідеї гуманізму. Серед найвизначніших українських гуманістів слід назвати *Юрія Дрогобича* (1450–1494), *Станіслава Оріховського* (1513–1566), *Павла Русина* (1470–1517) та інших вчених, поетів, громадських діячів. Кожен з них певною мірою усвідомлював належність до своєї нації і дбав про рідну культуру незалежно від своєї гуманістичної діяльності.

Велике значення для відродження української культури мало виникнення книгодруку старослов'янською мовою. Значна заслуга в цьому належить *Франциску Скорині* (бл. 1490–1551 рр.) — великому слов'янському просвітителю. Скорина переклав з латині та грецької зрозумілою простим людям старослов'янською мовою низку богословських книг, що з'явилися в 1517–1519 роках. Серед них були Псалтир, Біблія, «Апостол» та ін. На початку 20-х років він заснував першу у великому князівстві Литовську друкарню.

Пізніше освітнє діло Ф. Скорини продовжив *Іван Федоров* (бл. 1510–1583 рр.), засновник книгодруку в Україні та Росії. Саме він у 1564 р.

у Москві разом з П. Мстиславцем видав першу російську друковану книгу «Апостол», а в 1573 р. у Львові вийшла перша слов'янська «Азбука» та нове видання «Апостола». У 1580–1581 рр. Федоров працював в Острозі, де й видав першу повну українську Біблію.

Поява в Україні значної кількості високоосвічених людей, формування книгодрукарської бази створили передумови вирішення наступного завдання Ренесансу — поширення освіти, науки та культури серед усіх прошарків населення. І це завдання почало успішно вирішуватися у другій половині XVI ст. Почалося активне заснування в містах та селах нових народних шкіл. Крім того, перед просвітителями України постало ще одне важливе завдання — створення вищої школи. Тільки вона була у змозі створити справді великі прошарки народної інтелігенції, вчителів, письменників, духовних пастирів, здатних підняти українську культуру на новий щабель і вберегти український народ від асиміляції.

Засновником першого вищого навчального закладу в Україні був князь, київський воєвода *Костянтин Острозький* (1526–1608). Цей заклад був заснований на Волині 1576 р. і дістав ім'я свого засновника — Острозька колегія. До колегії князь запросив відомих українських та іноземних вчених, фахівців із різних галузей знань. Нарівні з богословськими дисциплінами, іноземними мовами, астрономією, математикою, фізикою та іншими предметами вивчалася філософія.

Острозький культурно-просвітницький центр своєю діяльністю зробив значний внесок у розвиток філософської думки в Україні. У ньому культивувалося розуміння філософії як мудрості з характерними пошуками істини на шляху містичного єднання з Богом. Тут відстоювалися життєздатності традицій слов'янської писемності, розвивалися реформаційні та ренесансно-гуманістичні ідеї.

Філософськими ідеями позначені твори українського релігійного полеміста *Герасима Смотрицького* (помер у 1594 р.), першого ректора Острозької школи. У його праці «Ключі царства небесного» (1587) знаходимо характеристику кругообігу подій у світі.

Видатним українським письменником та релігійним митцем був молодший сучасник Г. Смотрицького *Іван Вишенський* (1550–1620). Свій палкий темперамент Вишенський повною мірою виявив у боротьбі проти посилення в Україні католицьких та уніатських впливів. Монах-аскет усім серцем вболівав за свою вітчизну, палко виступав проти егоїзму, продажності панівних верхів населення, картав пихатість

панів, нецтво владик, заступався за пригнічені народні маси, але вихід з цих проблем він вбачав у повороті до старих традицій і рішуче виступав проти реформ у суспільстві, проти світської філософії.

До блискучої плеяди релігійних полемістів належать також *Захарій Копистенський* (помер у 1627 р.) та *Стефан Зизаній* (бл. 1570–1621 рр.) — гарячі та палкі захисники українського православ'я. Своїми промовами в церквах та міщанських домах, на ярмарках та битих шляхах вони привертали до себе простий люд. У боротьбі проти наступу католицизму Зизаній використовував навіть протестантську теорію про «папу-антихриста», за що був засуджений уніатським собором, але виправданий православ'ям. Прихильники католицизму та уніатства бачили в ньому серйозного супротивника і навіть замахувалися на його життя.

Визначним релігійним філософом того часу в Україні був *Кирило Ставровецький* (помер у 1646 р.), перу якого належать такі твори: «Зерцало Богословія», «Вчительське Євангеліє», «Перло багаточінне». У них проглядається цілісний світогляд і намагання його наукового висловлення. Погляди Ставровецького дуалістичні. Він різко протиставляє невидимий світ (Бога) видимому. На його думку, видимий світ складається з 4 елементів, кожному з яких, як і в Аристотеля, відводиться своє особисте місце у світі: у центрі розташовується Земля, навколо неї — Повітря та Вода, зовнішню сферу становить Вогонь.

На підставі зазначеного можна зробити висновок, що в XVI ст. в Україні виникла професійна філософія. Однак, на думку дослідника історії філософії в Україні Д. Чижевського, «самостійної філософської творчості цей період не дав. Але саме засвоєння хоч якихось основ філософської науки, традицій філософського навчання, філософського мислення саме по собі є великою цінністю».

Такими є основні риси українського Ренесансу XV–XVII ст.

Поява до початку XVIII ст. в Україні елементів капіталістичних виробничих відносин мала вплив і на духовне життя суспільства, зумовивши розвиток ідей Просвітництва.

Просвітництво — це антифеодальна ідеологія періоду становлення капіталізму, згідно з якою подолання феодальних відносин і встановлення нового суспільного ладу можливе за допомогою реформ та освіти. Розрізняють раннє та пізнє Просвітництво. В Україні раннє Просвітництво зароджується як синтез двох попередніх соціально-політичних рухів: гуманізму та реформації.

Для *раннього Просвітництва* характерні такі специфічні риси:

- 1) виникнення й установлення однієї з провідних ідей — залежності суспільного прогресу від зростання освіти;
- 2) розмежування сфер мислення та духовного впливу філософії і релігії;
- 3) посилення інтересу до пізнання природи, розвиток натурфілософії.

Раннє Просвітництво — це час активного осмислення західноєвропейської культури, коли деякі просвітителі вважали необхідним пристосувати до «світу і розуму» та до активної наукової творчості трудовий народ і в такий спосіб стимулювали прогрес.

Важливу роль у розвитку освіти, культури в Україні мали відіграти друкарні, які на той час були самостійними науковими осередками. Найбільшими з них були Київська, Чернігівська та Львівська. У цей період також відбувається активний розвиток живопису, архітектури, музики.

Головним центром науки та культури після закриття в 1636 р. Острозької колегії стала *Києво-Могилянська колегія*, перетворена в 1701 р. на Київську академію. Засновником академії був настоятель Печерської лаври *Петро Могила*.

Тривалість навчання в академії досягала 12 років. У ній викладалося понад 20 різних дисциплін, у тому числі й філософія. Особливе місце в навчанні відводилося латині, а не грецькій мові, як було раніше. Латинь була необхідною для практичного життя в умовах польської гегемонії в Україні. З вивченням латині в Могилянській академії пов'язано більш ґрунтовне вивчення творів філософів Античності, Середньовіччя, Відродження та Нового часу, що певною мірою зумовило підйом української філософської думки.

Києво-Могилянська академія відіграла важливу роль в історії філософської освіти не тільки в Україні, а й у Росії. Вона дала у XVIII та XIX ст. професорів майже всім російським університетам.

Значимо також, що професори академії *Феофан Прокопович* (1681–1736) та *Стефан Яворський* (1658–1722) очолювали «наукову дружину» Петра Першого. Так, Яворський став місцеохоронцем патріаршого престолу, а Прокопович — президентом Священного Синоду.

Філософські курси, що читалися в академії, мали теологічний і схоластичний характер. Традиційно вони розбивались на три частини: логіку, фізику та метафізику. Зміст цих курсів до кінця XVIII ст. був

переважно аристотелівським. Поступово, всупереч вихідним теологічним настановам, на філософських курсах академії торує шлях певна матеріалістична тенденція. Вона виражалася в алегоричному тлумаченні Біблії, деїзмі та пантеїзмі. Феофан Прокопович у своєму філософському курсі пропагував матеріалістичні ідеї Бекона, Декарта, Спінози, системи Галілея та Коперника.

Така коротка характеристика навчального процесу Києво-Могилянської академії. Окрім цієї академії, в епоху Просвітництва в Україні виникають колегії в Чернігові, Переяславі, Харкові та інших місцях, що сприяло поширенню знань.

Епоха зрілого Просвітництва припадає на другу половину XVIII ст. Зріле Просвітництво: 1) проголошує ідею про позастанову цінність людини; 2) дбає про пробудження самосвідомості і утвердження гідності людини; 3) виховує у громадян почуття патріотизму, небайдужості до долі України.

Отже, в епоху зрілого Просвітництва проблема науки поступається перед проблемою людини, про що свідчить хоча б те, що в першій половині XVIII ст. у курсах філософії Києво-Могилянської академії з'являються спеціальні розділи етики. Етика — це вчення про мораль, про правила та норми людської поведінки, про обов'язки людини щодо одна одної, батьківщини та держави. У цей період етика стає самостійною галуззю знань. З'являються нові твори викладачів Києво-Могилянської академії з питань етики, в яких йдеться про людину, розуміння нею земного призначення, її ставлення до природи та суспільства.

Етика стала важливим зряддям формування вільної особистості, а гуманістичні ідеї розкріпачення особистості, утвердження гідності людини — основними в лекціях професорів Києво-Могилянської академії. У філософських курсах чітко простежується прагнення професорів переконати людину в тому, що пізнання законів природи дає їй хоч і не універсальну, але цілком реальну силу у світі. Етика в академії бере на себе обов'язки, що склалися в Античності: вести людину до морального вдосконалення і земного блага. Знання стає найвищим етичним принципом, який визначає призначення людини.

Носієм нових віянь у філософії та соціології в Україні у другій половині XVIII ст. був видатний оригінальний митець, поет та просвітитель *Григорій Сковорода* (1722–1794). Як випускник Києво-Могилянської академії Сковорода став продовжувачем просвітницьких традицій. З академії він виніс добре знання мов, античної філософії,

ідей Середньовіччя та Ренесансу. Тут він навчився любити людину та її свободомислення. Однак Сковорода сприймає філософію в академії не догматично, а критично. Так, якщо провідною тенденцією філософських курсів академії був аристотелізм, то Сковорода віддавав перевагу вченню Платона. Якщо в центрі уваги професорів був зовнішній світ та проблема його пізнання, то у Сковороди на першому місці — людина, етико-гуманістичні проблеми.

Сковородою було написано 18 творів, зроблено 7 перекладів з латини на російську та українську мови. До основних філософських творів Сковороди відносять такі: «Діалог, или Разглагол о древнем мірѣ» (1792 р.); «Дружня розмова про душевний світ» (1775 р.); «Алфавіт світу» (1775 р.); «Боротьба архистратика Михайла з сатаною» (1789 р.).

Саме в цих творах і висловлена філософська система Сковороди. У ній чітко виділяються вчення про «дві натури», вчення про «три світи»; вчення про людину; вчення про пізнання; соціологічне вчення.

Сутність вчення про «дві натури» полягає в тому, що все існує в світі, на думку Сковороди, має дві сторони (натури): зовнішню — видиму та внутрішню — невидиму. Цю тезу Сковорода повторює у своїх творах десятки разів із різними відтінками. Причому видима натура мінлива, перехідна, а невидима — існує вічно. Це духовний початок, або Бог. Він є незмінною першопричиною всього існуючого та самого себе. Бог є істина, природа в природі, живе в живому, людина в людині — закон, голос сущого. Таке світорозуміння має чітко виражений характер. Протилежну Богу видиму натуру Сковорода визначає як «тварюку», як рівнозначні вживаються також поняття «речовина», «матерія», «стихія», «природа» та ін.

Із вченням про «дві натури» тісно пов'язано вчення про «три світи». У ньому виражена ідея про те, що вся навколишня дійсність — це три взаємопов'язані світи: «макрокосм», «мікрокосм» та «світ символів».

Макрокосм — це великий світ, або світ природи. Аналізуючи його, Сковорода робить такі важливі філософські висновки:

1. Природа нескінченна. Вона складається з величезної кількості світів. За прикладом античних філософів Сковорода відокремлює як першооснову всіх речей чотири елементи: вогонь, повітря, воду та землю.

2. Природа (матерія) вічна. Усі предмети природи тимчасові, перехідні, вони виникають та зникають, але природа в цілому безсмертна.

Неможливість зникнення чого-небудь Сковорода виводить із вчення про «дві натури». «Зникнути нічого не може, воно лише втрачає свою тінь».

3. Природа, світотворення підкоряється природним законам. Сковорода вважав, що релігійне вчення про природу неспроможне, тому що йде у розріз із законами природи.

Другий світ, згідно з вченням Сковороди, — це «мікрокосм», або людина. Філософ вважав, що натуральна природа «макрокосму» відбивається та продовжується в «мікрокосмі». Загальні закономірності всієї природи властиві також людині. Інакше кажучи, людина — це малий світ, що відображує великий світ.

Специфічним світом у вченні Сковороди є «світ символів». Символи — це образи, що втілюють будь-яку ідею. Наприклад, Сковорода за символ єдиного брав кільце, або сонце, виводив символи: безпеки, самопізнання, вічності, істини, подяки та ін. Найвищою таємницею символу у Сковороди є слово. Воно є «істиною і єдиним початком, є зерном та плодом, центром та гаванню, початком та кінцем» людського духу. В Біблії записано: «Спочатку було слово». Воістину воно — початок та кінець культури й духовності. А тому книгою з книг для Сковороди є Біблія. Це досконалий образ світу символів. Завдяки цим символам невидимий світ, інакше єство Боже, перетворюється у видимий, теж досяжний до сприйняття. Тобто Біблія є засобом пізнання «духовного початку, внутрішньої натури «макро»- та «мікрокосму», інакше кажучи, Бога.

Таким у загальних рисах є вчення Сковороди про «три світи». Це вчення, як і вчення про «дві натури», виступало як основні моменти для розробки вчення про людину. В ньому можна виокремити такі основні положення.

1. Ідея «внутрішньої людини». Це положення впливає із вчення про «дві натури». У людини, як і у всьому існуючому, є видиме та невидиме, тлінне та вічне. Істинною людиною в людині є невидима натура, інакше кажучи, «внутрішня людина». На думку Сковороди, «внутрішня людина» протиставлена зовнішньому світу, вона загублена у ньому. «Знайти» себе вона може лише лишившись на самоті, втекти від спокус та заглибившись у себе. Звернення людини до самої себе й пізнання себе — це осягнення Бога. Адже єство, сутність внутрішньої людини і є Бог.

Отож ідея «внутрішньої людини» спрямована на те, щоб довести, що щастя окремої людини досягається шляхом морального удоскона-

лення. Щодо цього значною є роль другого положення вчення Сквороди про людину.

2. Ідея «серця» людини. Цьому положенню Скворода приділяв багато уваги. Ось чому його вчення часто називається «філософією серця». Який сенс вкладається у поняття «серце»? «Серце» у філософії Сквороди позначається як сфера духовного життя людини. Воно охоплює багато значень: «серце» — це душевний стан людини, який керує його вчинками та примушує жити добром або злом; «серце» символізує також індивідуальність людини як істоти духовної; «серце» — це єдиний світ людини. До нього належать не тільки моральні переживання, почуття, пристрасті, а й пізнання. Тільки проникаючи в серце, пізнання може бути освоєним.

Скворода стверджує, що серцем можуть оволодіти як добрі, так і злі сили. Перші підносять людину, другі спричиняють її падіння. Тому людина повинна прагнути до очищення свого серця.

Із вченням Сквороди про людину тісно пов'язане вчення про пізнання. Вихідним пунктом теорії пізнання Сквороди було визнання пізнаваності світу та непідвладна віра в необмежені пізнавальні здібності людського розуму. Поряд з цим митець пов'язував теорію пізнання із самопізнанням. Як вже вказувалось, він вважав, що в людині відбиваються та продовжуються загальні закони всієї природи, тому достатньо пізнати себе і можна розкривати природні закони та закони «мікрокосму» і «макрокосму».

Велику увагу Скворода приділяв розвитку вчення про суспільство. Він вважав, що стійкість суспільства залежить не від зовнішніх форм суспільства, а від його внутрішньої сутності. На цій основі Скворода сформулював свій ідеал суспільного влаштування, який він називав «Горною Республікою». Його суть він бачив в образі ідеальних відносин між людьми, які формуються згідно з духовною природою людини. Духовна республіка повинна будуватися відповідним чином з початками любові, рівності, колективної власності. Такий духовний світ протилежний світу зла. Він не потойбічний, куди душа переселяється після смерті, а реальний, високоморальний, ідеальний світ. Ідеї «духовної республіки»: любов, рівність, колективна власність є тими моральними імперативами (переконливі вимоги), якими необхідно користуватися як божественними або природними установами, що для Сквороди те саме.

Такою в загальних рисах є філософська система Григорія Сквороди.

Г. Сковорода мав глибокий вплив на весь подальший розвиток української філософії. Основні ідеї його вчення знайшли відбиття і розвиток у творчості практично всіх українських мислителів.

§ 3. Українська філософія XIX — початку XX століття

У духовному житті України XIX ст. відбулися події, що знаменували зародження та розвиток нової української культури. Насамперед, під впливом скovorодинства формується новий тип українського національного інтелігента, який не тільки не цурався народного життя, а й свідомо намагався вивчати його побут, культуру, мову. Про зародження нової інтелектуальної культури та філософії, що ґрунтувалася на осмисленні реальної дійсності, аналізі суспільно-політичного життя, свідчить діяльність Кирило-Мефодіївського товариства — таємної організації, що була створена в Києві у грудні 1845 р. і проіснувала до березня 1847 р., коли її було розгромлено царським урядом. Серед учасників товариства були: ад'юнкт Київського університету, пізніше відомий історик, етнограф, письменник та культурний діяч *Микола Костомаров* (1817–1885); вчитель, пізніше видатний письменник, історик і художній діяч *Пантелеймон Куліш* (1819–1897) та видатний український поет, пісенник, митець *Тарас Шевченко* (1814–1861). Основною метою товариства було визволення України від соціального та національного поневолення, об'єднання всіх слов'янських народів на основі християнської віри.

Кожен із членів Кирило-Мефодіївського товариства був яскравою особистістю, зі своєю долею і своїми лише йому притаманними світоглядними рисами. Не маючи можливості зупинитися на характеристичні поглядів кожного з них, розглянемо лише філософську концепцію Т. Г. Шевченка.

Основне питання його філософії — співвідношення соціального добра і зла щодо конкретної людини в конкретних історичних умовах і щодо його Батьківщини — України. Необхідність знищення народом царського кріпосного ладу — головний висновок філософії Т. Шевченка. Як наслідок знищення — побудова суспільства справедливості, добра і свободи, що буде найсприятливішим тлом для щастя вільної людини у вільній Україні.

У творчості Т. Шевченка поєднані принципи раціоналізму і сенсуалізму. Його сподівання на прихід апостола правди і науки, на прихід героя із святим і праведним законом поєднані з людськими почуттями. Нехай хтось і мислить категоріями Канта і Гегеля, є мудрецем-космополітом, мріє про людство або «отечество», та він чужий еству Т. Шевченка, бо не жаліє ні брата свого, ні рідного тата. Таких людей Т. Шевченко називав лжепророками, а їхнє вчення — напівідеями. Водночас він усвідомлював трагічність свого буття в рідному краї, який перебуває в ярмі:

Великим словом волю Божу
Сказать Тиранам — не приймуть.
А на своїм, на ріднім полі
Пророка каменем поб'ють.

Відомими є заклики Т. Шевченка до об'єднання усіх верств українського суспільства на основі злагоди, добра і любові задля допомоги знедоленим, нужденним, заради України, яка є найвищою цінністю в його філософії. Україну він називає святою.

Значною постаттю в колі представників української філософії XIX ст. був сучасник Т. Шевченка *Памфіл Юркевич* (1827–1874). Прекрасний лектор, письменник, професор, який блискуче почав свою кар'єру в Київській духовній академії, він у віці 33 років очолив кафедру Московського університету. Прожив Юркевич лише 47 років, але у розвитку філософської думки залишив помітний слід.

У своєму творі «Серце і його значення в духовному житті людини» (1860) він розвиває філософію «серця» Сковороди. У центрі його філософського вчення — людина з двома найважливішими проявами — серцем і розумом. Якщо розум виявляє загальне в діяльності людей, то серце — це основа неповторності кожної особи. Людська природа є одним із кінцевих утворень нескінченного і вічного. У цьому полягає неповторність і вічність людини. Вона «одна у відомому нам світі» і «має власне, особисте існування в часі і вічності», — зазначає мислитель. Людина в цьому житті лише подорожній. Блукаючи у світі, вона йде до себе, а віднайшовши себе, віднаходить Бога.

«Філософія серця» Юркевича мала суттєвий вплив на російськомовну школу київського гуманізму, видатним представником якої був засновник сучасного екзистенціалізму *Лев Шестов* (1866–1938). Не можна не відмітити і вплив філософії Юркевича на формування філо-

софії російського «космізму», видатними представниками якого були *К. Цюлковський, В. Вернадський, О. Чижевський* та ін.

Значну роль у розвитку філософської культури в Україні в XIX ст. відіграв *Михайло Драгоманов* (1841–1895), видатний український мислитель, історик, етнограф. Свої філософсько-соціологічні погляди він виклав у двотомному виданні «Літературно-публіцистичні праці».

Михайло Драгоманов — раціоналіст. Він переконаний у безмежних можливостях людського розуму і науки пізнати навколишній світ. І хоч людина не відразу, а поступово пізнає суть певних явищ, хоч наука не одразу доводить людей до правди, хоч по дорозі дає людям і помилки, а іноді й горе, але тільки пробою та взаємною наукою вони доходять до правди.

Звертаючись до розвитку суспільства, М. Драгоманов виходить з того, що економічна діяльність людей має на меті задоволення їхньої вродженої потреби в харчуванні, обміні речовин. Але він не міг погодитися з тим, що людина має лише одну вроджену потребу — харчуватися. За Драгомановим, не слід однобічно переоцінювати значення економічних чинників, оскільки людство однаковою мірою загинуло б і від голоду, і від безпліддя, і від ідіотизму. Тому безглуздо вирішувати, яка саме потреба найголовніша, оскільки кожна з них головна.

У другій половині XIX ст. в Україні набули поширення ідеї марксизму. Вивченням та пропагандою окремих положень марксизму займалися деякі представники ліберальної інтелігенції, зокрема професор Київського університету *Н. І. Зібер*, магістр Харківського університету *І. І. Кауфман*. Велике значення для розвитку матеріалістичної філософії мала діяльність видатних вчених *І. М. Сеченова, І. І. Мечникова, Н. А. Умова, А. О. Ковалевського, Н. Н. Бекетова* та ін., що в різний час працювали в навчальних закладах України.

У руслі матеріалістичних ідей проходила діяльність видатного українського вченого-філолога, професора Харківського університету *Олександра Потебні* (1835–1891). Вчений виходив із визнання вічності і безмірності матеріального світу, відхилив релігійно-ідеалістичні уявлення про будову природи. Матеріалістична лінія у Потебні пов'язана з аналізом об'єктивних начал мови і мислення, продуктів поетичної і наукової діяльності, з відстоюванням ідеї первісності природи стосовно людини.

Однією з центральних постатей українського духовного життя кінця XIX — початку XX ст. був *Іван Франко* (1856–1916). Його філо-

софські і соціально-політичні погляди склалися під впливом національної духовної культури, марксизму і частково позитивізму. У розумінні історії він відстоює ідею закономірності суспільного поступу й виявляє елементи матеріалістичного осягнення прогресу, зокрема ролі економічного життя як одного із чинників еволюції.

Своєрідним є ставлення Франка до соціалістичних ідей: він знаходив їх привабливими, але вказував, що соціалізм не можна зводити лише до економічних чинників, а слід також враховувати і духовні фактори людини і спільноти. Тому соціалістичні ідеї можна доповнити християнською духовністю.

Основними рисами світогляду Франка були, по-перше, вірність своєму народові, відданість боротьбі за його соціальне і національне визволення, реальне народовладдя, загальнолюдські права і свободи; по-друге, переконаність у тому, що монопольна «зверхня» власність на землю й на фабрики повинна поступитися місцем колективній, громадській власності тих, чиєю працею ця власність була створена; переконаність у необхідності усунення соціальних і економічних причин відчуження всіх засобів виробництва від тих, хто ними користується, ліквідації соціально-класових привілеїв і досягненні соціально-політичної та правової рівності між людьми незалежно від того, до якого прошарку суспільства вони належать; по-третє, монізм (єдність) у поглядах на природу, суспільство й людину, переконаність у тому, що «матерія і сила», «дух і тіло — одно суть», упевненість у здатності людини до необмеженого пізнання навколишнього світу, свідомий діалектичний підхід до розвитку в природі й суспільстві, а також у мисленні й методи пізнання; по-четверте, економічний детермінізм у розумінні суспільства, підкреслення первинного значення економічних факторів і матеріальних обставин життя народу, визначення боротьби народних мас як рушійної сили суспільного розвитку, звернення особливої уваги на неухильне зростання значення науки для працюючих класів, з'ясування об'єктивних причин класового поділу людей і виявлення тих негативних соціальних наслідків, до яких цей поділ призводить; по-п'яте, постійна увага до найновіших досягнень у галузі природознавства, особливо таких фундаментальних природничо-наукових концепцій, як теорія еволюційного розвитку Ч. Дарвіна.

У цілому соціально-політичні погляди Франка базуються на загальнолюдських, а не на класових позиціях. Шлях до соціалізму — це «народне відродження», розвиток національної свідомості, широка освітянська діяльність, а не революція і диктатура пролетаріату.

Велике значення для розвитку української духовної культури мав короткий за терміном період існування незалежної України (1917–1918). За цей час було відкрито 150 українських гімназій, Київський університет святого Володимира перетворюється на Державний Український університет, у Кам'янці-Подільську відкривається другий Державний український архів, Національна бібліотека. 24 листопада 1918 р. урочисто відкривається Українська академія наук на чолі з професором *Володимиром Вернадським* (1863–1945).

Втрата Україною незалежності поклала край цьому недовгому підйому української культури. Багато навчальних закладів було закрито. Ряд видатних вчених змушені були їхати за кордон і продовжувати працювати там. Серед них були відомий український мислитель, політичний діяч і письменник *Володимир Винниченко* (1880–1951), відомий український історик і політичний діяч *Михайло Грушевський* (1866–1934), філософ *Дмитро Чижевський* (1894–1977) та ін. Їхня творчість сприяла підвищенню авторитету української науки у світі.

Особливий інтерес становить творчість Дмитра Чижевського. Освіту він здобув у Петербурзькому та Київському університетах. Після закінчення навчання він працює доцентом Женевської вищої школи, а потім і Київського педінституту. У 1920 р. Чижевський їде в Німеччину, де слухає лекції К. Ясперса, Е. Гуссерля, М. Хайдеггера.

З 1924 р. Чижевський викладає у Празькому університеті (з 1927 р. — професор цього університету). Особливо вагомий внесок зробив Чижевський у вивчення історії української та російської філософії. Цьому питанню присвячені такі його твори: «Нариси з історії філософії в Україні», «Філософія епохи реалізму» та ін. Велику дослідницьку роботу він провів при вивченні впливу німецької філософії на Росію та Україну. Багато працював Д. Чижевський і у сфері вивчення етнонаціональних характеристик філософських знань.

Таким чином, українська філософська думка кінця XIX — початку XX ст. знаменувала новий етап розвитку філософської культури на основі досягнень тогочасних природничих і суспільних наук.

§ 4. Особливості розвитку української філософії XX ст.

Встановлення радянської влади в Україні привело до повної політизації філософії. Філософію проголосили суто «класовою» наукою, теоретичною і методологічною основою марксизму. Передусім була

«переосмислена» історична філософська спадщина кінця ХІХ — початку ХХ ст. Проблеми розвитку української національної ідеї, національних інтересів, національної свідомості були визнані ворожими новій ідеології. Філософія поділилася на «наукову» (марксистську) та «ненаукову» (буржуазну).

Крізь призму марксизму аналізувалася вся історія філософії. Особлива увага приділялася аналізу творчості *Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки*. З незначними зауваженнями їх віднесли до «табору матеріалістів». Одночасно велася робота стосовно виявлення «ворожих елементів» у лавах тодішньої інтелігенції. Близько 200 її представників вислали за кордон, а до переважної більшості застосовувалися ідеологічний, політичний та адміністративний тиск і репресії.

На основі колишніх університетів створюються інститути народної освіти, які через деякий час знову перетворюються на університети, але вже марксистські. Так, 1922 р. у Харкові був заснований Комуністичний університет ім. Артема, де створюється кафедра марксизму і марксознавства. Вона в 1924 р. перетворюється на Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ). У 1926 р. при УІМЛ відкривається кафедра з національних питань, яку очолив *Микола Скрипник*. З 1927 р. виходить часопис «Прапор марксизму». В межах українського інституту марксизму-ленінізму створюється філософсько-соціологічний відділ, який очолив *Семен Семковський* (1882–1937) — один із видатних філософів в Україні, ерудована людина, блискучий лектор. Семен Семковський досліджував актуальні проблеми історії філософії, філософські проблеми природознавства. Найвідомішими його працями є: «З історії університетської філософії», «Діалектичний матеріалізм і принцип відносності» та ін. У роки репресій він був засуджений і страчений.

Тоді ж, у 20–30-ті роки, багато і плідно працює *Володимир Юринець* (1891–1937). Він закінчив Віденський університет, у Парижі захистив докторську дисертацію. У 1925 р. В. Юринець очолив Інститут філософії, творчо досліджував проблеми історії, філософії, соціології, естетики, філософії культури. Йому належать твори «Едмунд Гуссерль», «Фрейдизм і марксизм» тощо. У 1936 р. вчений був репресований. Реабілітований посмертно.

У Києві в 1933 р. виходить збірник статей «За ленінську філософію», де автори по-своєму підійшли до трактування марксистсько-ленінської спадщини щодо питань соціальної революції, ролі особи та

фракцій у політичній боротьбі. Реакція влади була досить оперативною. У цьому ж році виходить постанова ЦК КП(б)У «Про збірник “За ленінську філософію”», в якому його автори гостро критикувалися за відхід від класового, партійного аналізу марксистської спадщини. З цього часу і до середини 40-х років об’єктом філософського дослідження були проблеми розвитку матеріалістичної діалектики, особливості формування і розвитку соціалістичного базису, його вплив на надбудову, діалектика змін у соціально-класовій структурі суспільства, роль соціалістичного змагання і його вплив на формування комуністичної людини.

Важливим осередком розвитку філософської думки у 20–30-х роках стала Західна Україна. На цей час припадає пік творчості *Дмитра Донцова* (1883–1973), ідеолога українського націоналізму, учня родоначальника українського націоналізму *Миколи Міхновського*. Спочатку він захопився ідеями соціалізму, але в 1913 р. став на позиції українського націоналізму, спрямованого на відокремлення України від Росії. Ідеї української національної еліти викладені в його творах «Націоналізм» (1926), «Хрестом і мечем» (1967) та ін. Світоглядною основою політичних поглядів *Дмитра Донцова* є філософський волонтаризм та ірраціоналізм, ірраціональна воля до життя та панування. Звідси його презирство до народу та прагнення до встановлення влади еліти.

У Західній Україні в 20-х роках творив *В’ячеслав Липинський* (1882–1931). Він пише праці «Листи до братів-хліборобів», «Релігія і церква», «Хам і Яфет», де викладає свою філософію історії. Зміст історичного процесу вчений вбачає в боротьбі позитивних сил з силами деструктивними. Крім цього, історіософська концепція *В’ячеслава Липинського* ґрунтується на такому тлумаченні суспільного життя, в якому діють вище і нижче, панівне і підлегле, випадкове і необхідне. Найважливішим державотворчим чинником, на думку *Липинського*, є аристократія, яка, використовуючи свою освіченість, знання, здатна організувати суспільне життя. Ідеалом державного устрою України *В’ячеслав Липинський* вважав монархію.

Своєрідним філософським сприйняттям світу позначена наукова та художня творчість *Олега Ольжича* (1907–1944). Це сприйняття в нього йшло через осмислення рідної природи: «Земля широка. Мудрий в небі Бог. І серце людське — мужнє і велике». Поняття «мужнього серця» людини він підносив до найвищих ідеалів служіння нації і з такого погляду визначав громадську значущість особистості.

Академічна філософська думка зосереджувалася переважно в товаристві, відомому як львівсько-варшавська школа. Домінуючими напрямками філософських досліджень *К. Айдукевича, Т. Котарбінського, Я. Лукасевича, К. Твардовського* та інших членів цього товариства були логіка, психологія, теорія пізнання. Більшість членів львівсько-варшавської школи перебували на позиціях неопозитивізму, неокантіанства, махізму та неотомізму. Загалом у Західній Україні поширеною була християнсько-католицька філософія, представниками якої стали *А. Шептицький, Т. Галушинський, Й. Сліпий, М. Конрад, О. Бачинський, Г. Костельник* та ін.

Нова сторінка в історії української філософії відкривається з середини 40-х років ХХ ст. Значна увага надається підготовці філософських кадрів. У Київському державному університеті в 1944 р. відкривається філософський факультет і три кафедри — діалектичного та історичного матеріалізму, історії філософії, логіки. Це дало змогу підготувати нову когорту філософів. Певним поштовхом до об'єктивного, творчого дослідження філософських проблем була смерть у 1953 р. Йосифа Сталіна. Критика культу особи якоюсь мірою стала критикою догматичних методів дослідження у філософії. Змінюється об'єкт досліджень. Актуальними стають проблеми світогляду людини, її пізнавальної можливості та ціннісні орієнтири.

Позитивні зміни в українській філософії на початку 60-х років значною мірою були пов'язані з діяльністю відомого філософа *Павла Копніна* (1922–1971), який у 1959 р. приїхав з Москви до Києва і очолив кафедру філософії Київського університету, а в 1964 р. став ректором Інституту філософії Академії наук СРСР. Організувавши зі своїми першими учнями автономний колектив, він видає книгу «Логіка наукового дослідження» (1965), яка стала своєрідним маніфестом філософської групи, відомої в Україні і у світі як київська філософська школа.

Павло Копнін спрямував філософів не на вивчення незалежних від людини об'єктивних законів природи та суспільства, а на те, що залежить від людини, що освоюється людиною в процесі осмислення світу. Він прагне досягнути природу наукового знання в контексті сукупного людського досвіду. Таким чином, під його егідою сформувався плідотворний філософський напрям: світоглядно-гуманістична проблематика, питання філософії культури, дослідження яких продовжено українськими філософами 70–80-х років. Тоді ж відокремився і інший напрям, пов'язаний з історико-філософськими дослідженнями, осмисленням проблем людського буття. Школа філософа *Володимира*

Шинкарука досліджує проблеми діалектики, логіки та теорії пізнання, спираючись на німецьку класичну філософію. Велика група філософів — *Микола Тарасенко, Олександр Яценко, Олексій Плахотний, Ігор Бичко* та ін. — зосередили увагу на проблемах людського буття. Значна група філософів працює над питаннями історії філософії України.

Певним поштовхом до активізації досліджень даної теми стає вихід у світ книги «Нарис історії філософії на Україні» (1966). Майже відразу видається книга «Розвиток філософії в Українській РСР» (1968). Ці видання спонукають українських філософів до детальнішого дослідження окремих періодів розвитку української філософії та поглядів найбільш відомих її мислителів, зокрема творчості Григорія Сковороди.

Підсумком 30-річного творчого аналізу української філософії є видання «Історії філософії на Україні» (1987 р.), у якому, хоч і з позицій марксистської методології, системно викладена історія розвитку української філософії, показані її характерні риси. Виклад філософського матеріалу органічно поєднується з аналізом історичної ситуації того чи іншого періоду, що сприяє більш об'єктивному дослідженню розвитку української філософської думки.

Наприкінці 80-х років, коли було зняте протиставлення матеріалізму та ідеалізму, з'являються публікації, в яких по-новому осмислюється буття світу та суспільства. Так, одна із сучасних філософських точок зору на проблему виникнення світу ґрунтується на концепції релятивного холізму (цілісності буття). Згідно з цим поглядом, світ не складається з нескінченної кількості множин, а є єдиним цілим, неподільним на матеріальну та ідеальну субстанцію. Останні виступають як взаємопов'язані і взаємодоповнюючі компоненти цілісного світу. Виникнення речовини потенційно можливе в будь-якій точці простору і в будь-який час. Перехід від потенційно можливого до реального проходить стрибкоподібно. Стрибкоподібність переходу поки що залишається незбагненою для науки.

Зараз розробкою філософських проблем в Україні займається велика група фахівців в Інституті філософії та Інституті суспільних наук НАН України, на філософському факультеті КДУ ім. Т. Г. Шевченка, на кафедрах філософії вузів країни. У 1972 р. при Академії наук України було створене Українське відділення філософського товариства СРСР, яке в 1985 р. стало самостійним філософським товариством. Керуючи роботою 25 відділень, воно спрямовує свою діяльність на розвиток філософської думки в Україні.

В Україні існує низка періодичних видань, у яких друкуються результати наукових робіт вчених-філософів. Це журнал «Філософська і соціологічна думка», періодичні міжвідомчі збірники «Проблеми філософії», «Філософські проблеми сучасного природознавства» та ін.

Проголошення Україною незалежності дало новий поштовх розвитку суспільствознавчої вітчизняної думки в цілому і філософської культури зокрема. Крім розробки основних напрямів філософської теорії, помітним фактом стала концентрація зусиль у дослідженні проблеми людини, історії розвитку філософії в Україні.

Аналіз розвитку філософії в Україні свідчить про те, що українська філософська думка, яка з'явилася на світанку другого тисячоліття у вигляді ламкої, тоненької стеблинки, вистояла під натиском історичних бурь. Творчо використовуючи філософську спадщину інших народів, вона пройшла у своєму розвитку такі стани, кожний з яких залишив помітний слід у національній культурі, і стала важливою складовою частиною розвитку філософської думки в цілому.

На завершення теми слід визначити основні риси, що притаманні філософії України. Ними є принаймні такі:

- відображення у давньоруській філософії віри у власні сили і здібності етносу, прагнення до єднання усіх руських земель;
- суттєве релігійне забарвлення давньоруської філософії;
- переважання у філософській думці Київської русі морально-етичної проблематики, співзвучної з християнськими цінностями;
- дуалізм і пантеїзм української філософії XVIII ст.;
- «філософія серця» як самобутня інтерпретація єдності розуму, волі, почуття людини, як засіб пізнання, долучення її до вищого, позаземного божественного світу;
- захист інтересів трудящих, боротьба проти їх соціального і національного гноблення;
- сьогодні в Україні відбувається певне відродження філософії, оновлення її проблематики, зростання професійного рівня філософів.

Контрольні запитання

1. Чому ми починаємо вивчати історію української філософської думки з періоду Київської Русі?
2. Який вплив мала християнська ідеологія на розвиток філософської думки Київської Русі?

3. Назвіть характерні риси філософського мислення періоду Київської Русі.
4. Яких представників українського Відродження ви знаєте?
5. Який вклад в історію філософської думки вніс Острозький культурно-просвітницький центр?
6. Що характерно для філософії українського Просвітництва?
7. Що являла собою філософія в Києво-Могилянській академії?
8. Чому філософію Г. С. Сковороди називають початком класичної філософії в Україні?
9. У чому полягає сутність концепції «двох натур» і «трьох світів» у філософії Г. Сковороди?
10. Яке місце посідає творчість Т. Шевченка в історії української філософії?
11. Як вирішувалось «основне питання філософії» І. Франком? Яким було його ставлення до марксизму?
12. У чому полягає складність розвитку філософії в Україні в 30–50-ті роки ХХ століття?

Частина друга

Онтологія, гносеологія, соціальна філософія

Розділ 5

Філософській зміст проблеми буття

Як відомо, особливістю філософії як науки є те, що вона дає найбільш узагальнене знання про те, що існує. Тож і філософське усвідомлення світу ґрунтується на узагальненому, абстрактному, теоретичному відображенні дійсності. Таке відображення здійснюється за допомогою найбільш загальних понять, категорій. Такими загальними, вихідними поняттями є «буття» та «матерія». Визначення цих понять і розкриття їх змісту завжди були в центрі уваги мислителів різних епох. Адже саме вони дають можливість усвідомити, яким чином поєднуються природні знання про матерію, рух, простір, час та інше з філософськими уявленнями про природу, з картиною світу, яка створюється в межах філософії. Через поняття «буття», «матерія» розкривається сутність всього, що нас оточує, його відображення в думках та діях людини. На цій підставі будуються форми ставлення людини до навколишнього світу.

Отже, мета цього розділу: розглянути філософські категорії «буття» і «матерія» з огляду на їх змістовність, методологічне та світоглядне значення.

§ 1. Буття і основні його форми

Вчення про буття дістало назву «онтологія» (від грец. *ontos* — суще і *logos* — вчення). Цей термін запровадив у XVII ст. німецький філософ Р. Гокленіус. Онтологія є окремою галуззю філософського знання,

сутність якого виявляється в аналізі відношень, зв'язків і взаємодій між такими категоріями і поняттями, як «людина», «світ», «буття», «матерія», «свідомість», «простір», «час», «рух» та ін. Усі ці категорії та їх відношення ми розглянемо в цьому і наступних розділах. Почнемо з категорії «буття».

Дієслова «бути» і «є» в минулому, теперішньому, майбутньому часі належать до найбільш вживаних слів у багатьох мовах («єсть» — у російській, «ist» — у німецькій, «is» — в англійській, «est» — у французькій). Філософія використала термін «бути», «буття» для визначення не просто існування, а того, що гарантує існування. Тому слово «буття» набуває у філософії особливого змісту, зрозуміти який можемо тільки звернувшись до розгляду філософської проблеми буття.

Проблема буття належить до так званих «вічних питань» філософії, оскільки вона стосується найістотніших параметрів людського життя, а отже, й світогляду людини. Питання про суть буття, способи і форми його існування вирішувалося ще філософами Стародавнього світу. Так, давньогрецький філософ Парменід вважав, що буття існує, воно безперервне, однорідне і зовсім нерухоме. Нічого іншого, крім буття, немає. Усі ці ідеї містяться в його твердженні: «Слід говорити і думати, що суще є, бо буття є, тоді як нічого іншого немає». Платон започатковує іншу прямо протилежну традицію у тлумаченні буття. Буття — це світ ідей, що є справжніми, незмінними та існуючими вічно. Справжнє буття протиставляється Платоном несправжньому, під яким маються на увазі доступні людським почуттям речі і явища. Іншу думку висловлює Геракліт. Він вважав, що стабільного, стійкого буття зовсім немає, сутність буття — у вічному становленні, в єдності буття і небуття. Космічний вогонь Геракліта, як основа світу в наочно-образній формі, виражає буття як становлення.

У сучасній філософській думці також існують протилежні погляди щодо сутності буття. Так, екзистенціалізм, що набув значного поширення в 20–60-х роках ХХ ст., об'єктом філософії визнає внутрішнє буття людини, або екзистенцію. Екзистенція — це ірраціональне у світі людини, що становить її неповторність і заперечує «предметне буття». Неотомісти вищою реальністю визнають «чисте буття», розуміючи його як божественний першопочаток, що має духовний зміст. Представники неопозитивізму вважають, що відношення мислення до буття є псевдопроблемним, оскільки філософський аналіз не поширюється на об'єктивну реальність, а обмежується лише безпосереднім досвідом або мовою.

Сучасна матеріалістична філософія тлумачить буття як таку категорію, яка охоплює все існуюче, як матеріальні, так і духовні феномени. Буття не ототожнюється і не зводиться лише до матеріальних утворень, а вбирає в себе і світ людського духу, всі духовні явища, котрі за своєю суттю є ідеальними. Разом з тим варто пам'ятати, що буття не є чимось аморфним, а завжди має певну структуру, воно структуроване. Унаслідок цього можна виокремити такі *відносно самостійні форми буття*:

1) *буття природи*, яке деталізується і у свою чергу поділяється на буття недоторканної природи, тобто буття речей і процесів, які існують незалежно від людини і її діяльності, і на буття рукотворної природи, або буття речей і процесів, створених людьми. Природа в цілому безмежна у просторі, часі і вічна. Друга, або олюднена природа, залежна від першої. З одного боку, в другій природі втілений матеріал першої, тобто об'єктивна, первинна реальність, з другого — у ній втілені праця, воля і знання людини, її душа. Друга природа — це знаряддя та умови праці, засоби зв'язку, потреби людського духу, все те, що становить цивілізоване буття, матеріальну і духовну культуру;

2) *буття людини*, в якому для зручності аналізу слід вирізнити тілесне існування людини як частини природи і специфічне людське буття. Людина є тілом природи і в цьому відношенні вона піддається дії її законів. Наявність тіла зумовлює смертність людини, котра втягнена в діалектику буття-небуття, і, як усі тіла природи, проходить стани виникнення, становлення і смерті. Людське тіло, як і всі тіла природи, піддане дії закону збереження речовини й енергії, тобто його складові переходять в інші стани першої природи. Для існування людського тіла необхідне повсякденне його відтворення (харчування, захист від холоду, інших небезпек). Матеріалізм надає цим фактам першочергового значення, вважаючи, що матерія первинна, а дух, свідомість — вторинні. Щоб мислити, необхідно забезпечити життя людського тіла. Звідси необхідність збереження життя, самозбереження людини і виживання людства, а це, у свою чергу, викликає потребу в харчуванні, одязі, житлі, чистому навколишньому середовищі;

3) *буття духовного*, що існує як індивідуалізоване духовне, і об'єктивне (позаіндивідуальне) духовне. Буття індивідуалізованого духовного — це внутрішній світ людини. Він охоплює свідоме і поза-свідоме. Дух — поняття, що є тотожним індивідуальному, свідомості, а у вузькому розумінні — це мислення. Свідомість — це здатність

головного мозку людини цілеспрямовано відображати буття світу, перетворювати його на образи і поняття. Вона існує як невидимий процес вражень, почуттів, переживань, думок, а також ідей, переконань, цінностей, установок, стереотипів. Специфіка індивідуальної свідомості — в її смертності, але деякі частини перетворюються на позаіндивідуальну духовну форму, а також стають надбанням інших людей. У вчинках людей об'єктивуються фрагменти їхньої свідомості, за ними судять про думки, мотиви, мету, ідеї людей. Специфіка буття поза індивідуальним духовним полягає в тому, що його елементи зберігаються, удосконалюються і вільно пересуваються в соціальному просторі і часі;

4) *буття соціального*, яке поділяється на буття окремої людини в суспільстві і буття суспільства в цілому. Кожна людина безперервно вступає в контакт з іншими людьми, є членом різних соціальних груп: сім'ї, виробничої спільноти (колективу), нації. Таким чином, вона існує в тісному зв'язку з іншими індивідами. Вся діяльність людей здійснюється в межах властивих даному соціуму суспільних відносин: моральних, правових, економічних та ін. Діалектика соціального буття детально розглядатиметься в розділі «Філософський аналіз суспільства».

Отже, *категорія буття* — це гранично загальна абстракція, яка об'єднує за ознакою існування найрізноманітніші явища, предмети і процеси природи, людські колективи та окремих людей, соціальні інститути, рівні, форми і стани людської свідомості. І хоча ці речі і процеси стосуються різних сфер буття, усі вони об'єднані певною спільною основою. Але чи можна говорити про єдність безмежно різноманітного світу? Відповідаючи «так» на це запитання, ми доходимо висновку про єдність — основу всього сущого.

§ 2. Поняття і структура матерії

Спроби вирішити питання про єдність всього сущого історично привели до виникнення поняття «*субстанція*» (лат. *substantia* — сутність). Під *субстанцією* розуміли якусь загальну первинну основу всіх речей, яка є їх останньою сутністю. Якщо різні предмети і явища можуть виникати і зникати, то субстанція нестворювана і незнищенна, вона тільки змінює форму свого буття, переходить з одного стану в інший. Вона — причина самої себе й основа всіх змін, найбільш фундаментальний і найбільш стійкий прошарок реальності.

Філософи намагалися вирішити питання щодо кількості субстанцій. Виникли вчення, які дістали назву дуалізму і монізму. *Дуалізм (від лат. dualis — двоїстий) — це принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить з визнання наявності в ньому двох першооснов (субстанцій) — духу і матерії, ідеального і матеріального. Вчення, що пояснюють світ через одну субстанцію, називаються моністичними.* У системі монізму можлива побудова ідеалістичної чи матеріалістичної картини світу, і це залежить від того, що вважається першоосновою — дух чи матерія.

Що ж таке матерія? Слово «матерія» походить від латинського *materia* — речовина. Проте зміст поняття «матерія» в історії філософії неодноразово змінювався, розвивався відповідно до розвитку природознавства і власне самої філософії. Вирізняють такі *етапи формування уявлення про матерію*.

Перший етап охоплює епоху античної філософії. В основі античних поглядів лежить уявлення про матерію як про початковий матеріал, з якого складаються тіла і предмети. Так, наприклад, помічаючи, що вода необхідна рослинам, тваринам і людям, давньогрецький філософ Фалес проголосив основою усіх речей воду. Славетний Геракліт бачив основу у вогні, який утворює Сонце, зірки, інші тіла і визначає одвічну зміну світу. Пізніше Демокріт висунув ідею про те, що усі речі складаються з найпростіших, неподільних часток — атомів. Отже, з погляду античних філософів, матерія — це те, з чого складаються всі речі. Звичайно, це були лише здогади древніх мудреців, і їх матеріалізм мав наївний характер, оскільки теоретичні висновки були результатом споглядального ставлення до дійсності, наслідком відсутності експериментального вивчення природи.

Другий етап розвитку уявлень про матерію характерний для філософії Нового часу (XVII–XIX ст.). Поняття матерії в той час ототожнювалося з фізичним поняттям «речовини» як суми певних незмінних властивостей. Так, наприклад, англійські матеріалісти Ф. Бекон, Т. Гоббс до них відносили протяжність, непроникність, вагу, фігуру та ін. Іноді поняття матерії взагалі ототожнювалося з однією, так би мовити, «першовластивістю», наприклад з протяжністю або масою (Р. Декарт, І. Ньютон). Таке визначення не суперечило науковій картині світу до кінця XIX ст. Сама форма матеріалізму на цій основі дістала назву метафізичного, або механістичного, оскільки базувалася не тільки на

теоретичних даних фізики, а й була світоглядною і методологічною основою наукових пошуків.

Метафізичний світогляд був підірваний великими відкриттями, які з'явилися на межі XIX–XX ст. Відкриття радіоактивності відкинуло позицію про непроникність атома, відкриття електрона зняло тезу про його неподільність, відкриттям рентгенівського випромінювання була доведена можливість перетворення речовини в поле. Була установлена змінність маси тіл залежно від швидкості. Усе це настільки розходилося зі звичними уявленнями про властивості фізичних тіл, що деякі природознавці розгубилися. Вони стали тлумачити, наприклад, радіоактивний розпад атомів як «зникнення» матерії, перетворення матерії в енергію. Насправді матерія не зникла, а розвіялися старі уявлення про неї. Це була спроба приписати матерії в цілому якості, що властиві лише окремим її видам.

Третій етап розвитку уявлень про матерію характерний для філософії XX ст. На перше місце в розумінні матерії виходить не природознавчий, а філософський аспект. Це погляд на матерію як на сутність — субстанцію, що лежить в основі внутрішньої єдності усього розмаїття явищ і предметів. Тут матерія розглядається як об'єктивна реальність.

Сучасне поняття «матерія» має конкретний зміст і охоплює вужчий клас об'єктів порівняно з категорією «буття». Поширеним її визначенням є таке. *Матерія — це філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, що надана людині у її відчуттях, яку вона може і намагається пізнати, але при цьому матерія існує незалежно від самої людини.* З цього випливає, що:

1) матерії в чистому вигляді, у формі якоїсь праматерії не існує. Вона охоплює всю нескінченну різноманітність різних об'єктів і систем природи, які мають невичерпну різноманітність властивостей;

2) у категорії «матерія» безліч утворень об'єктивної реальності зведені до однієї спільної властивості — існувати незалежно від людських відчуттів і від відображення в людській свідомості;

3) філософське тлумачення матерії охоплює не тільки ті об'єкти, які пізнані сучасною наукою, а й ті, що мають бути відкриті в майбутньому. І хоча потенційні об'єкти, можливо, матимуть принципово нові властивості, вони, проте, будуть матеріальні, оскільки існуватимуть реально, поза людськими відчуттями;

4) усі матеріальні процеси і явища пізнаються людиною або відбиваються в її свідомості на основі чуттєвого сприйняття. При цьому

йдеться не тільки про ті речі та явища, які можуть бути сприйняті безпосередньо відчуттями, але і про ті, для сприйняття яких використовуються найскладніші сучасні прилади, що підсилюють міць людських органів сприйняття.

Матерія як об'єктивна реальність має безліч властивостей, притаманних її різноманітним видам і станам. До таких властивостей належать: активність, рух (саморух), просторово-часова форма існування, об'єктивність, проникність, нескінченність, відображення, невичерпність, пізнаванність, структурність (розчленованість на якісно різні рівні організації), абсолютність. Про рух (активність) матерії та її просторово-часову форму існування йтиметься у третьому параграфі цього розділу. Інші властивості ми розглядатимемо в наступних розділах. Зараз же звернемо увагу на таку суттєву ознаку матерії, як структурність.

Структурність в організації матерії полягає в тому, що вона завжди і всюди певним чином організована у поширені матеріальні системи, тобто такі цілісні утворення, зв'язок між елементами в яких є більш стійким і тривалим, ніж зв'язок між кожним з елементів довколишнього середовища. Вирізняють такі основні типи матеріальних систем і відповідні їм структурні рівні організації матерії: нежива матерія, жива матерія і суспільство. Кожен з цих рівнів характеризується, у свою чергу, рядом рівнів організації.

Система неживої матерії може бути представлена на таких рівнях:

а) *мікросвіт* (мікроелементарний рівень), якому властива взаємодія полів і елементарних частинок. Це світ надзвичайно малих об'єктів (від 10^{-14} до 10^{-8} см). Час існування цих частинок вимірюється міліардними долями секунди, а швидкість їх руху наближається до швидкості руху світла;

б) *макросвіт*. Це світ об'єктів від 10^{-8} см до 10^{24} см. Цим діапазоном охоплюються атоми, молекули, макротіла, планети та зірки, планетарні системи, міжзіркове середовище, галактика. «Вгору» від макросвіту, нескінченно далеко, за межами доступності людини простирається мегасвіт. Основні об'єкти вивчення цієї галузі природи — метagalактики.

Система живої матерії відома поки що тільки на Землі. Її виникнення, як вважають послідовники матеріалізму, — результат природного і закономірного саморозвитку матерії. До рівня живої матерії

належать усі живі істоти, що мають здатність до самоорганізації, розвитку, складних форм відбиття, саморегулювання та розмноження. У живій матерії можна виокремити доклітинний рівень (кислоти ДНК і РНК та білки), клітинні і багатоклітинні організми — рослини, тварини. Особливі рівні утворюють понадорганізовмі структури, популяції, пов'язані між собою в потомстві. Взаємодія біологічних видів, популяцій та докільця становить біогеоценоз, а взаємодія біогеоценозів утворює глобальну систему життя — біосферу. В системі біосфери відбувається взаємодія літосфери, гідросфери і атмосфери. Через атмосферу йде обмін між Землею і космосом. Дотримання рівноваги між усіма цими складовими — умова збереження життя на землі.

На певному етапі розвитку біосфери виникає окремий вид матеріальної системи — соціально-організована матерія, або суспільство. Це вища форма розвитку життя, сукупність мислячих індивідуумів і угруповань різного рівня, що свідомо перетворюють дійсність. У свою чергу суспільство включає багато типів взаємоперехресчених систем: людина, соціальні утворення (сім'я, різні колективи, партії, нації, держави), матеріальна культура, створена людиною, що включає знаряддя праці і техніку.

Розглядаючи структурність матерії, слід також зазначити, що її стан можна характеризувати і з точки зору перервності і безперервності. Матерія перервна, оскільки існує у вигляді множини окремих структурних систем. Водночас вона безперервна, бо простір між матеріальними структурними системами не є абсолютною порожнечою, а має в собі матеріальні поля: гравітаційні, електромагнітні, ядерні та ін. У зв'язку з цим розрізняють два види матерії: речовина і поле. Це якісно різні види матерії, і відрізняються вони одна від одної, передусім, масою спокою. Частинки речовини мають масу спокою, а електромагнітне і гравітаційне поля її не мають. Речовина і поле різняться також і закономірностями руху.

Вивчення різних властивостей і особливостей матерії, її форм і видів дозволяє говорити про те, що у світі, крім матерії, що постійно змінюється, немає більш нічого. А якщо це так, то можна зробити висновки про матеріальну єдність світу.

Питання про єдність світу завжди привертало до себе увагу. А якщо врахувати те, що нарівні з матеріальними процесами існують ще й духовні, то воно набуває особливої гостроти. У чому ж тоді полягає їх єдність?

Відповідь на це запитання дають сучасна філософія і сучасне природознавство. Вони стверджують, що єдність світу полягає в його матеріальності. І такий висновок ґрунтується на знаннях про всезагальні, універсальні властивості матерії і закони її руху. На користь матеріальної єдності світу свідчать такі важливі дані природознавства, як:

- а) закон збереження і перетворення енергії;
- б) періодичний закон Менделєєва;
- в) еволюційне вчення Дарвіна;
- г) вчення про клітину;

д) сучасні наукові дані із галузей фізики (квантової механіки, релятивістської фізики та ін.), із галузей біологічної науки (закони генетики, явища фотосинтезу, дані про фізіологію людини тощо), із галузей космічної науки та ін. Матеріальна єдність світу розкривається і цілісним підходом до розгляду організму людини, а також засобами взаємозв'язку природи і суспільства, їх розвитку в цілому.

Такими є сучасні погляди на проблему матерії, на її конкретні типи і види, на матеріальну єдність світу. Але для наукового світорозуміння велике значення має і правильне вирішення питання про такі атрибутивні властивості матерії, як рух, простір та час.

§ 3. Спосіб та форми існування матерії

Невід'ємною частиною вчення про матерію є уявлення про рух. Його вивчає багато наук. Завдання кожної з них полягає в тому, щоб з'ясувати закономірності конкретних форм руху. Але рух вивчає і філософія. У зв'язку з цим виникає питання: які завдання стоять перед філософією у висвітленні проблеми руху? Завдань таких кілька.

1. *Узагальнюючи все, що дають приватні науки, філософія прагне з'ясувати природу руху.*

Питання про природу руху завжди цікавило мислителів різного часу. Наприклад, відомий вислів Геракліта «Все тече, все змінюється» був не що інше, як спроба подати все, що є у світі, таким, що перебуває у русі, постійно змінюється. Але в історії філософії траплялися випадки, коли філософи не визнавали руху, такі, наприклад, як Парменід, Зенон та ін. Відома легенда про те, що один із учнів Зенона, бажаючи спростувати свого вчителя, починав ходити перед ним, і цим ніби за-свідчував: «Дивись, вчителю, я рухаюся; рух можливий!» Подібне

спростування не могло переконати Зенона. Річ у тім, що він вважав, що ми сприймаємо рух нашими почуттями. А почуття нас завжди вводять в оману.

У період розвитку такої науки, як механіка, переважна більшість філософів схилилася до думки, що рух — це просте переміщення у просторі. Завдяки розвитку природознавства наприкінці XVIII — на початку XIX ст. стало можливим сформулювати нові уявлення про рух, розкрити його складний характер, визначити саме поняття руху. Особливо велике значення для розкриття руху мало відкриття закону збереження і перетворення енергії, створення еволюційної теорії, а також теорії клітинної будови організму.

Виходячи з філософського осмислення даних природознавства, був зроблений висновок про те, що рух — це будь-яка зміна явища чи предмета; він охоплює всі процеси, які відбуваються у Всесвіті, починаючи від простого переміщення тіл і закінчуючи мисленням.

2. *Філософія ставить завдання розкрити джерело руху.* Це дуже стара проблема. Відповіді на неї часто були далекі від істини. Так, метафізики джерело руху вбачали в механічних взаємодіях зовнішнього порядку. Сучасний матеріалізм твердить, що джерелом усіх конкретних форм руху є внутрішні суперечності, притаманні усім об'єктам, а також зовнішня взаємодія між ними. Рух матерії, таким чином, не обумовлений чимось надприродним, а є саморухом. Саморух — це наслідок суперечностей між усталеністю і змінністю, складним і простим, старим і новим, прогресивним і регресивним. Так, механічному рухові притаманне протиріччя між змінним станом тіла у просторі і часі і зв'язком цих станів. У розвитку живих організмів усталеність виявляється у збереженні спадкових ознак, а змінюваність — у пристосуванні організму до нових умов середовища.

Саморух притаманний усім рівням будови матерії — від механічного, фізичного і хімічного до біологічного і соціального рівнів. На хімічному, біологічному і більш високих рівнях спонтанність саморуху знаходить своє виявлення перш за все у відкритих і цілісних системах, у яких відбувається не просто саморух, а саморозвиток, тобто саморух, який супроводжується переходом до більш високого ступеня організації.

3. *Філософія розкриває співвідношення матерії і руху, руху і спокою.* Філософський матеріалізм стверджує, що рух і матерія нерозривні. Ми ніколи не спостерігали матеріальної системи, яка б не перебувала хоча

б у якомусь русі, а була б у стані абсолютного спокою. Така нерухома система не взаємодіяла б із довколишніми речами і явищами і не могла би визначити жодних своїх властивостей, тобто вона має бути абсолютно непоміченою. На цій підставі цілком слушним є висновок про те, що рух є невід’ємна, атрибутивна характеристика матерії, її всезагальна і необхідна властивість. Матерія не існує інакше ніж у русі, тому рух є способом існування матерії. Він, так само як і матерія, не виникає і не зникає безслідно, а лише перетворюється з однієї форми на іншу. Ще Декарт у XVIII ст. висловив думку про те, що кількість руху у світі постійна, оскільки рух не виникає із нічого і ні на що не перетворюється. А Ф. Енгельс розвинув цю думку далі: рух не тільки постійний у своїй кількості, але й у своїй якості. Пізніше природознавство підтвердило висловлені твердження науковими даними, наприклад відкриттям закону збереження та перетворення енергії.

Але чи не означає це, що філософський матеріалізм заперечує спокій? Ні, не означає! Він визнає існування спокою, але вважає його відносним. Спокій має місце щодо тих чи інших матеріальних об’єктів, а не всієї матерії. До того ж стан спокою для будь-якого тіла є тимчасовим, швидкоплинним; він є лише одним із моментів існування об’єкта. Рух же не відокремлений від усього існування тіла в цілому. Крім того, рівновага, спокій стосується лише окремого виду, а не всіх видів руху, притаманних об’єкту. Будь-яке тіло перебуває у спокої лише в якомусь певному відношенні, а в інших відношеннях воно змінюється. Наприклад, тіло, яке лежить на поверхні Землі, перебуває у спокої тільки відносно земної поверхні; у самому ж тілі на цей час відбуваються різноманітні фізичні, хімічні та інші перетворення.

4. *Філософія розглядає проблему про якісну своєрідність та діалектичну єдність різних форм руху матерії.* Рух взагалі — це абстракція, яка насправді не існує; реальне існування мають конкретні форми руху, які перебувають у певній супідрядності, а тому їх можна класифікувати. В основу класифікації руху покладена теза про те, що якісно різним видам матерії відповідають свої особливі форми руху. Виходячи з цієї тези, вирізняють такі *форми руху матерії*:

механічна — це просторове переміщення різних тіл: рух найдрібніших часток, рух великих тіл, включаючи і космічні об’єкти;

фізична — охоплює електромагнетизм, гравітацію, теплоту, світло, звук, зміну агрегатного стану речовини;

хімічна — включає різні хімічні реакції, процеси хімічного синтезу в неорганічній та органічній природі;

біологічна — це різноманітні біологічні процеси в живих організмах;

соціальна — охоплює різні суспільні зміни, а також процеси мислення.

Хоча кожна форма руху є відносно самостійною, але всі вони пов'язані між собою. Більш складна форма руху виникає на основі попередніх, простіших, є їх синтезом, але не зводиться до них як до простої суми. Так, біологічна форма руху виникає на основі більш простих фізико-хімічних форм руху, включає їх в себе як свою умову і є якісно новою формою руху порівняно з попередніми. Подібно до цього і соціальна форма руху — виникнення і розвиток людського суспільства — включає біологічну і всі попередні форми руху, як свою умову, але вони не зводяться до її суми, а є якісно новою формою руху.

Правильне розуміння взаємовідношень між формами руху має велике значення для наукового пізнання складних об'єктів і процесів, що характеризується взаємодією різних форм руху матерії.

На сучасному етапі розвитку науки приведена вище класифікація форм руху вимагає доповнення і уточнення. Розвиток хімії, фізики, біології, поява комплексних наук не дозволяють говорити про одне розуміння багатоманітності форм руху матерії. Через те виникають нові класифікації, наприклад називають інформаційно-кібернетичний, астрономічний внутрішньогалактичний, міжгалактичний рух тощо.

Такими є основні завдання філософії у висвітленні проблеми руху матерії.

Ще однією невід'ємною частиною вчення про матерію є вчення про *простір* і *час*. Що ж таке простір і час? У якому співвідношенні перебувають вони з матерією?

В історії філософії можна виокремити два підходи до розв'язання цих питань. Перший називають субстанціональною концепцією: простір і час розуміють як особливі субстанції, які існують поряд із матеріальною і незалежно від неї (Декарт, Епікур, Ньютон). Наприклад, Ньютон вважав, що є абсолютний простір, незалежний від небесних тіл, тобто порожнеча або пустота. Разом з абсолютним простором існує абсолютний час. Таке розуміння простору і часу спостерігається в XVII ст. і домінує до XIX ст.

Другу концепцію називають реляційною. Її прихильники (Аристотель, Г. В. Лейбніц, Г. В. Ф. Гегель) вважали, що простір і час — не

особливі субстанційні сутності, а форми існування матеріальних об'єктів. Реляційна концепція у філософському плані була сприйнята і розвинута діалектичним матеріалізмом, а у природничо-науковому — релятивістською фізикою, і в наш час вона найбільш повно відповідає рівню розвитку природознавства.

Згідно з реляційною концепцією, простір і час постають загальними принципами організації будь-якого об'єкта дійсності. Доповнюючи один одного, простір і час функціонують як універсальні форми організації всього розмаїття нескінченного світу. Кожне матеріалізоване тіло має об'ємні характеристики: і довжину, і ширину, і висоту. Воно співіснує також з іншими тілами, що його оточують, займає своє місце в певній, більш глобальній, системі. Саме співіснування і місцезнаходження предмета відображається в понятті «простір». Отже, *простір — це форма буття матерії, яка характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію елементів в усіх матеріальних системах.* Разом з тим у реальності кожне матеріальне утворення є процесом, у ньому відбуваються певні зміни; окрім того, одне явище змінює інше. Для характеристики саме цього аспекту матерії у філософії вироблено поняття часу. *Час — це форма буття матерії, яка виявляє тривалість існування, послідовність зміни станів у розвитку всіх матеріальних систем.* Отже, *час відображає процесуальність буття.*

Простір і час мають як загальні, так і відмінні властивості. До загальних властивостей належать: об'єктивність (їх незалежність від свідомості людини); всезагальність (нема і не може бути жодного явища, яке існує чи існувало б поза простором і часом); вічність, нескінченність і відносність (їх залежність від швидкості). Проте, попри всю свою спільність, простір та час мають і відмінні властивості. Так, наприклад, простір характеризується тримірністю, час є одномірним; простір обернений, а час виявляє себе як незворотний; простір різнозначний у всіх напрямках, а час однонаправлений, тобто спрямований від минулого до майбутнього.

Час і простір невід'ємні від матерії і один від одного. Це яскраво ілюструє приклад теорії відносності в сучасній фізиці. Просторово-часові характеристики матеріальних об'єктів мають чотири виміри: три з них — просторові та один — часовий. У математичних абстракціях існує і багатомірний простір. Проте Всесвіт складається з великої кількості світів, і в них можуть бути якісно відмінні форми руху матерії, простору і часу. Водночас у цих світах можуть бути відсутні умови для існування відомих нам форм руху матерії і пов'язаних з ним просторово-часових ознак. Про-

стір і час, як об'єктивні форми існування матерії, як і матерія, не можуть бути створені чи знищені. Тому й говоримо, що рухома матерія вічна у просторі і часі. А світ, в якому ми живемо, є не що інше, як матерія, що рухається, вічна в часі і просторі.

Висновки

1. У найширшому розумінні буття є найбільш загальним поняттям про все те, що існує, тобто про все, що є. Воно охоплює усе існуюче в нескінченному багатстві його конкретних проявів і є онтологічним поняттям. Буття в цьому розумінні має свою реальну структуру. У найширшому прояві воно підрозділяється на об'єктивну реальність, що відображається категорією «матерія», і суб'єктивну реальність, що відображається категорією «свідомість».

2. В історії філософії і природознавства розвивалося два аспекти, дві точки зору на розуміння матерії: філософський і природничо-науковий. Природничо-науковий аспект включає знання про фізичну, структурну будову матерії. Філософський аспект — це погляд на матерію як сутність — субстанцію, яка лежить в основі внутрішньої єдності всієї різноманітності явищ і предметів.

3. В основі сучасного розуміння руху лежать три основних положення. Згідно з першим з них, рух — невід'ємна, необхідна і суттєва властивість, спосіб існування матерії. Згідно з другим положенням, рух визначається, як будь-яка зміна, «зміна взагалі». У третьому положенні підкреслюється, що рух являє собою суперечність, а її джерелом, внутрішнім імпульсом є взаємодія протилежностей.

4. Простір і час — це філософські категорії, які відображають основні форми існування матерії. Просторово-часові характеристики має будь-яке явище буття світу. Якщо простір є найзагальнішою формою сталості, збереження змісту об'єктивної реальності, то час — це форма його розвитку, внутрішня міра його існування та самознищення.

Контрольні запитання

1. Що таке онтологія?
2. Коли і чому у філософії виникла проблема буття?

3. Які філософські концепції буття вам відомі?
4. У чому полягає життєвий та філософський сенс проблеми буття?
5. Як розглядалася проблема буття у філософії XX ст.?
6. Які форми має людське буття?
7. Що таке субстанція?
8. Чи можна вважати, що матерія — це те, з чого складаються всі речі?
9. Розкрийте філософський зміст понять «матерія», «простір», «час», «рух».
10. Чому прогресивні, революційні, наукові відкриття можуть призвести до кризи в науці?
11. Чому рух — це невід’ємна властивість матерії?
12. Чи можна вважати рухом наші думки?
13. Що таке енергетизм?
14. Що таке простір?
15. Які загальні і відмінні властивості простору і часу вам відомі?

Розділ 6

Свідомість як філософська проблема

Свідомість — це наші думки, почуття, уявлення, воля. Усе це складає дуже важливу здатність людини розуміти навколишнє, усвідомлювати своє місце в суспільстві, свої дії, почуття, думки, інтереси. Тварини, як відомо, не усвідомлюють ані свою поведінку, ані своє місце в світі. Вони через це не володіють ані свідомістю, ні тим більше само-свідомістю. Це монополія людини.

Проблема свідомості останніми роками перебуває у центрі уваги багатьох вчених різних галузей знань — соціології, логіки, психології, кібернетики, фізіології, математики та ін. Проблема свідомості привертає особливо пильну увагу філософів, бо визначення місця і ролі людини в світі, її відносини з навколишнім середовищем передбачає зміни природи людської свідомості. Про все це йтиметься в наступних параграфах.

§ 1. Проблема свідомості у філософії. Генезис свідомості та її сутність

Проблема свідомості є однією з найскладніших і найзагадковіших. Найперші складнощі її розуміння та вивчення пов'язані значною мірою з тим, що ми не можемо спостерігати явище свідомості безпосередньо, чуттєво, не можемо його вимірювати, досліджувати за допомогою різних приладів. Тому впродовж багатьох століть свідомість лишалася таємницею. Це завжди сприяло містифікаціям її природи і сутності. Так, ще в стародавні часи виникло уявлення про свідомість як прояв душі — таємничої «чуттєво-надчуттєвої» істоти, відповідальної за людське життя і певні стани людського тіла. Характерним для цих поглядів було те, що душа не відокремлювалася від тіла, ще не існувало поділу на матеріальне та ідеальне. Це також стосується перших філософських теорій. На початкових стадіях свого розвитку грецька філософська думка не знала поняття «ідеального» як особливої протилежності чуттєво-предметному матеріальному. З часом душа розглядалася як якась нематеріальна субстанція, нібито незалежна від матерії, здатна вести само-

стійне існування, безсмертна і вічна. Вперше ці погляди дістали своє теоретичне обґрунтування і закріплення у філософії Сократа і його учня Платона. Геракліт основу свідомих дій людини називав «логосом», що тлумачилося як слово, думка, сутність самих речей. Цінність людського розуму визначалась залежно від міри залучення до цього логосу — об'єктивного світопорядку. Взагалі ж в античній філософії свідомість причетна до розуму, що є космічним і виглядає як узагальнення дійсно-го світу, як синонім універсальної закономірності.

У подальшому історико-філософському процесі проблема свідомості набувала найрізноманітніших тлумачень. З'ясувалось, однак, що більшість філософів пояснювали свідомість залежно від того, яку вони займали позицію в питанні співвідношення матерії та свідомості. Коротко охарактеризуємо ці позиції в основних напрямках філософії.

Ідеалістичні погляди на природу свідомості протягом століть набували різного змісту, але зводилися до такого: свідомість — первинна, матерія — вторинна. Так, об'єктивний ідеалізм наділяє свідомість, яка існує незалежно від світу, десь поза світом і поза людиною, надматеріальним, надприродним характером. Свідомість не має ніякого відношення до мозку, дух не народжується, не виникає і не постає: вона живе своїм власним життям, розвивається, породжує явища природи та історії. Таке твердження ідеалізму про існування свідомості безпосередньо стикається з теологією, яка стверджує, що свідомість людини є Божим даром: створюючи людину, Бог «вдихнув у неї дух живий», наділивши людину часткою божественного світла.

З точки зору дуалістів, матерія та свідомість — самостійні, рівноцінні начала. А це означає, що за свідомістю визнається повна незалежність від матерії. Як і матерія, свідомість є вічною, вона не виникла і не народжувалась. Відповідно відпадала й необхідність вирішення питання про її походження. Одним з видатних представників дуалізму був Рене Декарт, який вважав, що в основі світу лежать дві субстанції: духовна (мисляча) і тілесна (протяжна). Дуалізм був властивий філософії Імануїла Канта. Близькою до дуалістичного трактування свідомості є концепція французького філософа, вченого і богослова П'єра Тейяра де Шардена. Він вважав, що в земній матерії була замкнута певна маса елементарної свідомості, психічної енергії. Отже, свідомість так само первісна, як і матерія.

У 50-ті роки ХІХ ст. набула досить великого поширення вульгарно-матеріалістична точка зору на свідомість. Вона зветься так тому, що її

прихильники (німецькі філософи Фогт, Бюхнер, Молешотт) розглядали свідомість грубо, спрощено, вульгарно. Вони вважали, що свідомість, думка «виділяється» мозком таким чином, як жовч печінкою або сеча нирками. Клімат, їжа тощо, на їхню думку, безпосередньо визначають спосіб мислення людини. Незважаючи на те що вульгарно-матеріалістична точка зору заперечена досягненнями сучасної науки, спроби звести свідомість до певного виду матерії виникають і досі. Наприклад, у зв'язку з успіхами електрофізіології було висунуто положення про те, що начебто думка є просто електромагнітними коливаннями, які випромінює мозок. Дійсно, мозок безперервно випромінює електромагнітні хвилі, які змінюють свій характер, якщо мозок починає активно працювати. Дослідження цих хвиль у разі хвороби дозволяє виявити, які ділянки мозку пошкоджені. Однак зміст думок по записаному на плівку визначити неможливо, бо вони не є матерією.

Механістично тлумачив свідомість і такий напрям, як *гілозоїзм* (від грец. *hýlē* — речовина і *zōé* — життя). Прихильники гілозоїзму припускали можливість наявності відчуттів також і у неживих предметів. На підтвердження цієї думки великий французький матеріаліст Дені Дідро посилався, наприклад, на куряче яйце і курча. Звідки в курчат здатність сприймати і відображати світ, коли яйце таких властивостей не має? Значить, ця здатність, міркував він, була закладена в самому яйці. Такі твердження привели ряд французьких матеріалістів до гілозоїзму, який одухотворяє всі матеріальні предмети. Оскільки всі предмети, таким чином, наділялися душею, то звідси логічно випливало, що свідомість — це дар, яким людина володіє з народження. Залишаючись незрозумілим, куди свідомість зникає після смерті і де вона дівається у психічно хворих. Незважаючи на загальну помилковість гілозоїзму, він таки містить раціональну думку, що носієм свідомості може бути тільки матерія, що свідомість слід тлумачити, як властивість матерії.

Новий підхід у розумінні свідомості пов'язаний із виникненням діалектичного матеріалізму. З точки зору цього напрямку свідомість є похідною від матерії, вона вторинна і активна щодо неї. Джерела як усього живого, так і свідомості знаходяться в матерії, яка може рухатися і розвиватися самостійно. Діалектичний матеріалізм розглядає свідомість як продукт закономірного історичного розвитку матерії, її соціальної форми руху; як функцію, особливу властивість не всієї

матерії, а лише особливим чином соціально-організованої матерії (людського мозку); як суб'єктивний образ об'єктивного світу, який потрібний людині для адекватної практичної діяльності.

Щодо сучасної світової філософії, то трактуванням свідомості займається така галузь філософії, як феноменологія. Вона виникла в Німеччині на початку ХХ ст. Існує в кількох варіантах: феноменологія Едмунда Гуссерля, Мартіна Хайдеггера, Макса Шелера, Жана Поля Сартра, Моріса Мерло-Понті, серед яких основним варіантом вважається феноменологія Гуссерля. Термін «феноменологія» утворено з двох понять — феномен і логос, що мають грецьке походження: «феномен» — це те, що самопроявляється, самодемонструє себе, і «логос» — вчення. У межах феноменології свідомість розглядається як специфічний регіон буття, який не можна зводити до жодних відносин: ні до предметних, ні до спеціальних, ні до безсвідомої основи, самої свідомості. У Гуссерля йдеться про різноманітні феномени свідомості, у Хайдеггера — про феномен людського буття, у Сартра — про рефлексивне (буття — для себе), у Мерло-Понті — про одухотворене людське тіло.

Проблема свідомості посідає чільне місце і в інших зарубіжних філософських напрямках. Серед них герменевтика, екзистенціалізм, психоаналіз, лінгвістична філософія, структуралізм, філософія життя та ін. Вони досягли значних результатів у процесі дослідження різних змістових аспектів свідомості, її внутрішньої логіки. Сьогодні дослідження філософів зосередились на співвідношенні «духу» і «тіла», фізичних і психічних станів тощо. Багато уваги приділяється питанням, які виникають на межі філософії і мови, когнітивної психології і комп'ютерного моделювання свідомості. Досі актуальною є проблема походження свідомості.

Сучасний матеріалістичний підхід до цієї проблеми залишається незмінним: матерія в процесі розвитку за певних обставин породжує розум. Розглянемо це детальніше. І для початку поставимо запитання: на основі яких властивостей матерія досягає вершини свого розвитку — породження «духу»; що це за внутрішня сила закладена у «фундаменті» матерії, яка закономірно спонукала до виникнення мислення, волі, емоції тощо?

Природничі науки на це відповідають однозначно: «Такою властивістю матерії є властивість відображення». Отже, відображення — це

та «ниточка», тримаючись за яку можна вийти на вирішення проблеми свідомості. Що ж таке відображення? *Відображення* — це універсальна якість матерії, це процес та результат взаємодії, при якому особливості одного об'єкта в іншій формі відтворюються в особливостях другого об'єкта. Оскільки взаємодія притаманна всім матеріальним об'єктам, то й відображення слід розглядати як загальну властивість матерії. Взаємодія предметів ніколи не минає безслідно, обов'язково залишаються наслідки. Причому необхідною умовою відображення виступає схожість і відповідність із відображуваним.

У розвитку відображення як загальної властивості матерії можна умовно вирізнити такі великі етапи: відображення в неживій природі, відображення в живій природі і відображення на соціальному рівні. Цим етапам відповідають такі *форми відображення*.

Фізико-хімічне відображення відбувається за законами механіки, фізики, хімії. Таке відображення має пасивний характер. Слід не оцінюється об'єктом, на якому він з'явився. Особливість фізико-хімічного відображення полягає в тому, що воно може здійснюватися тільки в безпосередньому контакті. Наслідки таких контактів несуть певну інформацію про характер взаємодії. Річні кільця на зрізі дерева, наприклад, можуть розповісти про кліматичні умови в різні роки. Тому важливою рисою будь-якого відображення є інформативність. Один об'єкт залишає про себе пам'ять в іншому, і ця пам'ять зберігається протягом певного часу. Отже, відображення — це загальна властивість матерії, яка полягає в інформаційному відтворенні особливостей відображуваного предмета.

Фізіологічне відображення виникає на початковій сходинці розвитку живої природи і притаманне одноклітинним структурам. Простішою формою відображення є подразливість. Ця властивість живих організмів вибірково реагувати на фізико-хімічні чинники знаходить свій вияв у активних реакціях на фактори, які мають безпосереднє біологічне значення для організму. Разом з тим організм не помічає їх, якщо дія не спрямована прямо на нього. На основі подразливості можливе лише пасивне пристосування до середовища. Це означає, що найпростіший організм тільки вибирає більш сприятливі умови існування серед наявних, але сам їх не шукає і тим більше не створює.

Психічне відображення виникає на більш високому етапі розвитку живої природи. Особливе значення мало виникнення нервових клітин, які спеціалізувалися на аналізі сигналів від зовнішніх подразнень. По-

ступово відбувається диференціація функцій між нервовими клітинами. Одні спеціалізуються на сприйнятті світлових сигналів, другі — звукових, треті — смакових і т. д. Таким чином, виникають окремі спеціалізовані органи чуття і розгалужена нервова система, яка узгоджує їх діяльність. Це знаменує появу окремої форми відображення — чутливості, тобто відображення у формі відчуттів, сприйняття і уявлень. Поява чутливості означає перехід від пасивного пристосування до активно-пошукової орієнтаційної діяльності, яка здійснюється у формі спадкової інстинктивної або індивідуально набутої поведінки. Інстинктивне відображення характерне для всіх безхребетних. Воно полягає в тому, що в стереотипних ситуаціях усі представники певного біологічного виду поведуться однаково. На перший погляд, їхні дії здаються свідомими і цілеспрямованими, але насправді вони зумовлені спадковими механізмами і втрачають усякий зміст, якщо змінити умови.

На якісно вищій щабель піднімається відображення хребетних, у яких з'являється головний мозок і центральна нервова система. Спосіб відображення навколишнього світу з допомогою головного мозку називається психікою. Її суть полягає в тому, що у високоорганізованих тварин, крім безумовних рефлексів (інстинктів), утворюються також умовні рефлекси, які стають основою більш складної індивідуально-набутої і орієнтаційної поведінки. Умовні рефлекси — це тимчасові нервові зв'язки, які виникають внаслідок того, що організм протягом певного часу зазнає дії тих самих або схожих факторів. Механізм їх дії спирається на відкритий І. П. Павловим принцип «зворотного зв'язку», завдання якого — постійно повідомляти мозок про те, що відбувається в керованій ним системі і навколишньому середовищі. Причому іде сигналізація не тільки про роботу того чи іншого органу, а й про ефект цієї роботи, що дає можливість коригувати свою поведінку. Отже, умовні рефлекси виконують роль сигналізатора, попереджаючи про події, які повинні відбуватися, що є необхідною умовою «випереджального відображення».

Відображення у формі свідомості. Її носієм є людина, яка вийшла з надр тваринного царства. Психіка тварин була тією біологічною передумовою, на якій розвивалася людська свідомість. Незважаючи на генетичну спільність психіки людини з психікою тварин, їх відображення не слід ототожнювати. Свідомість — це вища форма відображення. Вона має принципово інший характер і знаходить свій вияв:

по-перше, у тому, що більш глибокого і усвідомленого змісту набуває чуттєве відображення, тобто над відображенням виникає своєрідна надбудова — абстрагування, яке полягає в розумовому ізолюванні, вирізненні певного предмета, відношення, властивості з сукупності предметів, відношень, властивостей. Абстрагування є способом перероблення споглядання і уявлень у поняття. Воно розчленовує, розриває, омертвляє, обрублює, схематизує цілісну рухоми дійсність. У окремо взятій абстракції суб'єкт відходить від дійсності, проте саме це забезпечує вивчення окремих сторін предмета в чистому вигляді і, таким чином, проникнення в їхню сутність;

по-друге, у тому, що свідомість відображає світ не в чуттєво-наочних, а в ідеальних образах. Що це за образи? Що таке ідеальне? При розгляді категорії «ідеальне» треба мати на увазі, що ідеальне характеризує насамперед гносеологічне відношення свідомості до буття, виявляючи принципову відмінність між відображенням і відображуваним, образом і об'єктом. Ця відмінність полягає в тому, що ідеальні образи, які відтворюють властивості реальних об'єктів, самі цих властивостей не мають. Ідеальному образу невластиві ніякі фізичні, хімічні та інші ознаки матеріальних об'єктів. Вони не мають ані просторових розмірів, ані геометричних форм, ані об'єму, ані маси і т. ін. Образ троянди не пахне, а від образу вогню навіть цигарку не запалиш. Ідеальне — це те, що існує і водночас не існує. Його немає як особливої субстанції, що існує поряд із матерією, але воно є як суб'єктивна реальність. Суб'єктивність означає, що ідеальне завжди належить суб'єкту, людині або групі людей і не існує без свого носія, тому на змісті образів і понять свідомості відбиваються особливості життєвого досвіду його носія, його інтереси, почуття, настрої, переживання і т. д. Суб'єктивність також означає неповноту відображення, яка пов'язана з тим, що у відчуттях дається не дзеркальна копія, а більш-менш наближене відтворення властивостей предмета;

по-третє, в тому, що людське відображення має не пристосувальний, а активно-перетворювальний характер. Людину не задовольняє те, що їй дала природа, і вона прагне змінити життя так, щоб воно відповідало її потребам. Це людина передусім здійснює у своїй свідомості. Зміст свідомості так чи інакше практично реалізується. Але перед цим він набуває характеру задуму, або ідеї. Ідея — не тільки знання, але й планування того, що має бути. Ідея — поняття, орієнтоване на практичну реалізацію. Людина спочатку у свідомості створює, кон-

струє нове — проекти будівель, машин, технологічні процеси, а потім втілює їх у реальність за допомогою праці. Потреби людини, відбиваючись у свідомості, набувають характеру мети, тобто ідеальної моделі бажаного майбутнього. Реалізуючись у практичній діяльності, мета матеріалізується у предметній формі, у формах реально існуючих предметів, яких раніше не існувало в природі.

Такою є коротка характеристика вищої форми відображення. Свідомість виникла внаслідок еволюційного ускладнення матерії. До того ж у цьому складному, що охоплює мільярди років, розвитку можна виокремити два якісних стрибки: перехід від неживого до живого і перехід від живого до мислячого. Внаслідок другого стрибка виникла свідомість. Це стало можливим у результаті того, що з'явилися певні біологічні передумови та соціальні підстави.

До безпосередніх *біологічних передумов свідомості* належать:

1) *тілесна організація людиноподібних істот*. Тут мало значення, щонайперше, прямоходіння, розвиток та звільнення передніх кінцівок. Це наблизило людиноподібну істоту до трудових операцій;

2) *перша сигнальна система вищих тварин* (розвиток звукових та рухових засобів інформації). В історичному плані сигнальна система мавп стала своєрідною прелюдією мовного спілкування;

3) *стадна форма життя людиноподібних мавп*. В умовах стадного спілкування підвищувалась їх життєздатність, ускладнювались їхні зв'язки із середовищем, складалась внутрішня ієрархія осіб у стаді. Стадні зв'язки — передумова общинної організації людей;

4) *головний мозок, розвинута нервова система вищих тварин*. Еволюцію мозку у вищих тварин можна простежити на таких прикладах. Об'єм мозку у дріопітека або шимпанзе був 400 см^3 ; у пітекантропів (Ява) — 900 см^3 ; у китайських давніх людей, або синантропів, — близько 1050 см^3 ; у неандертальця — $1300\text{--}1400 \text{ см}^3$. Об'єм мозку сучасної людини — $1400\text{--}1600 \text{ см}^3$, середня вага — 1400 г , відношення ваги мозку до ваги тіла — $1:40$, складність внутрішньої структури мозку — $12\text{--}15$ млрд клітин.

Перелічені біологічні передумови, які сприяли виникненню свідомості людини, тільки підготували можливість появи нового явища. Вирішальну роль у виникненні і розвитку свідомості відіграли соціальні умови.

Першим обумовлюючим фактором становлення свідомості стала *праця*. Під час процесу виготовлення елементарних знарядь праці

людина почала вирізняти загальні зв'язки та відносини у предметах праці. Так, наприклад, з часом вона почала усвідомлювати, що ріже не тільки цей гострий предмет, а й гострий предмет взагалі, не тільки тертя цих кусків дерева дає вогонь, а й тертя взагалі і т. ін. Трудовий процес підштовхував майбутню людину абстрагуватися, робити узагальнення, тобто відвертати основні ознаки предмета від самого предмета і формувати поняття. З допомогою засобів праці, які водночас виступали і засобами пізнання, людина осягала властивості об'єктивного світу, виготовляючи засоби праці, у яких закріплювалися виявлені властивості предметів, людина вчилася в думках їх виокремлювати. Логіка чуттєво-предметної діяльності фіксувалась у голові і перетворювалась на логіку мислення. Людина вчилася думати. Так поступово формувався логічний образ предмета, а праця людини набувала усвідомленого характеру. Археологічні знахідки свідчать, що мислення людини було вплетене в її трудову діяльність, а з розвитком свідомості ставало більш опосередкованим і абстрактним. Зароджуючись і розвиваючись у праці, свідомість втілюється у праці, створюючи предметний світ олюдненої природи, світ культури.

Другим фактором виникнення та розвитку свідомості є *мовне спілкування, мова*. Мова виникла в колективі первісних людей. Щоб загальними зусиллями вирити яму, замаскувати її, загнати в неї звіра і вбити його, мисливці повинні були багато чого повідомити один одному. І життя змусило їх цьому навчитися. Різноманітність інформації, яку слід було передати один одному, вимагала певних знаків.

Знак мав бути загальним для певного класу речей і дій і загальним для всіх учасників трудового процесу. Жести не задовольняли цим вимогам. Їх може прийняти та зрозуміти лише той, хто їх бачить. У колективній же праці, звісно, беруть участь і ті, хто не бачить один одного. Ось чому виникла необхідність у звуковій системі знаків. Звуковою системою знаків, за допомогою яких здійснюється спілкування, і є мова. Вона складається з різних слів, умовних звукових знаків і виконує подвійну функцію: це і засіб спілкування, і знаряддя мислення. Слова виступають не лише умовними знаками різних предметів і процесів, — вони також фіксують наші думки про ці предмети. Тільки за допомогою мови (усної, письмової або художньо-образної) людина може сформулювати і виразити свої думки.

Разом з тим мова — це не просто засіб фіксації і передачі думок, вона є необхідною умовою і знаряддям процесу мислення. Процес мислен-

ня — це процес оперування абстрактними поняттями, які умовно закодовані у відповідних словах. Формулюючи думку, людина нібито промовляє відповідні слова, відшуковуючи найкращу форму для її втілення. Неможливо завершити думку без її відповідного словесного (вербального) оформлення. Іноді, правда, може виникати ілюзія, що формування думки передреє її словесному оформленню. Людині здається, що думка в неї цілком визріла, тільки вона не може поки що чітко її висловлювати. Однак нечіткість і невиразність у висловлюваннях свідчать про нечіткість і незрілість думки. І навпаки, ясна і чітка за змістом та струнка і злагоджена за формою думка висловлюється в дохідливих і зрозумілих судженнях. Таким чином, процес мислення неможливий без мови, яка виступає формою реальності думки.

Третім фактором виникнення свідомості є *общинний характер життя людей*. Свідомість — продукт суспільства і суспільного розвитку. Поза суспільством не було, немає і не буде свідомості. Свідченням того, що без общинних відносин свідомість неможлива, є випадки (їх понад 50), коли дітей «виховували» тварини. У таких дітей не виявилось жодних ознак свідомості. Яким же чином соціальність формувала свідомість людей? У процесі трудової діяльності люди вступають один з одним в ті чи інші форми стосунків, взаємини спілкування, які можуть бути виробничими або особистими. Спілкування є однією із необхідних всезагальних передумов формування і розвитку особи, її свідомості, суспільства в цілому. Адже якщо ми під спілкуванням розуміємо взаємодію суспільних суб'єктів (класів, груп, особистостей), то між ними, безперечно, відбувається обмін інформацією, досвідом, здібностями, навичками, уміннями тощо. Спілкування — це одна із умов соціалізації особистості. У спілкуванні людина не тільки отримує раціональну інформацію, формує способи діяльності, а й шляхом наслідування та переймання засвоює людські емоції, почуття, форми поведінки.

Таким чином, для виникнення свідомості були необхідні певні біологічні передумови, хоч вони безпосередньо і не створюють її. Свідомість виникає на соціальній основі, є продуктом суспільства і суспільного розвитку. Та передусім, свідомість — це функція людського мозку. То якими ж є фізіологічні основи свідомості і що то за механізм, який змушує її функціонувати?

Вчення про діяльність мозку розвивали багато вчених: Іван Сеченов, Іван Павлов, Микола Введенський, Олексій Ухтомський, Левон Орбел

та ін. Своїми працями вони довели, що свідомістю є функція того особливо складного шматочка матерії, який називається мозком людини. Мозок людини, за словами Сеченова, «найдивовижніша машина у світі», це найтонший нервовий апарат, найвища форма організованої матерії у відомій нам частині Всесвіту. Він є також центральним пунктом організму. За допомогою численних чуттєвих та рухомих нервів (периферійна нервова система) мозок зв'язаний із системою відчуттів, які запозичають інформацію із зовнішнього середовища та органів, що здійснюють відповідні реакції організму (м'язів, залоз, судин і т. ін.). Одержавши нервові імпульси, які свідчать про стан зовнішнього середовища та внутрішній стан організму, мозок здійснює регуляцію складних взаємовідносин організму із змінюваними умовами середовища.

У самому апараті головного мозку виокремлюють кілька блоків, які відрізняються один від одного за своєю будовою, зв'язками та функціями. Спільна робота усіх блоків створює складну вищу нервову діяльність. Це своєрідний психофізіологічний процес. Психічне окремо від фізіологічного не існує. Фізіологічне є матеріальним субстратом, матеріальним носієм психічного, психічне є результатом, продуктом, властивістю цього фізіологічного. Вони пов'язані один з одним, складаючи єдиний психофізичний процес, обумовлюючи один одного своїм існуванням. Не можна відділяти мислення від матерії, яка мислить.

Мозок — не джерело свідомості. Між мислячим мозком і власне мисленням має місце відношення не причини і наслідку, а органа і функції. Людський мозок — це орган свідомості, а свідомість — його основна функція. Причому мислить, усвідомлює не мозок сам по собі, а людина з допомогою мозку. *Свідомість відображає не структуру і зміст мозку і не фізіологічні процеси, що відбуваються в ньому, а насамперед зовнішній світ.* Таким чином, свідомість людини, її психіка є продуктом фізіологічної діяльності мозку, властивістю мозку і поза цією фізіологічною діяльністю не існує.

Завершуючи розгляд першого питання розділу, виокремимо головне: 1) свідомість — це властивість високоорганізованої матерії; 2) свідомість — це вища форма відображення дійсності, ідеальний образ матеріального світу; 3) свідомість — продукт суспільно-історичного розвитку і ускладнення матерії; 4) свідомість — це регулятор цілеспрямованої діяльності людини.

Отже, *свідомість — це специфічно людське відображення і духовне освоєння дійсності, властивість високоорганізованої матерії — люд-*

ського мозку, яка полягає у створенні суб'єктивних образів об'єктивного світу, утриманні, зберіганні і переробці інформації, у виробленні програми діяльності, спрямованої на вирішення певних завдань, в активному управлінні цією діяльністю. Свідомість є суспільно-історичним продуктом. Вона виникає разом із людським суспільством у процесі становлення і розвитку трудової діяльності та мови, формуючись тільки в умовах соціального середовища, постійного спілкування індивідів між собою.

§ 2. Структура свідомості та її основні функції

Свідомість як внутрішній світ людини має свою структуру. Щоб її розглянути, слід, щонайперше, звернути увагу на таку обставину. Нерідко поняття «свідомість» ототожнюється з поняттям «психіка людини». Це робиться помилково. Психіка більш складне утворення. Воно включає дві сфери відображення — свідомість та несвідоме.

Концепцію несвідомого вперше сформулював відомий німецький філософ XVII–XVIII ст. Г. Лейбніц. У праці «Монадологія» він характеризував несвідоме як нижчу форму душевної діяльності. Пізніше англійський мислитель XVIII ст. Д. Гартлі пов'язав несвідоме з діяльністю нервової системи людини. З позиції ірраціоналізму намагався пояснити несвідоме А. Шопенгауер. Але особливу увагу цій проблеми приділив З. Фрейд. Він вважав, що *несвідоме* — це сукупність психічних явищ, станів і дій, які перебувають поза сферою розуму. До несвідомого належать перш за все *інстинкти* — сукупність природжених актів поведінки людини, які створюються внаслідок тривалої еволюції і спрямовані на забезпечення життєвих функцій, самого існування кожної істоти. До структури несвідомого належать також інтуїція та автоматизми, які можуть зароджуватися у сфері свідомості і з часом поринати у сферу несвідомого. Інтуїція — це знання, яке виникає без усвідомлення шляхів і умов його отримання, через безпосереднє чуттєве споглядання чи умогляд. Автоматизми — це складні дії людини, які, первинно утворюючись під контролем свідомості, внаслідок довгого тренування й багаторазового повторювання набувають несвідомого характеру. Несвідомими також є сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани неосудності тощо. Завдяки включенню

несвідомого до психічної діяльності навантаження на свідомість зменшується, а це, у свою чергу, розширює поле творчих можливостей людини. Сучасна наука оперує й поняттям підсвідомого. Підсвідоме — це особливий пласт або рівень несвідомого. До нього належать психічні явища, пов'язані з переходом операцій діяльності з рівня свідомості на рівень автоматизму.

Несвідоме і свідоме є двома відносно самостійними сторонами єдиної психічної реальності людини; досить часто між ними виникають суперечності, іноді конфлікти, але вони взаємопов'язані, взаємодіють між собою і здатні досягти гармонійної єдності. У несвідомому закладені широкі можливості для раціоналізації людської життєдіяльності, особливо це стосується творчої діяльності суб'єкта. Ця обставина служить основою формування ірраціоналістичних філософських вчень. У цих вченнях основним у людській поведінці вважаються різні форми несвідомого: інстинкти, інтуїція та ін. Однак багато філософських шкіл займають іншу позицію. Вони вважають, що первинною у людській психіці є свідомість, яка, «живлячи» і значною мірою формуючи несвідоме, в цілому здатна його контролювати, а також визначати загальну стратегію поведінки людини.

Структура свідомості. Яку ж структуру має сама свідомість? Структурність свідомості значною мірою має досить умовний характер. Річ у тім, що елементи свідомості тісно пов'язані один з одним. Однак за всієї умовності у свідомості можна вирізнити такі три елементи.

Першим елементом є знання. Це головний компонент, ядро свідомості, засіб її існування. *Знання — це розуміння людиною дійсності, відображення її у вигляді усвідомлених чуттєвих і абстрактних логічних образів.* Завдяки знанням людина може «охопити», осмислити все те, що її оточує і становить предмет пізнання. Знання зумовлює такі властивості свідомості, як спроможність через предметну діяльність цілеспрямовано «творити світ», передбачати хід подій, проявляти творчу активність. Інакше кажучи, свідомість — це ставлення до дійсності у формі знань з урахуванням потреб людини.

Другим важливим елементом структури свідомості є емоції. Людина пізнає навколишній світ не з холодною байдужістю автомата, а з почуттям задоволення, ненависті або співчуття, захоплення або обурення. Вона переживає те, що відображає. Емоції або стимулюють, або загальмовують усвідомлення індивідом реальних явищ дійсності. Те, що тішить око, легше запам'ятовується. Але інколи надмірно «райдуж-

не» сприйняття світу може осліпити, породити ілюзії, видати бажане за дійсне. Деякі, особливо негативні, емоції чинять опір збереженню ясності розуму. Почуття страху, наприклад, стає перешкодою на шляху усвідомлення людиною того, що відбувається. Вищим рівнем емоцій є духовні почуття (наприклад, почуття любові), які формуються внаслідок усвідомлення зв'язків особи з найсуттєвішими соціальними та екзистенціальними цінностями. Почуття характеризуються предметним змістом, постійністю, незалежністю від наявної ситуації. Емоційна сфера має значний вплив на всі прояви свідомості людини, виконує функцію основ діяльності.

Третім структурним елементом свідомості є воля. *Воля — це усвідомлене цілеспрямоване регулювання людиною своєї діяльності.* Це здатність людини мобілізувати і спрямовувати свої психічні та фізичні сили на досягнення мети, на розв'язання завдань, що постають перед її діяльністю і вимагають свідомого подолання суб'єктивних і об'єктивних труднощів та перешкод. Виготовлення знарядь людиною — це перша і найголовніша школа формування волі. Воля й мета взаємодоповнюють одна одну. Без волі не можна досягти мети; без доцільної діяльності немає волі. Воля — це усвідомлені прагнення та спонукання до дії. Однак для людини характерні і неусвідомлені спонукання. Іноді буває так, що людина кудись поривається, а куди і навіщо — сама не знає. Така підсвідома регуляція залишилася від тварин.

Слід також наголосити і на такому елементі, що входить до структури свідомості, як мислення. *Мислення — це процес пізнавальної діяльності індивіда, який характеризується узагальненням та опосередкованим відображенням дійсності.* Цей процес завершується створенням абстрактних понять, суджень, які являють собою відображення суттєвих, закономірних відношень речей на основі відомого, відчутного на дотик, почутого і т. ін. Завдяки розумовій діяльності ми проникаємо в невидиме, у те, що не сприймається на дотик і що не можна почути. Мислення дає нам знання про суттєві властивості, зв'язки і відношення. За допомогою мислення ми здійснюємо перехід від зовнішнього до внутрішнього, від явища до сутності речей, процесів.

До структури свідомості належать також увага та пам'ять. *Увага — це форма психічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості та зосередженості на певних об'єктах. Пам'ять — це психічний процес, який полягає в закріпленні, збереженні і відтворенні в мозку*

індивіда його минулого досвіду. Основними елементами пам'яті є запам'ятовування, збереження, відтворення й забування.

У суб'єктивній реальності людини має місце така важлива підструктура, як самосвідомість. *Самосвідомість* — це усвідомлення людиною себе як особистості, усвідомлення своєї здатності приймати самостійні рішення і вступати на цій підставі у свідомі відносини з людьми та природою, нести відповідальність за прийняті рішення й дії. Інакше кажучи, це цілісна оцінка самого себе, свого морального обличчя, власних знань, думок, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, дій, моральних властивостей та ін.; за допомогою самосвідомості людина реалізує ставлення до самої себе, здійснює власну самооцінку як мислячої істоти, здатної відчувати. У цьому разі об'єктом пізнання для суб'єкта є він сам і його свідомість. Отже, людина — самооцінююча істота, яка без цієї характеристичної дії не змогла б визначити себе і знайти своє місце в житті.

Розуміння людиною свого внутрішнього стану, її здатність до самоконтролю приходять не одразу. Самосвідомість, поряд із такими духовними елементами особистості, як світогляд, здібності, характер, інтереси, формується під впливом соціального середовища. Середовище потребує від особистості контролю над своїми діями і відповідальності за їх результат. Рівень свідомості значною мірою залежить від того, які вимоги ставляться перед особою і які соціальні цінності культивуються в даному середовищі. Основною вимогою тут виступає те, що людина сама повинна контролювати свої дії і відповідати за їх наслідки.

Функції свідомості. Структурні елементи свідомості перебувають у взаємозв'язку та взаємодії і забезпечують свідомості ряд життєво важливих для людини функцій.

Головною функцією свідомості є пізнавальна, або відображувальна, функція, тобто здатність індивідуума отримувати знання про навколишній світ і про себе. Як пізнавальна діяльність свідомість починається з чуттєво-образного пізнання і сягає аж до абстрактного мислення. На етапі чуттєвого (емпіричного) пізнання накопичується різноманітний фактичний матеріал, який пізніше узагальнюється за допомогою абстрактного мислення, проникаючи таким чином у суть найскладніших явищ і встановлюючи об'єктивні закономірності, яким вони підлягають. Ця функція є всеохоплюючою, і з неї випливають всі інші. Пізнавальна функція має не пасивний, а активний, евристичний характер, тобто у свідомості є властивість випереджального відображення дійсності.

Пізнавальна функція свідомості обумовлює акумулятивну (накопичувальну) функцію. Вона полягає в тому, що в пам'яті людини накопичуються знання, отримані нею не тільки з безпосереднього, особистого досвіду, а й такі, що здобуті її сучасниками або попередніми поколіннями людей. Ці знання в міру необхідності актуалізуються, відтворюються і служать засобом реалізації інших функцій свідомості. Що багатша пам'ять людини, то легше їй прийняти оптимальне рішення.

Ще однією функцією свідомості є функція аксіологічна (оціночна). Людина не тільки дістає дані про зовнішній світ, а й оцінює їх з точки зору своїх потреб і інтересів. Свідомість, з одного боку, є формою об'єктивного відображення, формою пізнання дійсності як незалежної від людських прагнень та інтересів. Результатом і метою її як пізнавальної діяльності є отримання знань, об'єктивної істини. З другого боку, свідомість вбирає в себе прояв суб'єктивного до дійсності як до світу свого життя, його оцінку, усвідомлення свого знання і себе. Результатом і метою ціннісного ставлення до світу є осягнення сенсу існуючого, міри відповідності світу та його проявів людським інтересам та потребам, сенсу власного життя. Якщо мислення, пізнавальна діяльність потребує здебільшого ясного вираження знання, дотримання логічних схем оперування ними, то ціннісне ставлення до світу і його усвідомлення вимагає особистих зусиль, власних роздумів і переживання істини.

Оціночна функція безпосередньо переходить у функцію цілепокладання (формування мети). Здатність до цілепокладання — це специфічно людська здатність, що становить кардинальну характеристику свідомості. Ціль — це ідеалізована потреба людини, яка знайшла свій предмет; це такий суб'єктивний образ предмета діяльності, в ідеальній формі якого передбачається результат діяльності людини. Цілі формуються на базі всього сукупного досвіду людства і сягають вищих форм прояву у вигляді соціальних, етичних, естетичних та інших ідеалів. Цілеспрямована діяльність людини обґрунтована невдоволеністю людини світом і потребою змінити його, надати йому такої форми, яка необхідна людині, суспільству.

Вищі можливості свідомості виявляються у творчій (конструктивній) функції. Цілепокладання, тобто усвідомлення того, «для чого» і «заради чого» людина здійснює свої дії, — необхідна умова будь-якого свідомого вчинку. Проте, як зазначав ще Гегель, суть справи вичерпується не своєю ціллю, а своїм здійсненням. Реалізація цілі передбачає

застосування певних засобів, тобто того, що створюється і існує заради досягнення цілі. Людина створює те, що природа до неї не породжувала. Вона створює принципово нове, буде новий світ.

Дуже важливою є функція комунікативна (зв'язку). Вона зумовлена тим, що люди беруть участь у спільній праці і потребують постійного спілкування. Цей зв'язок думок здійснюється через мову (звукову), технічні засоби (тексти, закодовану інформацію). Слід мати на увазі, що в письмових текстах (книгах, журналах, газетах і т. ін.) викладені не знання, а лише інформація. Щоб інформація стала знаннями, вона повинна бути суб'єктивованою. Ось чому поширення газет, журналів є лише умовою, але не гарантією того, що викладена в них інформація стане знаннями. Необхідні додаткові зусилля, спрямовані на перетворення інформації на знання, — суб'єктивне надбання.

Завершує логічний цикл свідомості особистості регулятивна (управлінська) функція. На підставі оцінки факторів і відповідно до поставленої мети свідомість регулює, упорядковує дії людини, а потім і дії людських колективів. Регулятивна функція свідомості вплетена у взаємодію людини з навколишнім середовищем і виступає у двох формах: спонукальної та виконавчої регуляції. Ідейний зміст спонукальних мотивів поведінки та діяльності людей має дуже важливе значення. У міру того, як ідеї набувають спонукальної сили, людина здійснює вчинки свідомо, цілеспрямовано, за своїми переконаннями. Виконавча регуляція приводить діяльність людей у відповідність з їх потребами, забезпечує розміреність мети і реальних засобів її регуляції.

Такими є головні функції свідомості. Лише гармонійний їх розвиток формує справді цілісну в інтелектуальному та духовному плані особистість.

На початок ХХІ ст. вчені багато зробили для того, щоб передати окремі функції інтелекту інформаційним машинам. Вже сьогодні комп'ютери виконують складну роботу: перекладають різними мовами, керують літаками, ведуть потяги, грають у шахи і т. ін., вони здійснюють деякі логічні операції, властиві людському мозку. Виникає питання: чи не можна створити таку машину, яка б могла повністю замінити людський розум?

З точки зору технічних можливостей і справді не слід встановлювати межу вдосконалення інформаційних машин. Проте аналогія між тими операціями, що їх здійснюють машини, і тими, що відбуваються в мозку людини, не дає підстав для визнання за машинами здатності мислити. По суті, машина відтворює тільки один аспект нашого мис-

лення — формально-логічний, тоді як реальне мислення людини — це і воля, і емоції, і інтуїція, мрія, фантазія та інші складові. Багатство внутрішнього світу людини є наслідком багатства і різнобічності її суспільних зв'язків. Отже, щоб повністю змодельовати свідомість людини, її структури і всі її функції, не досить відтворення тільки структури мозку. Для цього треба було б відтворити весь історичний шлях розвитку людини, забезпечити її всіма потребами, в тому числі і потребами політичними, моральними, естетичними. Усе це свідчить про обмеженість можливостей сучасних кібернетичних пристроїв у вирішенні складних пізнавальних завдань. Вони є чимось більшим, ніж засіб механізації та автоматизації тих сторін інтелектуальної діяльності, що пов'язані з чіткими правилами переробки інформації. І саме в цьому полягає їх значення.

Висновки

1. Виникнення і функціонування свідомості є складним і тривалим процесом, який пов'язаний, з одного боку, із еволюцією форм відображення в живій природі, а з другого — із соціальною формою руху матерії, завдяки якій свідомість набуває соціальної сутності. Вона може бути розкрита лише шляхом аналізу суспільних чинників, які сприяли становленню такого явища, як свідомість.

2. За статусом буття свідомість є ідеальною (на протиположності фізичному, чуттєво-матеріальному). Це означає, що вона формує завершені, кінцеві та еталонні предметні характеристики реальності, набуваючи здатності вимірювати і оцінювати будь-що. З іншого боку, це означає, що свідомість не має просторово-часових вимірів.

3. Могутність та унікальність свідомості яскраво виявлена в її складній будові, яка розкривається через систему функцій, єдність яких зрештою і забезпечує людині особливий спосіб буття.

Контрольні запитання

1. У чому полягають труднощі вирішення проблеми свідомості?
2. Що таке свідомість, як вона співвідноситься із матерією?
3. Що таке гілозоїзм і вульгарний матеріалізм?

4. Чи можна зрозуміти природу людської свідомості, якщо вивчати тільки мозок?
5. Як ви розумієте співвідношення відображення і свідомості?
6. Яким є співвідношення свідомості та ідеального?
7. У чому полягає роль праці у виникненні і розвитку свідомості?
8. Визначте історичну роль мови, спілкування і спільної діяльності у формуванні та розвитку свідомості.
9. Як слід розуміти суспільно-історичну сутність свідомості?
10. Що притаманне свідомості як відображенню дійсності й активної внутрішньої діяльності?
11. Що означає положення про те, що свідомість не тільки відображає світ, а й створює його?
12. У чому виявляється активність свідомості, її творчий характер?
13. Що таке психіка? Які структурні ідеальні елементи входять до психіки людини?
14. Яку роль у житті людини відіграє несвідоме?
15. Охарактеризуйте структуру свідомості.
16. Що таке самосвідомість?
17. Які основні функції свідомості?

Розділ 7

Діалектика як вчення про розвиток та її альтернативи

Для сучасної людини, яка вступає в еру інформаційної цивілізації, уявлення про швидкоплинність процесів, що відбуваються у світі, є невід'ємним для її світогляду. Але створити цілісний теоретичний образ багатомірного світу, який постійно розвивається, — завдання складне і трудомістке. Це завдання філософи вирішували близько двох з половиною тисячоліть, у ході яких формувалась і крок за кроком детально розроблялась філософія розвитку, що дістала назву діалектики.

Що ж таке діалектика, у чому полягає її зміст, які є альтернативи їй? Відповідь на це запитання і є метою розділу.

Знання філософії розвитку, творче використання її принципів, законів і категорій виступає важливою умовою чіткої світоглядної і методологічної дисципліни спеціаліста будь-якого профілю.

§ 1. Історичні форми і особливості діалектики

Слово «діалектика» (від грец. *dialektiké* — мистецтво вести бесіду) має багато спільного зі словом «діалог» (від грец. *diálogos* — розмова між двома або кількома особами). Спочатку діалектику розуміли як мистецтво вести дискусію, маючи на увазі дискусію, спрямовану на взаємозацікавлене обговорення проблеми з метою досягнення істини шляхом протиборства думок, поглядів. Вважалося, що діалектик — це людина, яка вміє запитувати й відповідати.

Потім стародавні мислителі помітили, що суперечність і мінливість має місце не тільки в думках, але й у реальному бутті. Одним із першовідкривачів цього був Геракліт з Ефеса. Світ уявлявся йому в образі «живого вогню» або потоку річки, в яку неможливо «увійти двічі». У рухомому світі з часом все втрачає колишні риси, переходить у свою протилежність: вологе висихає, а сухе стає вологим, переходить одне

в одне холодне й гаряче, живе і мертво. У цих думках сформульовані основи діалектики в сучасному її розумінні. Тому вважають, що історично першою формою діалектики є *стихийна діалектика стародавніх філософів* — наївна діалектика буття й пізнання без проникнення в сутність процесів.

В епоху Середньовіччя діалектика була витіснена метафізикою, перетворилася на софістику і схоластику, які активно використовувались панівними верствами для насадження і закріплення у свідомості людей релігійного світогляду.

Повернення до діалектики з елементами метафізики було здійснено у філософії Нового часу (Рене Декарт, Бенедикт Спіноза, Дені Дідро та ін.). Проте найбільш ґрунтовно концепція діалектики була сформульована в німецькій класичній філософії Гегелем. Її називають другою формою діалектики.

Гегель вперше уявив світ як процес загального розвитку від нижчого до вищого, вказав на джерело розвитку — боротьбу протилежностей, сформулював основні закони та категорії діалектики. Проте *діалектика Гегеля* мала ідеалістичний характер. Моделлю гегелівської діалектики була не об'єктивна реальність, а її мислення, в якому вона знаходила своє відображення. Діалектика Гегеля суперечила даним природознавства, у межах якого були висунуті глибокі діалектичні ідеї: теорія розвитку стосовно геології (Ч. Лойель), еволюційні ідеї Ламарка, космологічні ідеї Канта — Лапласа та ін.

Діалектика Гегеля створила передумови для виникнення наступної форми діалектики, в якій німецькі філософи Карл Маркс та Фрідріх Енгельс спробували зробити новий крок — поєднати матеріалізм з діалектичною логікою. Внаслідок цього в другій половині XIX ст. з'явилася третя історична форма діалектики, що об'єктивно зумовлювалося розвитком наукового пізнання. До 40-х років XIX ст. були зроблені нові відкриття в різних галузях науки, що дали природничо-наукове обґрунтування *діалектико-матеріалістичного погляду на природу*. Серед них: відкриття закону збереження та перетворення енергії у фізиці, який обґрунтував взаємозв'язок багатоманітних форм руху матерії; створення клітинної теорії — у біології, що розкрила структурну єдність всієї живої природи (як рослинного, так і тваринного світу), а також еволюційна теорія Дарвіна, яка обґрунтувала ідею розвитку стосовно всієї живої природи. За цих умов матеріалістична діалектика виявилась формою філософського мислення, найбільш

адекватною до науки, являючи собою аналог самої дійсності, тобто даючи змогу мислити і пізнавати її відповідно до неї самої.

У створенні цієї форми діалектики істотну роль відіграло відкриття матеріалістичного розуміння історії, завдяки чому було здійснено синтез діалектики не лише з матеріалізмом, а й з гуманізмом. Діалектика почала розглядатись не сама по собі, а з точки зору вирішення конкретно-історичних проблем людської життєдіяльності.

Останніми роками деякі дослідники, характеризуючи діалектику Гегеля і матеріалістичну діалектику як класичну, виділяють і четверту, *некласичну форму діалектики*. У сучасній західній філософії найбільш характерні елементи вказаної форми діалектики виявляються у властивому їй герменевтичному способі філософствування. Проте тут діалектичний метод застосовується, перш за все, для виявлення сенсу за допомогою інтерпретації (П. Рікер), а також для ситуативного аналізу об'єкта, що пізнається.

Відзначимо *характерні особливості класичної діалектики*.

По-перше, класична діалектика є таким способом розуміння світу, при якому дійсність осмислюється як така, що перебуває у взаємозв'язках, взаємообумовленості і в постійній зміні. Проте слід пам'ятати, що діалектика є теорією не будь-яких змін, будь-якого руху, а лише однієї форми змін — розвитку. Діалектика дає найглибшу, всебічну й найбагатшу за змістом теорію розвитку. Вона вчить, що ні в природі, ні в суспільстві, ні в мисленні немає нічого, що не перебувало б у стані змін, бо все, що існує, має свої внутрішні суперечності, які неминуче змушують його змінюватись, набирати нових форм, розвиватись.

По-друге, діалектика визнає існування діалектики об'єктивної та суб'єктивної. Об'єктивна діалектика — це взаємозв'язок та розвиток природних і соціальних явищ. Вона існує незалежно від суб'єкта, від людини та людства. Суб'єктивна діалектика — це діалектика мислення суб'єкта і пізнання ним об'єктивного світу. Яке ж їх співвідношення? Суб'єктивна діалектика відображає об'єктивну. Об'єктивна і суб'єктивна діалектика збігаються за змістом (в них загальним є зміст — єдина діалектична закономірність розвитку дійсності). Водночас вони розрізняються за формою, тому що мислення, у свою чергу, має свої особливості порівняно з іншими сферами дійсності, свою внутрішню логіку розвитку. Об'єктивна діалектика відображається в мисленні: суб'єктивній та ідеальній формах.

По-третє, внутрішній зміст, логічний каркас діалектики як науки створюють її принципи, закони і категорії. Діалектика визначається як

система принципів, законів і категорій, що у своїй сукупності відображає цілісність об'єктивного світу та його пізнання в безперервній зміні й розвитку. При цьому під принципами розуміють загальні й універсальні, основоположні ідеї, настанови, критерії, які визначають сенс і роль всіх інших елементів у системі. У сучасних концепціях діалектики найбільш вагома роль відводиться принципу зв'язку і принципу розвитку. Закони діалектики виражають всезагальні суттєві зв'язки у процесі розвитку. Вони виконують важливу методологічну функцію в побудові її теорії. Законів у діалектиці три: закон діалектичної протилежності, закон взаємного переходу кількісних і якісних змін і закон заперечення заперечення. *Категорії діалектики — це найбільш фундаментальні вузлові поняття, в яких і через які здійснюється філософське мислення.* Принципи, закони і категорії діалектики ми розглянемо далі.

По-четверте, діалектика як наукова система виконує три головних завдання. Засновуючись на аналізі і природи, і суспільства, вона виступає як діалектика буття і є загальною теорією розвитку (онтологією). Діалектика, застосована до логічного мислення, його законів і форм, виступає як діалектична логіка (теорія методу). Будучи спрямованою на аналіз процесу пізнання, його законів, вона виступає ще і як теорія пізнання (гносеологія). Інакше кажучи, матеріалістична діалектика як вчення про загальні закони розвитку водночас є логікою і гносеологією. Це пов'язано з тим, що закони об'єктивного світу після того, як вони пізнані, стають законами мислення, тобто законами логіки, а закони логіки є відображеними законами об'єктивного світу. Розкриваючи закони розвитку самої речі, ми досягаємо і закони розвитку пізнання, і навпаки, через вивчення пізнання і його законів виявляються закони об'єктивного світу. При такому способі розгляду матеріалістична діалектика як загальна теорія розвитку постає як цілісна система, як єдність трьох складових: теорії розвитку, теорії методу і теорії пізнання.

Нарешті, по-п'яте, особливістю діалектики є те, що вона виконує роль як теорії, так і методології. На підставі змісту законів і категорій діалектики і закономірностей функціонування та розвитку процесу пізнання формуються відповідні вимоги до мислячого суб'єкта в його орієнтації у пізнавальній діяльності, а також відповідні норми, правила, яких він змушений дотримуватись у питаннях пізнання і практичного перетворення дійсності. Методологічно вірні орієнтири, які дає матеріалістична діалектика, допомагають обрати оптимальний шлях

дослідження, уникнути багатьох помилок, відхилень, не витратити даремно сили і засоби, а отже, і дорогоцінний час на безперспективні зусилля і непотрібні дії.

Таким чином, *діалектика в сучасному розумінні це: а) об'єктивний процес розвитку явищ на підставі взаємодії притаманних їм суперечностей; б) філософська наука про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення; метод пізнання і перетворення світу.* Знання загальних законів розвитку, які надає діалектика, створює можливість розібратися в минулому, правильно зрозуміти процеси, що відбуваються в наш час, передбачити майбутнє.

■ § 2. Діалектичні принципи загального взаємозв'язку та розвитку

Вихідним моментом у розкритті змісту будь-якої науки (і діалектика щодо цього не є винятком) є аналіз її принципів.

Що ж таке принципи?

У філософському плані *поняття «принцип» означає фундаментальні положення, первісне начало, найсуттєвішу основу певної концепції або теорії.* Для діалектики як філософської теорії принципи надають її змісту характеру єдиного цілого, перетворюють закони і категорії діалектики у струнку систему. У сучасних концепціях діалектики найсуттєвішу роль відіграють принцип загального зв'язку і принцип розвитку. Розглянемо ці принципи.

Принцип зв'язку. Наш світ надзвичайно різноманітний. Кожен предмет має безліч властивостей, які він розкриває через зв'язок з іншими предметами. Інакше кажучи, кожне утворення виявляє себе через зв'язок з іншими утвореннями. Отже, кожен об'єкт перебуває в законному зв'язку з іншими і бере участь у взаємодії з іншими об'єктами. Немає об'єктів, які б існували поза будь-якими зв'язками і взаємодією. Саме у врахуванні всебічного взаємозв'язку і взаємодії об'єктів і полягає одна з найсуттєвіших ознак діалектики і зміст принципу зв'язку.

Таким чином, діалектика вимагає визначення всезагального зв'язку, що панує в матеріальному світі. Зв'язки характеризуються такими рисами.

По-перше, вони мають об'єктивний характер, тобто існують як об'єктивна закономірність, незалежно від свідомості людей.

По-друге, вони є універсальними, бо знаходять свій вияв всюди і завжди, у всіх явищах, на всіх рівнях і ступенях.

По-третє, взаємозв'язок є багатограним за своєю сутністю і природою, бо кожний предмет, будь-яке явище пов'язані з іншими, і цей зв'язок характеризується невичерпною мережею відносин між явищами і процесами матеріального й духовного світу.

По-четверте, реальні зв'язки є безкінечно різноманітними за характером, ступенем глибини і складності, за формами виявлення. Діалектика передбачає диференційований підхід до аналізу різноманітних зв'язків дійсності, вирізняючи серед них: зв'язки, властиві основним видам матерії та формам її руху (механічні, фізичні, хімічні, біологічні, суспільні); зв'язки, властиві основним формам існування матерії (просторові, часові, структурні, генетичні, причинні, функціональні).

Однак серед невичерпної різноманітності конкретних форм зв'язків діалектику цікавлять найбільш характерні зв'язки (характер зв'язків), що виявляються у всіх явищах і процесах дійсності. До таких форм зв'язків належать: внутрішні і зовнішні, суттєві і несуттєві, необхідні і випадкові, стійкі і нестійкі, загальні і одиничні зв'язки.

Роль цих зв'язків у розвитку різна: через одні зв'язки річ реалізує свою природу, вони для неї є такими, що відіграють головну роль; інші для неї виявляються другорядними. На цій підставі з'явився вираз: «закон є зв'язок». Чи так це насправді? Так, якщо додати, що закон — це не будь-який зв'язок. Для зв'язків, що стають законом, характерна ціла низка ознак: їх об'єктивність, суттєвість, необхідність, стійкість, загальність. Зупинимось на них.

Об'єктивність зв'язку. Це означає, що закон відображає об'єктивний стан речей, об'єктивний зв'язок між речами, предметами, явищами (закон збереження енергії та речовини; закон всесвітнього тяжіння та ін.).

Суттєвість зв'язку. Суттєвий зв'язок — це такий зв'язок, який визначає існування речі, її рух та розвиток. Так, періодичний закон хімічних елементів виражає суттєвий зв'язок між атомною вагою, порядком атомного ядра та хімічними властивостями елементів.

Необхідність зв'язку. Необхідним є такий зв'язок, який з необхідністю проявляється в певних умовах. Наприклад, відомий у фізиці закон залежності опору провідника від складу провідника, його дов-

жини і площі поперечного перерізу з необхідністю виявляється в кожному випадку проходження електричного струму в провіднику, оскільки він обумовлений природою речовини, з якої зроблено провідник, притаманними йому об'єктивними характеристиками.

Стійкість зв'язку. Стійкий зв'язок — це такий зв'язок, який надійно зберігається. Він має місце протягом усього існування відповідної форми руху матерії (певної стадії її розвитку) або мислення і буде існувати доти, доки існують ці явища і предмети.

Загальність зв'язку. Загальність зв'язку проявляється в тому, що йому підлягає багато чи навіть всі предмети, явища, процеси об'єктивного світу.

Розглянуті ознаки закону дозволяють дати йому логічне визначення.

Закон — це об'єктивний, суттєвий, необхідний, стійкий, загальний зв'язок матеріальних та духовних явищ, який визначає характер і напрям їхнього руху та розвитку.

Слід взяти до уваги, що в науковій літературі, крім поняття «закон», вживається і поняття «закономірність». Це не тотожні поняття. Вони є однопорядковими, бо в них відображені необхідні, об'єктивні, загальні зв'язки, що існують в об'єктивній дійсності. Але закономірність є ширшим поняттям, ніж закон. Якщо закон проявляє себе твердо, невблаганно в конкретних умовах, то закономірність проявляється як взаємозв'язок, взаємодія низки законів. Так, при аналізі суспільних явищ може йтися про конкретні прояви закону вартості чи закону відповідності продуктивних сил певному ступеню розвитку виробничих відносин, але може також йтися і про загальний поступальний розвиток суспільства як об'єктивної закономірності.

Наведене вище визначення стосується всіх законів. Але закони бувають різні. Вони класифікуються на основні та неосновні, динамічні та статичні, природи і суспільства, специфічні, загальні та всезагальні. Діалектику як вчення про закони буття цікавлять всезагальні (універсальні) закони, оскільки вони, по-перше, притаманні усім сферам діяльності, тобто діють у природі, суспільстві й пізнанні; по-друге, вони розкривають глибинні основи руху й розвитку, а саме, послідовно відповідають на найважливіші запитання: чому, яким чином, у якому напрямі відбувається розвиток?

Принцип розвитку. Діалектика як вчення про загальні закони буття виходить з того, що об'єктивний світ перебуває в постійному русі, зміні та розвитку. Це положення діалектики фіксується у другому

її принципи — принципи розвитку. Проте бачити розвиток і визнавати його існування недостатньо. Необхідно розібратися в самому понятті «розвиток».

Що ж таке розвиток? Як це поняття трактується у філософії?

Визначити поняття «розвиток» можна шляхом його співвідношення з іншими уже відомими поняттями — «зміна» і «рух». Зміна — це перехід предметів, явищ з одного стану в інший. Вона протилежна «стійкості» і має спрямований характер — прогресивний чи регресивний. Прогрес — це поступова зміна до вищої організації, від простого до складного. Процес, який іде у зворотному напрямі, називають регресом.

Поняття «рух» стосовно матерії діалектика визначає як «зміну взагалі», тобто рух охоплює всі процеси, що відбуваються у світі, незалежно від їх змісту. Рух за своїм обсягом значно ширший ніж розвиток, але розвиток за своїм конкретним змістом багатший ніж рух. Розвитку притаманні такі риси (саме вони і відрізняють його від феномену руху):

а) скерованість у часі — від минулого через сучасність до майбутнього;

б) незворотність процесу, тобто реальні предмети, явища, що змінюються, є неповторними у своїх індивідуальних рисах;

в) поява в процесі розвитку нового, тобто того, що не існувало раніше;

г) закономірний характер розвитку, підпорядкованість його певним законам.

Таким чином, *розвиток являє собою певну форму зміни взагалі, особливий вид руху, якому притаманні закономірні, спрямовані, незворотні, якісні зміни матеріальних об'єктів.*

Однак це аж ніяк не означає, що розвиток має однонаправлений характер і є триумфальним рухом вперед. Щоб переконатися в тому, що не можна ототожнювати поняття «розвиток» і «прогрес», співвіднесемо їх.

Як уже йшлося, розвиток приводить до виникнення нового, тобто того, чого не було раніше. Постає питання: чи завжди нове, те, що виникає, є більш досконалим, ніж старе? У 30-х роках ХХ ст. у Німеччині виник фашизм як нове явище в житті країни. Чи було це прогресом у житті суспільства? Безумовно, ні. Отже, не все нове є прогресивним. Звідси висновок: нове може перевершувати старе за рівнем розвитку і, навпаки, воно може бути кроком назад у розвитку. Тому в процесі розвитку слід розрізняти дві тенденції — прогресивну і регресивну. У таких

складних матеріальних системах, як суспільство, елементи прогресу і регресу йдуть поряд. В епоху перебудови це особливо помітно. Отже, розвиток має складний, діалектично заперечливий характер.

Діалектико-матеріалістична концепція розвитку звертає велику увагу на такі моменти.

По-перше, джерелом розвитку є внутрішні суперечності предметів, явищ, процесів. Це означає, що без винятку всім явищам дійсності властиві внутрішні протилежності, відносини між якими називаються суперечностями. Протилежності всередині кожного предмета, явища, процесу перебувають у єдності, у взаємозв'язку і в протидії. Ця протидія є джерелом розвитку. Вона відбувається всюди: і в неживій, і в живій природі, і в суспільному житті, і у сфері свідомості. Це діє всезагальний закон буття — закон діалектичної протилежності.

По-друге, формою розвитку є взаємне перетворення кількісних та якісних змін. Аналіз процесів, що відбуваються в природі, суспільстві та мисленні, дає підставу зробити висновок про те, що кожному предмету, явищу, процесу властиві кількісна та якісна визначеність, які перебувають у нерозривному зв'язку та постійній зміні. Сутність цих змін проявляється в тому, що поступові кількісні змінювання нагромаджуються, порушують міру предмета і призводять до зміни його якісного стану. Вона відбувається у формі стрибка, перерви поступальності в розвитку. Це діє всезагальний закон буття — закон взаємного переходу кількісних та якісних змін.

По-третє, у ході розвитку неминуче присутній момент спадкоємності. Внаслідок цього постійне нагромадження всього багатства попередніх ступенів розвитку надає йому поступального характеру. Проте саме ця поступальність є суперечливою, тому що розвиток містить фази циклічності, коли відбувається «нібито» повернення до старого і розвиток набуває спіралеподібної форми. Це виявляє себе загальний закон буття — закон заперечення заперечення.

§ 3. Загальні закони розвитку

Центральне місце в системі законів діалектики посідає *закон діалектичної протилежності*. Для з'ясування суттєвих моментів закону необхідно розглянути основні його категорії. Почнемо з поняття «протилежність». *Протилежність* — філософська категорія, яка відо-

бражає сторони, властивості, тенденції, процеси в предметах і явищах, що взаємозумовляють і взаємовиключають один одного (асиміляція — дисиміляція, змінність — спадкоємність, виробництво — споживання, добро — зло та ін.).

Між протилежностями існує два види відношень: відношення єдності і відношення протидії. Що являє собою відношення єдності?

По-перше, єдність протилежностей — це їх нероздільність. Кожна протилежність є умовою існування іншої. Окремо вони існувати не можуть (якщо зникає одна з протилежностей, припиняє існувати й інша). По-друге, єдність протилежностей має сенс тоді, коли вони зумовляють і проникають одна в одну. Кожна з протилежностей має потребу в тому, чого в неї немає, але є в іншій. Вони вступають у взаємодію. Впливаючи одна на одну, протилежності взаємопроникають одна в одну. Це означає, що протилежності не існують як однорідні, розділені у просторі, а кожна з них має в собі іншу (наприклад, навчальний процес, що передбачає наявність викладача та студентів).

Що ж являє собою відношення взаємодії («боротьби») протилежностей?

Перебуваючи у взаємообумовленості й розвитку, протилежності «небайдужі» одна до одної, вони взаємно впливають одна на одну. Між ними йде протидія, протиборство. Його сутність полягає в тому, щоб розірвати єдність. Кожна з протилежностей виштовхує з себе іншу, прагне звільнитися від неї. Таким чином, протиборство протилежностей має місце тоді, коли протилежності взаємозаперечують, взаємовиштовхують, взаємовиключають одна одну.

Єдність протилежностей виражає стійкість речі і є відносною, перехідною. Протидія протилежностей абсолютна, вона не припиняється. *Відношення, яке характеризується єдністю протилежностей і водночас є постійним протиборством між ними, називається суперечністю.* Суперечності притаманні всім явищам і процесам реальності і виступають рушійною силою, джерелом зміни і розвитку. Саме тому суперечність є центральною категорією, що розкриває суть закону діалектичної протилежності. Суперечності — це не тільки відношення протилежностей, а й процес їх розгортання. У зв'язку з цим, ґрунтуючись на ідеях Гегеля, розрізняють такі ступені (фази) розгортання суперечностей, як тотожність, відмінність, протилежність.

Поняття «тотожність» означає початковий ступінь розвитку суперечності. Це є відношенням однаковості, подібності речі, сторони із

собою або з іншими речами, сторонами. Відмінність же — це відношення неоднаковості, незбіжності з собою, з іншими речами, сторонами. Виникнення суперечності здійснюється як роздвоєння єдиного, як самодиференціація єдиного на протилежності. У момент роздвоєння одночасно в тому ж відношенні виникає і протидія протилежностей. У ході становлення суперечності протидія протилежностей все більше виходить на передній план і стає внутрішнім глибинним джерелом розвитку. У самій протидії протилежності відіграють різну роль. Провідною стороною протидії є більш динамічна, імпульсивна протилежність. Протидія протилежностей веде, зрештою, до нового якісного стану. Нові явища, що виникають, мають нові притаманні їм суперечності, які є рушійною силою їхнього розвитку.

Суперечності в навколишньому світі дуже багатогранні, їх класифікують:

- 1) за формою прояву — внутрішні і зовнішні;
- 2) за роллю в розвитку — внутрішні і зовнішні;
- 3) стосовно сутності — суттєві і несуттєві;
- 4) за типом у суспільстві — антагоністичні і неантагоністичні.

Отже, можна зробити висновок, що *закон діалектичної протилежності* — це закон, на підставі якого всім речам, системам, явищам і процесам властиві внутрішні суперечності, протилежні сторони і тенденції, взаємодія, протиборство між якими виступає джерелом зміни і розвитку, веде до наростання суперечностей, що розв'язуються на певному етапі зникненням старого і появою нового.

Чим же визначається центральне положення цього закону у всій системі діалектики? По-перше, цей закон розкриває джерело будь-якого руху і розвитку, тобто дає відповідь на найважливіше і найсуттєвіше питання теорії розвитку. По-друге, цей закон утворює основу всіх інших законів і категорій діалектики, в кожному з яких ми знаходимо протилежності, пов'язані відношенням єдності та протидії. По-третє, закон діалектичної протилежності визначає головний зміст діалектичного методу пізнання, вимагаючи роздвоювати в мисленні єдине і вивчати протилежності, поєднуючи їх аналіз з подальшим синтезом.

На відміну від закону діалектичної протилежності, що розкриває джерело розвитку, *закон взаємного переходу кількісних і якісних змін* розкриває механізм процесу розвитку, показує, як і в яких формах він реалізується. Щоб з'ясувати специфіку цього закону, його прояви та

дію, слід розкрити зміст основних понять, завдяки яким він реалізується: якість, кількість, міра, стрибок тощо.

Якість виражає притаманну речам специфічну визначеність, що тотожна з їх буттям і відрізняє їх від інших речей у певній системі зв'язків. Якість речей органічно пов'язана з їх кінцем, оскільки зі зникненням даної якості зникає і сама річ, перетворюючись на іншу. Поряд з якістю всі речі, процеси, явища мають і кількісну визначеність. Вони обов'язково мають якийсь розмір, об'єм, масу та ін. Кількість — це об'єктивна визначеність якісно однорідних явищ, що характеризує їх величину, тривалість існування та інтенсивність розвитку в цілому чи окремих її сторін.

Отже, ми з'ясували, що речі і явища мають якісні та кількісні особливості. Але може скластися враження, що між цими сторонами речей і явищ немає тісного зв'язку, що вони незалежні одні від одних. Але це не так. Якість і кількість перебувають у діалектичному взаємозв'язку: немає кількості, яка б не виражала певної якості, і разом з тим немає якості без кількості. До того ж певній якості завжди відповідає не будь-яка, а певна кількість. Ми ніколи, наприклад, не бачили стола, який мав би довжину, що дорівнювала б довжині мосту через Дніпро. Важко собі також уявити людину, у якої довжина ніг була б 5 метрів. Таким чином, будь-яка якість має кількісну межу. Ця межа називається у філософії мірою. *Міра — це така єдність кількості і якості, в якій певна якість необхідно пов'язана тільки з певною кількістю.* Міра — це і певний інтервал кількісних характеристик або змін, у межах якого може існувати належна якість. Зміна кількості в межах міри не призводить до зміни якості, однак при переході міри предмет перестає бути тим, чим він є. Можна навести багато фактів такої взаємодії кількісних та якісних змін. Так, наприклад, якщо тілу надати швидкості 1000, 2000, 7910 метрів на секунду, то воно впаде на землю. Якщо ж швидкість тіла збільшити лише на одну одиницю і довести її до 7911 метрів на секунду, то тіло відірветься від Землі і стане її супутником. Таким чином, кількісні зміни докорінно не впливають на якість, якщо вони відбуваються в межах міри. Але якщо ці зміни виходять за межі міри, виникає нова якість, яка має свою кількісну визначеність і свою міру.

Положення про взаємообумовленість кількісних і якісних змін має загальне значення. Воно справедливе стосовно всіх предметів і явищ навколишньої дійсності, тобто має силу діалектичного закону. Його формулюють таким чином. Закон взаємного переходу кількісних і якіс-

них змін виражає такий взаємозв'язок кількісних і якісних сторін предмета, внаслідок якого кількісні зміни, виходячи за межі міри, обов'язково тягнуть за собою докорінні якісні зміни, які, у свою чергу, приводять до нових кількісних показників.

Згідно з цим законом розвиток іде як єдність двох відмінних одна від одної, але взаємопов'язаних стадій — безперервності і перервності. Безперервність у розвитку — це стадія повільних, непомітних кількісних змін. Перервність у розвитку називають стрибком. Стрибок — це момент, форма, спосіб перетворення однієї якості на іншу, це перерва в поступовості, безперервності кількісних змін. Стрибком є виникнення життя на Землі, виокремлення людини зі світу тварин, зміна одного суспільного ладу на інший, видатні наукові і технічні відкриття. Будь-який стрибок характеризує перехідний момент у розвитку. За своєю природою він завжди суперечливий, бо свідчить і про народження нового, і про опір йому старого.

Форми стрибків різноманітні і залежать від природи явища, що розвивається, а також від конкретних умов, у яких здійснюється його якісне перетворення. Стрибки розрізняються:

- 1) за тривалістю перетворення (швидкі, повільні);
- 2) за формою перетворення (одноактні, багатоактні);
- 3) за глибиною перетворення (часткові, повні);
- 4) за напрямом перетворення (прогресивні, регресивні, безнапрямові).

При розгляді стрибків важливі такі терміни, як «еволюція», «революція», «реформа». Поняття «еволюція» використовується в широкому і вузькому значеннях. У широкому розумінні «еволюція» — це весь процес поступового розвитку, який включає не тільки кількісні, але й якісні зміни, в тому числі й революції. У вузькому значенні слово «еволюція» виступає як період, який передує революції, її підготовці. Поняття «революція» використовується для характеристики суспільних явищ. Це якісний стрибок, який ламає суспільство в самій його основі, а не переробляє його повільно, поступово. Реформа — це зміна якої-небудь істотної сторони життя суспільства при збереженні основ її економічного і державного ладу.

Таким чином, закон взаємопереходу кількісних змін у якісні конкретизується через низку категорій: *якість, кількість, міра, стрибок, котрі дають цілісне уявлення про його зміст як загальний закон розвитку*. Даний закон розкриває внутрішній механізм переходу до нової

якості в будь-якій сфері об'єктивної дійсності, відповідаючи на питання: як, яким чином відбуваються розвиток, рух і зміна всього сутнього.

Якщо розглянуті закони розкривають джерело розвитку і його механізм, то **закон заперечення заперечення** розкриває загальну тенденцію розвитку, його направленість. Цей закон певною мірою узагальнює, синтезує дію інших законів діалектики.

Що ж являє собою закон заперечення заперечення, яка його суть?

Спочатку з'ясуємо зміст категорії «заперечення». Відносно неї існує дві точки зору: метафізична і діалектична. Метафізичне «заперечення» акцентує основну увагу на моменті зникнення старого і практично ігнорує процеси збереження і утворення нового. Отже, метафізичне заперечення виходить з того, що заперечити означає відкинути, знищити. Діалектичне заперечення — це насамперед такий перехід від старої якості до нової, за яким певні сторони, елементи змісту і функції старої якості входять у перетвореному вигляді в зміни нової якості. Діалектичне заперечення — це не голе, повне знищення речі, а її перетворення на нову річ із збереженням і перетворенням деяких рис старої якості, воно свідчить про те, що між новим і старим існує зв'язок. Діалектичне заперечення вбирає в себе три суттєві моменти:

- 1) руйнування, подолання старого;
- 2) збереження елементів старого (спадкоємність);
- 3) конструювання, утворення нового.

Ми з'ясували суть метафізичного і діалектичного тлумачення заперечення. Тепер розглянемо сутність подвійного заперечення.

Заперечення заперечення фіксує той факт, що процес розвитку розпочинається з першого заперечення старого, яке, у свою чергу, через певний час заперечується іншим, новим. Але як відбувається розвиток? По прямій чи по кривій лінії? Це питання не є риторичним, а має суттєвий зміст. Бо якби не було зв'язку старого і нового в процесі розвитку, не було б спадкоємності, а старе знищувалося б повністю, бо розвиток можна було б графічно зобразити як пряму лінію, де нове відмінне від старого, а старе не повторюється в новому. Однак річ саме в тім, що в новому зберігається старе, його елементи, вони повторюються в новому, хоча і на вищій основі. Повторювання рис, елементів старого на вищій основі і є особливістю закону, який ми розглядаємо. З цього впливає інша його особливість. Оскільки має місце повторювання старого на вищій основі, то виявляється, що розвиток іде не по прямій,

а мовби по спіралі, наближаючись з кожним циклом до старого, оскільки є повторюваність, і віддаляючись від нового, оскільки це нове.

Чому неминуча ця повторюваність?

Річ у тім, що заперечення перебуває в тісному зв'язку із суперечністю, воно обумовлене його розв'язанням. Візьмемо будь-яку нову річ, що виникла з притаманною їй суперечністю. В процесі розвитку цієї суперечності річ перетворюється на свою протилежність. Однак на цьому етапі заперечення відбувається лише часткове розв'язання закладеної в початковій речі суперечності. Ця неповнота розв'язання суперечності має в собі умову подальшого власного заперечення речі. На зміну першому запереченню приходить друге, виникає нова річ, третя, протилежна другій, яка є запереченням другої, тобто запереченням заперечення першої речі. Та суперечність, яка була властива першій речі на етапі другого заперечення, розв'язується повністю. Внаслідок подвійного заперечення водночас з поверненням до старого, початкового пункту досягається більш високий рівень розвитку, відбувається відновлення початкової, але збагаченої форми розвитку. Лінія розвитку ніби утворює коло, «виток спіралі», однак початок не збігається з кінцем. Розвиток, таким чином, поєднує в собі риси поступовості і циклічності руху.

Це положення має загальне значення. Воно справедливе стосовно всіх предметів і явищ навколишньої дійсності, тобто має силу діалектичного закону. Його можна сформулювати таким чином. *Закон заперечення заперечення — це закон, на підставі якого процес розвитку являє собою нескінченний ланцюг діалектичних заперечень старого новим при збереженні та утриманні (знятті) в новому всього характерного з попередніх етапів розвитку, що має в цілому поступальну, висхідну направленість.* При цьому в процесі розвитку на його вищих щаблях відбувається повторення деяких рис і сторін попередніх сходинок, але вже на якісно новій основі, що обумовлює сходження не по прямій, не по замкнутому колу, а по кривій, що наближається до спіралі. Спіралевидність руху виражає циклічність розвитку.

Основні закони діалектики, характеризуючи різні моменти єдиного процесу розвитку, діють не всупереч, а в нерозривній діалектичній єдності. Так, процес переходу кількісних змін в якісні і навпаки містить і протиріччя, і діалектичне заперечення. Єдність і протидія протилежностей вбирає в себе кількісно-якісні відношення і заперечення запереч-

чення. Аналогічно в процесі заперечення відбувається роздвоєння єдиного на старе і нове і боротьба між ними, перехід кількісних змін в якісні. Інакше кажучи, єдність матеріального світу обумовлює єдність дії законів. Разом з тим слід мати на увазі, що при одночасності дії законів діалектики кожний з них є відносною самостійністю, оскільки кожен з них виражає сутність розвитку в певному аспекті (джерело, механізм, напрям).

Таким чином, закони діалектики виражають найсуттєвіші зв'язки і відносини об'єктивного світу. Діючи в єдності і взаємозв'язку, вони характеризують складний багатогранний процес розвитку об'єктивної реальності. Глибоке знання механізму дії законів діалектики і вміле їх використання застерігає від омани і помилок, робить практичну діяльність людей цілеспрямованою і ефективною.

§ 4. Категорії діалектики

Щоб точніше і глибше відобразити об'єктивну дійсність, людина виробляє певний арсенал логічних засобів мислення, своє коло понять. *Поняття — це думка, в якій відбиваються властивості, зв'язки і сторони предмета, що повторюються. У мові поняття визначаються словом. Наприклад, слова «студент», «університет», «аудиторія» тощо мають певний ступінь узагальнення, абстрактності. Але є поняття, в яких фіксується не просто загальне, а найзагальніше. Такі поняття є результатом дуже високого рівня процесу абстрагування (відходу від конкретного).*

Кожна наука, вивчаючи певні сторони дійсності, обов'язково приходить до вироблення і формування своїх категорій. Так, математика пов'язана з категоріями «число», «диференціал», «інтеграл» тощо. В арсеналі біології є категорії «вид», «спадкоємність», «змінність» та ін. Однак, незважаючи на певний ступінь загальності, категорії конкретних наук застосовуються лише в окремих сферах буття і відбивають зв'язки та відношення, які характерні для даних сфер. Від категорій конкретних наук суттєво відрізняються категорії діалектики. Ця відмінність полягає в тому, що категорії діалектики відображають не просто суттєві властивості і зв'язки класу явищ об'єктивного світу, а найбільш загальні властивості і зв'язки, що притаманні усім матеріальним процесам. Отже, *категорії діалектики — це гранично широкі*

форми ідеального відображення об'єктивного світу, які служать вихідними принципами пізнання і духовно-практичного перетворення дійсності.

Категорії діалектики можна поділити на два види: субстанційні і співвідносні. Субстанційні категорії вживаються окремо, безвідносно до інших. До таких категорій належать категорії «буття», «матерія», «рух», «розвиток», «простір», «час», «суперечність» і т. д. Вони фіксують певні загальні властивості об'єктивної дійсності, але не дають безпосереднього уявлення зв'язку цих категорій з іншими. Співвідносні категорії, на відміну від субстанційних, органічно пов'язані одна з одною, у процесі пізнання передбачають одна одну; з'ясувавши одну, не можна не враховувати іншу. До таких категорій належать: одиничне і загальне; явище і сутність; форма і зміст; частина і ціле; причина і наслідок; випадковість і необхідність; можливість і дійсність.

Розглянемо ці категорії більш конкретно.

Одиничне і загальне. Це філософські категорії, що відображають діалектичну єдність і відмінність між речами та явищами дійсності. Так, категорія «*одиничне*» відображає в предметі, явищі те, що притаманне тільки даному предмету, явищу. «*Загальне*» — це тотожність, що об'єктивно існує між предметами, речами, явищами у рамках конкретної якісної визначеності. Ні одиничне, ні загальне не можуть існувати самотійно. Самотійно існують окремі предмети, явища, процеси. Як загальне, так і одиничне існує лише в окремому. Всяке окреме є єдністю протилежностей. Воно водночас і одиничне, і загальне. Всяке загальне є частинкою, елементом, стороною окремого, оскільки воно відображає останнє не повністю, не цілком, а односторонньо — те, що є тотожним у предметах. Одиничне за своїм змістом, проявом багатше від загального, яке є абстрактним. Однак загальне глибше розкриває зміст, сутність речі.

Проміжною категорією між одиничним і загальним є поняття «особливе». *Особливе* — це те, що є загальним стосовно одиничного і одиничним щодо загального. Наведемо приклад: водень — одиничне; газ — особливе; хімічний елемент — загальне. Поняття «газ» є загальним щодо поняття «водень». У свою чергу поняття «газ» є одиничним стосовно поняття «хімічний елемент».

Категорії одиничного, особливого і загального в процесі пізнання відіграють роль його опорних пунктів, сходинок від незнання до знання.

Явище і сутність. Це категорії, які визначають різні ступені пізнання, кожний з яких відображає реальний рівень глибини осягнення об'єкта. *Сутність* — це філософська категорія для позначення внутрішньої, відносно прихованої й стійкої сторони об'єктивної дійсності, яка визначає природу предмета, процесу і властиві їм закономірності розвитку. *Явище* — це категорія для позначення у предметі, процесі того, що знаходить свій вияв безпосередньо, з'являється перед нами.

Діалектичний взаємозв'язок між сутністю і явищем виявляється в тому, що:

а) сутність і явище нерозривно пов'язані між собою. Явище не може існувати без того, що в ньому є, тобто без сутності. В сутності немає нічого, що не виявлялося б так чи інакше;

б) єдність сутності і явища не означає того, що вони збігаються, є тотожними. Сутність завжди прихована за явищем. Якби форма виявлення і сутності речей безпосередньо збігалися, то наука була б не потрібна;

в) явище більш динамічне, мінливе, ніж сутність, а сутність стійка, менш мінлива. Вона зберігає себе у всіх змінах. Але, будучи стійкою щодо явища, сутність не залишається абсолютно непохитною;

г) явище більш багате, ніж сутність. Воно має в собі не тільки виявлення внутрішнього змісту, суттєвих зв'язків об'єкта, але й будь-які випадкові відношення, особливі риси цього об'єкта.

Специфічною формою взаємовідношення сутності і явища, що фіксує їх суперечливий зв'язок між собою, є *видимість*. Це одностороннє неадекватне відображення нашими відчуттями прояву сутності речей, точніше, певних сторін сутності. Мета наукового пізнання і полягає в тому, щоб за видимістю розкрити сутність речей і явищ.

Зміст і його форма. Ці категорії є подальшою конкретизацією сутності і явища. *Зміст* — це сукупність елементів, сторін, властивостей, зв'язків і тенденцій, що складають даний предмет, процес, явище.

Чи може зміст існувати сам по собі?

Кожен, хто був на заводі, знає, що перед збиранням машини завжди є всі деталі, весь її «зміст». Але чи можна сказати, що перед нами машина? Звісно, ні. Машина з конвеєра зійде тоді, коли всі деталі будуть правильно зібрані або їм буде надана відповідна форма. Зміст завжди мусить бути оформлений — інакше його немає, як нема машини, хоча поряд лежить купа всього того, з чого вона робиться. Отже, будь-якому предмету, явищу притаманні не лише зміст, але і форма. *Форма* — це

спосіб організації предметів і процесів, які становлять зміст. Іншими словами, форма речі — це організація стійких внутрішніх зв'язків між елементами, що дозволяє їй виступати як єдине ціле і виконувати всі властиві функції.

Діалектична взаємодія між змістом і формою виявляється в тому, що:

1) зміст і форма перебувають у тісному взаємозв'язку. Ні за яких реальних умов, ніде і ніколи не існує неоформленого змісту і беззмістовної форми. Спроба відокремити форму від змісту, приписати формі самостійне значення веде до формалізму (від лат. *formalis* — який стосується форми);

2) в єдності змісту і форми головним є зміст. Форма завжди змінюється внаслідок трансформації змісту. Не якась зовнішня сила, а саме зміст формує себе. Так, розвиток науки, відкриття нових законів, об'єктивних істин вимагає й нових відповідних уявлень, формул, теорій, які оформлюють зміст цих нових законів;

3) єдність форми і змісту передбачає відносну самостійність, активну роль форми щодо змісту. Відносна самостійність форми виявляється: а) у відставанні форми від розвитку змісту. Зміст ніколи не залишається на одному рівні. Він змінюється. Форма також не залишається незмінною. Проте порівняно зі змістом вона більш стійка, менш рухлива. Це пояснюється тим, що зміст має власний рух, тоді як форма від нього залежить. Форма, на відміну від змісту, виступає як більш консервативна сторона явища. Вона неминуче відстає від свого змісту; б) у зворотній дії форми на зміст. Ця дія подвійна: форма або сприяє перетворенню змісту, або гальмує його. Звичайно, якщо форма відповідає руху змісту, вона створює умови для його прискореного розвитку. А якщо виникають суперечності між ними — зміст не може належно розвиватися, йому заважає стара форма. Тож рано чи пізно настає момент розв'язання суперечностей. Відповідно до нового змісту створюється нова форма. Отже, суперечність між змістом та формою є одним із джерел зміни предметів і явищ, перетворення їх на інші предмети і явища.

Частина і ціле; елемент, структура, система. *Частина і ціле* — категорії, які відображають відношення між сукупністю предметів чи їх сторін, елементів і зв'язків, що їх об'єднує і приводить до появи в цій сукупності нових властивостей та закономірностей, не притаманних предметам, сторонам, елементам у їх розчленованості.

Так, наприклад, частинами молекул H_2O як єдиного цілого є два атоми водню і один атом кисню. Ціле ж не зводиться до простої сукупності його частин. Добре відомо, що водень горить, кисень підтримує горіння, але вода, звичайно, горінню перешкоджає.

Діалектика розглядає частину і ціле в їхній діалектичній єдності. При утворенні цілого виникає нова якість, яка не зводиться до суми властивостей частин; проте вона визначається частинами — їх кількістю і певним типом їхньої взаємодії. Тому діалектика вважає, що пізнання цілого може бути успішним лише за умови знання властивостей його частин і, навпаки, дослідження частин повинно спиратися на попереднє знання цілого.

Відомі три різних *типи цілості*:

а) механічне ціле (купа піску, каміння, бо їх частини входять у ціле і виходять із нього, практично не змінюючись);

б) організоване ціле, коли частини видозмінюються;

в) органічне ціле, коли частини саморозвиваються (живі організми).

«Ціле» і «частина» — це категорії, які схожі і взаємопов'язані з поняттями «система», «структура», «елемент». *Елемент* (лат. *elementum* — первинна речовина) — відносно неподільна частина цілого. Поняття «частини» ширше за своїм обсягом, ніж поняття «елемент», що є не будь-якою частиною, а тільки відносно неподільною. Причому поняття «частина» співвідноситься з поняттям «ціле», тоді як поняття «елемент» співвідноситься з поняттям «структура». *Структура* (лат. *structura* — будова, розміщення, порядок) — це спосіб закономірного зв'язку між складовими частинами предметів і явищ. *Система* (грец. *systema* — поєднання, утворення) — це сукупність певних елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. Структура кожної системи, передусім залежить від її складових елементів. У свою чергу і властивості елементів значною мірою обумовлюються структурою системи, яку вони утворюють.

За характером елементів і структури вирізняють різні види систем.

Найпоширенішим є поділ систем на матеріальні, що існують в об'єктивній реальності, та ідеальні, що є відображенням її, виразом людської свідомості. За кількістю елементів і зв'язків розрізняють прості і складні системи.

Причина і наслідок. Практика показує, що виникнення будь-якого явища зумовлено чимось іншим, фактором чи факторами, які породжують його. Явище, дія якого приводить до виникнення нового явища,

називається *причиною*. Те саме явище, що виникає під впливом причини, називається *наслідком*.

Усі явища у світі, усі зміни, процеси неодмінно виникають внаслідок дії певних причин. У світі немає і не може бути безпричинних явищ. Положення, що всі явища у світі причинно зумовлені, визначає закон причинності. Філософів, які визнають цей закон, поширюють його дію на всі явища, називають *детерміністами*, філософів, які заперечують закон причинності, — *індетерміністами*.

Між причиною і наслідком існує такий діалектичний взаємозв'язок:

1) причина у часі випереджає наслідок. Наслідок не виникає раніше за дію причини. Але це не означає, що будь-яке явище, яке передую наступному, перебуває з ним у причинному зв'язку (ніч передую ранку, але вона не є причиною ранку);

2) причина, за певних умов, обов'язково породжує наслідок або декілька наслідків. Причина і наслідок пов'язані так, що якщо з'являється причина і достатні умови, неминуче виникає і наслідок;

3) причина і наслідок взаємодіють між собою. У цій взаємодії активна не тільки причина, але і наслідок. Він здійснює зворотний вплив на причину. Наприклад, ідеї відображають буття, але, виникнувши, активно впливають на зміни суспільного буття через практичну діяльність людей;

4) одне й те саме явище, з одного боку, виступає як причина, а з другого — як наслідок. Наприклад, дощ — наслідок певних метеорологічних умов, але він сам стає причиною великого врожаю; врожай приводить (стає причиною) до зміцнення економічної могутності держави. Таким чином, виникає причинно-наслідковий ланцюг явищ. Однак, якщо ми розглядаємо тільки два окремих явища, то вони не можуть мінятися місцями;

5) на взаємодію причини і наслідку впливають відповідні умови. *Умови* — це такі явища, які необхідні для виникнення певної події, але самі по собі її не зумовлюють. Серед умов можуть бути такі, які сприяють виникненню наслідку, а можуть бути й такі, що запобігають діям причини. Та сама причина за певних умов викликає різні форми наслідків;

6) причину не слід ототожнювати з приводом. *Привід* — це подія, яка безпосередньо передую іншій події, робить можливим її виникнення, але не породжує і не визначає її. Привід швидше провокує дію, ніж створює її.

Поняття причинно-наслідкового зв'язку виконує важливу методологічну функцію. Знаючи причини і умови, за яких виникає певний наслідок, людина не тільки передбачає виникнення його, але й здатна породжувати той наслідок, що для неї більш необхідний. Це дозволяє людині пізнати минуле і передбачити майбутнє.

Необхідність і випадковість. Ці філософські категорії відображають різні типи зв'язків речей і явищ одне з одним. *Необхідність* — це внутрішні, стійкі, суттєві зв'язки явищ, які визначають їх закономірні зміни і розвиток. Необхідність впливає із сутності явища, процесу і неминуче відбувається в даних умовах. Так, смерть будь-якого живого організму неминуча, оскільки вона обумовлена його природою і внутрішніми процесами, які в ньому відбуваються.

Але чи все, що з'являється у світі, виникає як необхідне? Ні, у світі є й випадкові явища, події. *Випадковість* — категорія, яка визначає проблематичність, або неовов'язковість виникнення, або існування об'єктів; випадковим є те, що за певних умов може бути, а може і не бути. Випадковість відображає моменти дійсності, які впливають переважно із зовнішніх умов, поверхових, нестійких зв'язків і побічних для даного явища обставин.

Необхідність і випадковість не існують окремо. Їх взаємозв'язок полягає в тому, що випадковість виступає як форма прояву необхідності і як її доповнення. Наприклад, реформи, які проводяться в Україні, мають необхідний характер. Випадковим елементом у них є конкретні політичні діячі, які направляють ці реформи.

Діалектика необхідності і випадковості припускає два суттєвих моменти. По-перше, випадковість у ході розвитку може перетворюватися на необхідність. Так, закономірні ознаки того чи іншого біологічного виду спочатку з'являються як випадкові відхилення і нагромаджуються, а на їх основі формуються необхідні якості живого організму. По-друге, необхідність прокладає собі шлях через велику кількість випадковостей. Наприклад, розвиток суспільства складається із діяльності багатьох людей, які мають різні цілі, характери. Переплетіння, схрещування і зіткнення усіх цих прагнень призводить у результаті до певної лінії розвитку, яка має строго необхідний, обов'язковий характер.

Як і всі закони і категорії діалектики, необхідність і випадковість є вузловими пунктами пізнання об'єктивної дійсності. Функції цих категорій не є рівноцінними. Випадкове в пізнанні завжди виступає як

початкова інстанція, необхідність — як мета. Пізнавальна діяльність розгортається як рух від випадкового до необхідного.

Можливість і дійсність. Ці категорії підкреслюють процесуальність, тобто виражають становлення буття. Як відомо, з нічого не виникає щось нове, воно може виникнути тільки за певних передумов, закладених у лоні старого. Буття нового в його потенційному стані і є можливістю. *Можливість* — це філософське поняття, яке відображає об'єктивно існуючий і внутрішньо зумовлений стан предмета в його незавершеному, потенційному розвитку. *Дійсність* є філософська категорія, яка характеризує реалізоване, актуалізоване буття: дійсність є реалізованою можливістю.

У кожній наявній ситуації існує певний набір можливостей, реалізація однієї з яких означає усунення інших. На «протиборство» і характер реалізації можливостей накладають відбиток умови, які є зовнішніми й випадковими щодо внутрішньо необхідних тенденцій. Тому дійсність завжди являє собою діалектичну єдність зовнішнього і внутрішнього, сутності і явища, необхідного і випадкового. У сфері суспільного розвитку й підкорення природи перетворення можливості на дійсність упорядковується свідомим вибором і діяльністю людей.

Зрілість можливості може змінюватись у межах від неможливості до дійсності. Характеристику можливості в цьому плані можна зробити з урахуванням її якісної і кількісної міри. Якісно можливості поділяються на формальні і реальні. *Формальна* — це можливість з низькою ймовірністю здійснення, яка наближається до нуля. А втім ця можливість допускається законами природного і соціального розвитку. У цьому розумінні вона докорінно відрізняється від неможливості, яка йде врозріз із законами природного і соціального буття; *неможливим* є те, що суперечить законам об'єктивного світу. Неможливо, наприклад, збудувати вічний двигун, неможливе вічне життя для людини тощо. Найвищу міру здійснення має *реальна можливість*, для реалізації якої склалися всі необхідні умови. Наприклад, можливість польоту людини в космос була колись тільки формальною, а тепер вона стала реальною.

Набагато точнішою буде кількісна характеристика можливості. Якщо неможливість визначити через «0», а «дійсність» через «1», то всі проміжні значення від «0» до «1» будуть характеризувати ступінь можливості. Міра можливості називається *ймовірністю*.

Завершучи розгляд категорії діалектики, зробимо загальний висновок: 1) категорії діалектики — універсальні форми мислення, в яких

відображаються найзагальніші зв'язки, властивості і відношення, що мають місце в об'єктивній дійсності; 2) у категоріях діалектики сконцентровано досвід і предметно-причинну діяльність багатьох поколінь людського суспільства. Без понять і категорій, що у них знаходять своє відображення результати пізнання, саме пізнання сьогодні було б неможливим; 3) особливостями категорій діалектики є: об'єктивність, визначеність, зв'язок із практикою, історичність, рухливість тощо.

§ 5. Альтернативи діалектики

Коли мова йде про альтернативу діалектики, маємо на увазі протилежний діалектиці метод пізнання, теорію розвитку, спосіб духовного освоєння світу, тобто протилежні діалектиці світоглядні та методологічні настанови. Однією з таких альтернатив діалектики є **метафізика**, або метафізичний метод мислення. У цьому плані метафізика розглядається як антидіалектика. В значенні «антидіалектика» термін «метафізика» запровадив у філософію в XIX ст. Гегель.

Альтернативність діалектики і метафізики як двох концепцій розвитку і методів пізнання знаходить свій вияв:

а) *у розумінні зв'язків предметів та явищ*. Діалектика визнає взаємозв'язок і взаємообумовленість явищ, а метафізиці притаманні роз'єднання, розмежування окремих елементів, властивостей предмета і предметів один від одного та їх осмислення як ізольованих. Внаслідок цього в метафізиці відображаються лише безпосередні, зовнішньо очевидні взаємозв'язки, тоді як глибинні, внутрішні зв'язки залишаються поза увагою;

б) *у розумінні спрямованості розвитку*. Діалектика вбачає джерело руху і розвитку у внутрішній суперечності речей і явищ, у єдності та протидії протилежностей. Метафізика заперечує внутрішнє джерело розвитку — саморозвиток. Причину розвитку природи і суспільства вона вбачає в якомусь зовнішньому поштовху, тобто знаходить його поза самими предметами і явищами;

в) *у розумінні характеру розвитку, «механізму» переходу від старої до нової якості*. З точки зору діалектики таким «механізмом» є єдність поступового, кількісного і стрибкоподібного, якісного розвитку. Метафізика розглядає розвиток або як «стрибок» якості, або тільки як просте, кількісне зростання того самого, тільки як зменшення або збільшення, як повторення тих самих станів;

г) у розумінні *спрямованості розвитку*. Розвиток сутнього відбувається по прямій, по колу чи якимось іншим шляхом? Діалектика, як відомо, виходить з того, що розвиток відбувається за аналогією за спіраллю, оскільки в процесі розвитку є повтори, повернення назад, відтворення того, що було, але на вищій основі. Метафізика і тут займає односторонню позицію, абсолютизуючи або всезагальне піднесення, або всезагальний занепад, регрес, або круговий, застійний характер усякого розвитку, таким чином фактично заперечуючи його.

д) у розумінні *методу пізнання*. З точки зору діалектики, щоб справді знати предмет, необхідно охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і опосередкування. Треба розглядати предмет у його розвитку, саморусі, зміні. Для метафізики характерна *однобічність, абсолютизація, прямолінійність, закріпленість, негнучкість*.

Отже, *метафізика — це таке розуміння світу і такий спосіб мислення, при якому ігноруються або спрощено розглядаються взаємозв'язки і взаємодії явищ та предметів, а процес розвитку тлумачиться як кількісне збільшення об'єктів без їх якісної зміни*.

Хочеться ще раз підкреслити, що метафізика як метод пізнання є відображенням певних особливостей процесу пізнання: його початку, емпіризму, поверховості, абсолютизації відносної істинності таких знань, їх неповноти, тобто відображенням таких характеристик буття та його пізнання, які охоплюються діалектикою або становлять її деякі елементи. Метафізика — це історично неминуха філософська теорія розвитку, метод пізнання, що посідають певне місце в розвитку філософії.

Догматизм. Одним із негативних виявів метафізичного способу мислення, якому властива підміна аналізу живої дійсності закріпленими, незмінними формулами, є *догматизм*. Це спосіб засвоєння і застосування знань, у якому те чи інше вчення або положення сприймаються як *закінчена вічна істина, як догма, використовуються без урахування конкретних умов життя*. Догматизм виходить з незмінних, раз і назавжди даних формул, знань, які не можуть збагачуватися в процесі розвитку пізнання. Раз є певна істина, то вона згідно з догматизмом правильна для будь-якого випадку, для будь-яких умов розвитку. Відомо, яку негативну роль відіграв догматизм на зламі XIX і XX ст., коли фізика зіткнулася з принципово новою природничо-науковою картиною світу, але намагалася чіплятися за класичну механіку, з позиції якої нову картину світу зрозуміти було неможливо. Великої шко-

ди догматичні стереотипи завдають сьогодні при спробах пояснення складних процесів соціально-політичного життя нашої країни з позицій учорашнього дня.

Релятивізм. Противагою догматизму є релятивізм (від лат. *relativus* — відносний). *Релятивізм виходить з однобічного підкреслювання постійності, змінності дійсності і заперечення відповідної стійкості речей і явищ.* Якщо догматизм ґрунтується на перебільшенні значення абсолютної істини, ігноруючи момент її конкретності, то релятивізм, навпаки, перебільшує значення відносної істини, відкидаючи момент її абсолютності. І, звичайно, тут релятивізм виступає як різновид метафізичного тлумачення істини. Отже, релятивізм має безпосереднє відношення до діалектики як теорії пізнання і в цьому виступає як її альтернатива.

Софістика. Альтернативою діалектики є також софістика, оскільки вона виступає одним із негативних виявів метафізичного способу мислення. *Софістика* (від грец. *sophismal* — міркування, засноване на навмисному порушенні законів логіки) *виявляється у формі аргументації, яка базується на суб'єктивістському тлумаченні фактів, подій заради збереження і утвердження існуючих теоретичних положень чи виправдання існуючого порядку речей.* У своїх побудовах софістика використовує різні логічні помилки, підміну понять, невірні форми висновків, а також мовні виверти і хитрування, багатозначність понять. Поширеним видом софістики є маніпулювання фактами, за допомогою яких можна довести що завгодно. У наш час софістика широко використовується для того, щоб довести, що в історії радянського суспільства взагалі немає жодної світлої плями, а є лише помилки. Метафізичність такого підходу очевидна, тому що подібний підхід однобічний, а значить, антидіалектичний.

Критикуючи софістику, слід мати на увазі, що в історії розвитку науки вона виконує і позитивну роль, сприяючи виробленню наукової критики застарілих положень свідомості, бо виникає як відповідна реакція на загрозу системи знань, що склалась.

Еклектика. У процесі пізнання метафізика часто-густо виявляється у формі еклектики. *Еклектика* (від грец. *eklektikós* — той, що вибирає) — *це механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які безпринципно запозичують з протилежних концепцій; використання й підтасовування з певною тенденційною метою вирваних з контексту фактів, формулювань, цитат*

тощо. Еклектика — це, образно кажучи, «мішанина», тому вона не є ані теорією розвитку, ані теорією пізнання, ані методом, ані світоглядом. Небезпека еклектики полягає в тому, що вона нерідко маскується під діалектику.

Некласичні концепції діалектики. Ми дали коротку характеристику традиційним (класичним) альтернативам діалектики. Але в ХХ ст. виникає цілий спектр некласичних концепцій діалектики. До них належать:

а) *«трагічна діалектика»*. Її автор французький філософ *Раймон Арон* (1905–1983), аналізуючи діалектику сучасної епохи в книзі з характерною назвою *«Розчарування в прогресі»*, доходить висновку, що сучасне суспільство не здатне використовувати прогрес в інтересах людства;

б) *«діалектична теологія»*, або *«теологія кризи»*. Авторами її були швейцарський протестантський теолог і філософ *Карл Барт* (1886–1968) і німецько-американський християнський теолог *Пауль Тілліх* (1886–1965). Їх креаціоністська доктрина виходить з визнання того, що в основі розвитку світу знаходиться божественна субстанція, яка створила цей світ з якогось доіснуючого будівельного матеріалу — матерії. Тому світ «не співвчний з Богом»: він має початок і кінець. Але це не означає, що створений світ не має абсолютно нічого спільного з Богом. Між ними існує певна схожість, яка дозволяє зрозуміти шляхи розвитку кінцевих, створених речей;

в) *«негативна діалектика»*. Відомими представниками цієї інтерпретації діалектики були *Теодор Адорно* (1903–1969) і *Жан Поль Сартр* (1905–1980). Т. Адорно — німецький філософ, соціолог, представник так званої франкфуртської школи. Автор низки праць з філософії, в тому числі такої, як *«Негативна діалектика»* (1966). Ж. П. Сартр — французький філософ і письменник, представник так званого атеїстичного екзистенціалізму. Йому належить ряд праць з проблем філософії, зокрема праця *«Критика діалектичного розуму»* (1960). В його розумінні діалектика можлива у двох формах — «критичній» і «догматичній». Першою є «негативна діалектика». Це однобічна, суб'єктивна концепція, яка виходить з абсолютизації заперечення, всезагальної руйнації всього сутнього, тотального критицизму, відкидання будь-якої позитивності, самозаперечення і тому не виходить за межі метафізики. «Негативна діалектика» — це, по суті, антидіалектика.

Синергетика. Особливе місце серед альтернатив діалектики посідає синергетика. Поняття «синергетика» ввів у науковий обіг наприкінці 60-х років ХХ ст. німецький філософ *Ганс Хакен*. Для становлення синергетики як галузі знань важливе значення мали проведені експерименти вченими Борисом Білоусовим і Андрієм Жаботинським. Спираючись на них, бельгійська школа, очолювана *Іллею Пригожином*, створила першу нелінійну модель синергетики хімічних процесів, засновану на ідеях нерівновагомї термодинаміки.

Синергетика (від грец. *synergein* — працювати разом) — це напрям міжгалузевих досліджень, об'єкт яких — процеси самоорганізації у відкритих системах фізичної, хімічної, біологічної, екологічної й іншої природи. У таких системах, що є далекими від термодинамічної рівноваги, за рахунок потоку енергії і речовини із зовнішнього середовища, створюється і підтримується нерівновага. Завдяки цьому взаємодіють елементи і підсистеми, що веде до їх узгодженого, кооперативного поведіння і до створення нових стійких структур і самоорганізації. Висунута концепція самоорганізації є природничо-науковим уточненням принципу саморуху і саморозвитку матерії. На протигагу класичній механіці, що розглядає матерію як застиглу, мляву масу (приводиться в рух зовнішньою силою), у синергетиці виявляється, що за певних умов і системи неорганічної природи здатні до самоорганізації. На відміну від рівновагомї термодинаміки, що визнає еволюцію лише у бік збільшення ентропії системи (тобто хаосу, дезорганізації), синергетика вперше розкрила механізм виникнення порядку через *флуктуації*, тобто відхилення системи від деякого середнього стану. Флуктуації підсилюються за рахунок нерівновагомості, розхитують попередню структуру і приводять до нової: з безладдя виникає порядок.

Синергетика дедалі впевненіше прокладає шлях у методологію гуманітарних наук, зокрема у філософію. Все більше у філософію входять і поширюються поняття нерівновагомості, нестабільності, біфуркації, фазових переходів, нелінійності, маленьких впливів, аттракторів і деяких інших. Синергетика намагається виступити як новий світогляд, світосприйняття, що докорінно змінює розуміння необхідного (закономірного, визначеного) і випадкового в самих основах побудови світу. По-новому з'ясовуються причини і форми розвитку безжиттєвої матерії й історичних процесів в економічній, політико-соціальній, військовій та інших сферах життєдіяльності суспільства

і людини. Формується нове розуміння випадку як самостійного фактора біологічної і соціальної еволюції, визнання ролі випадку в самоорганізованих процесах.

Можливо, нова парадигма в методології суспільних наук, крім усього іншого, вбиратиме або поглинатиме діалектику як окремих метод синергетики (і лише у визначених сферах) чи взагалі замінить її принципово новими підходами до дійсності. Синергетика розвіює безліч попередніх міфів, стереотипів.

По-перше, цілком очевидним є те, що складноорганізованим соціоприродним системам не можна нав'язувати шляхи їхнього розвитку. Треба знати, як сприяти розкриттю їхніх власних тенденцій розвитку, як виводити системи на ці шляхи. Важливо також збагнути закони співжиття природи і людства, їхньої коеволюції. По-друге, синергетика свідчить про те, що будь-яка складноорганізована система має, як правило, не одиничний (окремих), а безліч власних, відповідних їй природі шляхів розвитку. По-третє, синергетика демонструє, що хаос може виступати механізмом самоорганізації і самопобудови структур, позбавлення надлишкового, механізмом виходу на відносно прості структури — аттрактори еволюції.

Отже, проблема розвитку є однією з центральних у філософії, осмислення якої дозволяє людині краще зрозуміти навколишній світ, своє місце у світі. За всю історію існування людства кращі уми виробили чимало концепцій процесу розвитку. Найбільш розробленою з них є діалектика. Це зумовлено тим, що у вченні найглибше і найобґрунтованіше розкривається зміст загальних зв'язків, загальні закономірності змін, що відбуваються у світі, джерела, механізм і спрямованість процесів розвитку, інші універсальні зв'язки буття. Усе це становить основу формування світогляду і діалектичного методу мислення.

В умовах кризи, що охопила країни постсоціалістичної системи, в нашій літературі виникла тенденція зневажливого ставлення до діалектики, спроба перенести власне на неї причини кризи, оскільки, мовляв, вона була головною методологією тоталітарного режиму.

Що можна сказати з цього приводу?

Очевидно, річ не в самій діалектиці, а в тому, як вона використовувалася, в її схематизації, монополізації, тобто в тій заідеологізованій формі, якої вона набула (що, до речі, аж ніяк не заперечує досягнень вітчизняної філософії). Мабуть, правильніше було б ставити питання про творчий розвиток самої матеріалістичної діалектики, про необхід-

ність нового погляду на діалектику, нового її тлумачення з урахуванням науки та практики при переосмисленні її принципів, законів і категорій.

Висновки

1. Діалектика як загальна теорія розвитку дає ключ до розуміння її сутності, відображає реальні процеси у природі, суспільстві і мисленні такими, якими вони є в дійсності.

2. Діалектика підходить до вивчення предметів і явищ з точки зору їх виникнення, руху і розвитку, а тому орієнтує на конкретне, багатостороннє дослідження об'єктивних процесів.

3. Поряд з діалектикою існують метафізична концепція розвитку, софістика, еkleктика, екзистенціальна діалектика, синергетика і низка інших. Окремі філософські школи відкидають діалектику як схоластику. Це означає, що вона вимагає подальшого осмислення і дослідження.

Контрольні запитання

1. Що означає термін «діалектика»? Як змінювався зміст поняття діалектики у процесі історичного розвитку філософії?
2. У чому різниця історичних форм діалектики?
3. Чи правомірно твердити, що матеріалістична діалектика — це виправлена і поліпшена діалектика Гегеля? Визначте їхні загальні риси і принципові відмінності.
4. Що таке об'єктивна діалектика і де вона себе проявляє?
5. У яких формах існує суб'єктивна діалектика? Що таке матеріалістична діалектика?
6. Що являє собою діалектика як метод?
7. Що таке принцип? Назвіть основні принципи діалектики.
8. Що таке зв'язок, закон, закономірність?
9. Які найбільш важливі сторони дійсності відтворюються в категорії «закон»?
10. Які бувають закони?
11. Які особливості законів матеріалістичної діалектики?
12. Дайте характеристику поняттям «розвиток», «прогрес», «регрес».

13. У чому суть закону діалектичної протилежності?
14. У чому полягають особливості закону взаємного переходу кількісних змін у якісні?
15. Розкрийте сутність діалектичного заперечення.
16. Чи всяке поняття є категорія? Аргументуйте свою відповідь.
17. Якою є особливість філософських категорій порівняно з категоріями конкретних наук?
18. Що таке формалізм? Як він проявляється в науці, мистецтві, філософії?
19. Які основні риси причинно-наслідкового зв'язку?
20. Назвіть характерні риси реальної і формальної можливості.
21. Розкрийте сутність альтернативних концепцій діалектики.
22. Що відрізняє діалектику від метафізики, еkleктики, софістики?
23. Чим спричиняється догматизм у мисленні?
24. У чому суть діалектичного мислення? Спробуйте назвати його принципи.
25. Яка роль діалектики щодо пізнавальної і практичної діяльності людей?

Розділ 8

Сутність та структура пізнавального процесу

У шостому розділі була розкрита сутність людської свідомості. Як впливає з її аналізу, основою свідомості є не що інше, як знання про світ, про природу, про суспільство, про людину, нарешті, про саму себе. Знання — це спосіб, завдяки якому свідомість існує. Але тоді виникає низка питань. Що таке знання? Що може знати людина про світ, у якому вона живе, і як вона може впливати на нього? У чому полягає пізнавально-практичне ставлення людини до зовнішнього світу? Це не прості запитання. Від їх розв'язання залежать життєві орієнтації людини та її цінності. Зрештою все життя людини залежить від її діяльності, яка ґрунтується на знаннях. Вирішення цього питання — одне із специфічних завдань філософії. Інші наукові дисципліни вивченням особливостей процесу пізнання не займаються. Теорія пізнання якраз і становить той розділ філософії, який відповідає на поставлене питання.

Мета розділу: з'ясувати, у чому полягають сутність і смисл пізнання.

§ 1. Пізнання як предмет філософського аналізу

Філософів завжди хвилювала проблема пізнавального ставлення людини до дійсності. Вони шукали відповіді на питання: які закономірності пізнавальної діяльності людини; які її можливості та здібності; які передумови, засоби та форми пізнання; які умови й критерії його істинності й достовірності. Але головними у філософії були і є питання про відношення знання про світ до власне світу, чи спроможна наша свідомість (мислення, відчуття, уявлення) давати адекватне відображення дійсності?

На останнє питання існували в минулому й існують сьогодні різні відповіді. Так, своєрідну точку зору захищає філософський напрям, що відомий як агностицизм. Поняття агностицизму введено англійським природознавцем Томасом Гекслі. *Агностицизм* (від грец. *а* — не, *гносис* — знання), — це філософське вчення, яке заперечує цілком або

частково можливість достовірного пізнання сутності дійсності. Проте помилковим є уявлення про агностицизм як про вчення, яке заперечує пізнання взагалі. Агностики вважають, що пізнання можливе лише як знання про явища або про власні відчуття. Головною ознакою агностицизму є заперечення можливості пізнання саме сутності дійсності, яка прихована за видимістю.

В історії філософії простежуються такі форми агностицизму.

1. *Скептицизм давньогрецьких філософів (Піррон, Енесідем, Секст Емпірик та ін.)*. Представники цього напрямку стверджували: істинність або хибність майже всіх положень однаковою мірою може бути доведена чи заперечена. Однозначно твердити, що людство здобуває достовірні знання, не можна. Скептицизм не заперечує можливості існування знань, він лише підкреслює їх видимість і вірогідність, суб'єктивність.

2. *Агностицизм Давида Юма*. Англійський філософ Нового часу стверджував, що наші знання ми отримуємо з досвіду. А в досвіді ми маємо справу тільки з відчуттями, тому, крім них, ми нічого знати не можемо. Отже, концепції Д. Юма притаманний сумнів щодо реальності як об'єкта наукового дослідження.

3. *Агностицизм Іммануїла Канта*. На відміну від Юма, німецький філософ визнавав існування матеріальних речей поза нашою свідомістю, але вважав, що їх сутність мов замкнута в собі. Вона прихована від нас і пізнати її неможливо. Для вираження цієї думки Кант увів поняття «речі в собі».

4. *Агностицизм Ернста Маха і Ріхарда Авенаріуса*. Вони є засновниками напрямку у філософії, який дістав назву *емпіріокритицизму*. У центрі цієї філософії стоїть поняття досвіду. Але досвід емпіріокритицизму розглядав не як відображення об'єктивного світу, а як внутрішній зміст свідомості, людських переживань, які виникають незалежно від впливів зовнішнього світу, — як потік відчуттів, очищених від субстанції, причинності і взагалі від об'єктивної реальності. На цьому ґрунті емпіріокритицизм заперечує достовірність людських знань, спроможність науки пізнавати об'єктивну істину.

5. *Агностицизм окремих течій сучасної філософії*. Наприклад, така течія, як *конвенціоналізм* вважає, що теорії і поняття є не відображеннями об'єктивного світу, а наслідками довільної угоди, конвенції між ученими, що укладається за принципами «зручності» і «економії мислення». Елементи конвенціоналізму властиві неопозитивізму, прагматизму, операціоналізму.

Те, що агностицизм проіснував протягом більш ніж дві тисячі років, — не випадковість. У його основі лежать різноманітні причини, що їх називають корінням агностицизму. До них належать: складність і суперечливість процесу пізнання; обмеженість почуттєвого пізнання, можливість у ньому помилок і ілюзій; складність логічного пізнання; історична обмеженість і неповнота знань та ін.

Водночас принципову можливість пізнання сутності речей визнають більшість інших філософських напрямів, які належать як до матеріалізму, так і до ідеалізму. Так, сучасний матеріалізм виступає проти агностицизму в будь-яких його формах і послідовно проводить *принцип пізнаванності світу*. Своє твердження про те, що людина може достовірно пізнавати світ, матеріалізм виводить з даних наук і соціально-історичної практики. Той факт, що людина може цілеспрямовано діяти в навколишньому світі, досягати бажаних результатів, ґрунтуючись на певних знаннях, свідчить про достовірність цих знань, а отже — про можливість пізнаванності світу.

Проблему пізнавально-практичного ставлення людини до навколишнього світу вивчає гносеологія (від грец. *гносис* — пізнання; *логос* — учення, наука), або теорія пізнання. *Теорія пізнання (гносеологія) — це галузь філософії, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, передумови, засоби та форми пізнання, відношення знання до дійсності, а також умови й критерії його істинності*. Досить часто останнім часом цей розділ філософії називають *епістемологією* (від грец. *epistema* — знання; *logos* — учення, наука), але здебільшого *епістемологію розглядають або як теорію знання, або як дослідження лише наукового знання*.

Згідно із сучасною гносеологією джерелом пізнання, сферою, звідки воно отримує свій зміст, є існуюча незалежно від свідомості об'єктивна реальність. Пізнання цієї реальності — це процес творчого відображення її у свідомості людини. Принцип відображення виражає сутність матеріалістичного розуміння процесу пізнання. Знання за своєю природою — це результат відображення в мовній формі закономірних зв'язків об'єктивного світу. У сучасній філософії термін «знання» вживається у трьох значеннях: 1) як здатність, навички що-небудь здійснити; 2) як будь-яка пізнавально-значуща інформація; 3) як гносеологічна форма ставлення людини до дійсності, що існує поряд із практичним ставленням.

Розглядаючи процес пізнання (відображення) в цілому як системне утворення, слід виокремити такі його елементи:

1) *суб'єкт пізнання* — це той, хто діє, впливає на об'єкт. Людина не є суб'єктом сама по собі. Вона стає і усвідомлює себе суб'єктом тільки в процесі предметної діяльності і спілкування. Під суб'єктом слід розуміти людину, яка є вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та концепції, зберігає й історично передає їх новим поколінням;

2) *об'єкт пізнання* — це той фрагмент (частина) об'єктивної реальності (соціальної, природної, правової та ін.), який включений у людську діяльність і пізнання. Об'єктивна реальність існує незалежно від людини, суб'єкта. Проте як об'єкт вона перебуває в єдності, у взаємозв'язку із суб'єктом. Об'єктом пізнання виступають не тільки явища природи та суспільства, а й сама людина і відносини між людьми, їхні взаємини, а також свідомість, пам'ять, воля, почуття, духовна діяльність в усій поліфонії її проявів. Таким чином, об'єкт пізнання — це те, що залучено суб'єктом з об'єктивного взаємозв'язку природи і суспільства, те, на що спрямована людська діяльність;

3) *посередники пізнання* — це засоби пізнання як матеріального характеру (знаряддя праці, прилади, інструменти, комп'ютери тощо), так і ідеального (поняття, категорії, художні образи, моральні норми, наукові теорії, концепції тощо).

Теорія пізнання розглядає суб'єкт та об'єкт у діалектичному взаємозв'язку, взаємодії, єдності, де соціально активною стороною є суб'єкт пізнання. Активна роль суб'єкта знаходить свій вияв: у вибірковому його ставленні до предметного світу; у цілеспрямованні процесу пізнання; у беззупинній пошуковій і коригувальній роботі рецепторів, нервів і мозку.

Результатом будь-якого пізнання є образ. Образ — це ідеальне узагальнення сутнісних відносин об'єкта. Характерні риси образу — подібність, адекватність оригіналові. Образ фіксується у знаках. Знак — це вже матеріальний носій інформації. Його функціями є збереження і передача інформації. Знаки і на їх основі штучна мова можуть існувати тільки на базі звичайної мови. Відносна самостійність знаку створює додаткові можливості для абстрактного мислення, дає змогу використовувати комп'ютерну техніку.

Отже, ми визначили, що пізнання — активний процес. Але що змушує суб'єкта цікавитися новими, раніше не відомими йому речами і явищами, вивчати їх? Філософи вважають, що головною рушійною силою пізнання є суспільно-практична діяльність, або практика.

Що ж таке практика? Який її зв'язок із пізнанням?

Практика — це матеріальна, чуттєво-предметна, цілепокладаюча діяльність людини, яка спрямована на зміну і пристосування природного і соціального середовища до потреб суспільства. Під поняттям «практика» розуміють не стільки чуттєво-предметну діяльність окремої людини, скільки сукупну діяльність, досвід усього людства в його історичному розвитку. Практика становить основу всього людського буття, погоджує і визначає усі форми його діяльності. Суспільно-історична практика людей включає безліч форм і різновидів. Найважливішими видами практичної діяльності є такі:

1) *матеріальна, виробнича діяльність людей.* Вона пов'язана зі створенням матеріальних благ для життя людей. Без матеріального виробництва не був би можливим обмін речовин між людиною і природою і, таким чином, не було б можливим і саме людське життя. Люди, перш ніж почати займатися політикою, наукою, мистецтвом та ін., передусім повинні їсти, пити, мати житло, одягатися. Але для цього їм слід виробляти безпосередні матеріальні засоби для життя;

2) *суспільно-політична практика.* Вона вбирає в себе діяльність держави і її органів, громадських організацій і закладів, практику інформаційної та ідеологічної роботи, тобто роботу творчих сил, преси, радіо, телебачення та ін. Ця практика регулює стосунки між державами, націями та соціальними групами всередині держави. Роль у сучасних умовах суспільно-політичної практики набуває першочергового значення. Це пояснюється демократизацією всього суспільного життя, включенням в активне життя широких мас населення, плюралізмом думок, наявністю великої кількості різних неформальних організацій;

3) *практика в різних сферах життя суспільства,* таких як правова сфера, освіта, охорона здоров'я, мистецтво та ін. Значення даних видів практики в сучасному суспільстві також зростає. Це пов'язано з тим, що в постіндустріальному суспільстві у людини є можливість приділяти більше часу й уваги своїй освіті, здоров'ю, захисту своїх прав і свобод, розвитку своїх здібностей тощо;

4) *науково-експериментальна діяльність.* Це особливий вид практики. Сучасна наука неможлива без використання різних приладів, реактивів, вимірювальних стендів, полігонів, комп'ютерів. Особливістю цього виду практики є те, що вона має справу з матеріальним елементом науки і ставить собі за мету не виробництво нових матеріаль-

них цінностей, а накопичення нових знань. Науково-експериментальна практика є ланкою між теоретичною і практичною діяльністю.

Таким чином, суспільна практика охоплює всі сторони життя суспільства: матеріальну, суспільно-політичну, суспільно-гуманістичну, науково-експериментальну.

Практика існує в єдності з пізнанням. Вони пов'язані так міцно, що їх можна розглядати як дві сторони єдиного процесу. Практика — це матеріально-предметна діяльність, а пізнання — ідеально-образна діяльність. Однак не слід ототожнювати практику і пізнання. За способом і результатом діяльності практика і пізнання виступають як протилежності. Практика — це виробництво матеріальних речей, перетворення суспільних відносин самої людини, а пізнання — це розробка ідей, знань, моральних норм і т. ін.

Щодо пізнання практика виконує такі *функції*:

а) *практика є вихідним пунктом пізнання*. Із практично активного ставлення людини до світу формується свідомість людини. Вона змушує зосередити пізнавальну діяльність на дійсності, яка вимагає свого перетворення і яка є практично важливою;

б) *практика є рушійною силою розвитку пізнання*. Вона ставить перед пізнанням певну мету і вимагає її вирішення. Із потреб суспільної практики виникли всі науки. Навіть така, здавалося б, абстрактна наука, як астрономія, і та зародилась як відповідь на потреби землеробства і мореплавства. Із необхідності будівництва різних споруд, ремесла і землеробства зародилась і розвинулась механіка. Потребою в лікуванні було зумовлене виникнення медицини, анатомії, фізіології та ін.;

в) *практика є основою пізнання*, оскільки вона об'єднує життя людей, є визначальним способом їхнього ставлення до світу. Пізнання формується на ґрунті предметно-практичної діяльності суспільства з перетворення природи і спочатку виступає одним із моментів цієї діяльності. Але пізнання не просто має своєю основою практику — воно саме є активним діяльним процесом ідеального освоєння дійсності.

Практика виступає як єдина основа пізнання ще й тому, що тільки вона найповніше розкриває об'єктивну природу речей. Завдяки предметно-матеріальній діяльності людина «втручається» в об'єктивний природний процес і, змінюючи навколишній світ, відкриває нові процеси і явища, які можуть ставати об'єктами подальшого пізнання. Практика виступає основою пізнання, бо рівень її розвитку прямо і безпосередньо визначає рівень розвитку приладів і технічних засобів

пізнання. А від їхнього застосування залежать темпи пізнання і глибина відображення світу;

г) *практика є критерієм істинності пізнання*. Вона є засобом розмежування істинних і хибних положень. Цей критерій не може знаходитись у самій теоретичній схемі предмета, він знаходиться зовні, у практиці поза теорією. На основі практики доводиться об'єктивність змісту знання. Тільки ті результати пізнання, які пройшли перевірку практикою, можуть претендувати на об'єктивну значущість.

До практики як критерію істини треба підходити діалектично. Практика як критерій істини і абсолютна, і відносна. Абсолютність її полягає в тому, що тільки практика в кінцевому підсумку дає можливість розмежувати істинність і хибність наших знань, дійсність і видимість, розкриваючи таким чином пізнаванність світу. Відносність практики як критерію істини пов'язана з її історичним характером. На кожному етапі історичного розвитку практика не може повністю, в усіх деталях підтвердити або заперечити існуючі знання. Вона може підтвердити істинність лише головного змісту теорій або уявлень. Завжди існують такі теоретичні положення, які не можуть бути ні доведені, ні заперечені практикою свого часу. Можна сказати, що практика як критерій істини обмежена своїм власним історичним рівнем, який визначає її можливості у винесенні «вироку» знанням;

д) *практика виступає кінцевою метою пізнання*. Пізнання відбувається не заради його самого, а для задоволення якихось практичних потреб. Людство здійснює великий подвиг пізнання, віддаючи йому значну частку засобів свого існування саме заради свого існування, задоволення практичних потреб. На кожному етапі розвитку людства перед ним постають нові практичні завдання, розв'язувати які можна лише за допомогою подальшого розвитку пізнання.

До наведеного слід додати, що практика розкриває пізнавальні здібності людей, створює те соціальне середовище, що сприяє отриманню знань, їх накопиченню, забезпечує передачу їх поколінням. Отже, практика від початку і до кінця обумовлює пізнання, надає йому суспільного характеру.

Таким чином, з'ясувавши основні елементи процесу пізнання, ми можемо дати його визначення. *Пізнання — це процес цілеспрямованого активного відображення об'єктивного світу у свідомості людей, зумовлений суспільно-історичною практикою людства.*

Окреслена багатоаспектність пізнання знаходить своє виявлення в різних видах пізнання. Розглянемо їх.

1. *Життєво-досвідне пізнання* постає безпосереднім, прямо вписаним у процеси повсякденної людської життєдіяльності; воно є дуже різноманітним за проявами, але нерозчленованим ні за змістом, ні за формами існування: тут емоції переплетені зі знаннями, бажаннями тощо.

2. *Мистецьке пізнання* окреслює реальність не відсторонено, а через переживання. Воно більше передає не предметні окреслення дійсності, а ставлення людини до неї. За змістом воно умовне, тобто надає простір проявам уяви, фантазії, суб'єктивним схильностям людини. Завдяки цьому художнє пізнання інколи випереджає хід подій, окреслює їх більш багатогранно, багатобарвно та життєво.

3. *Наукове пізнання* культивується спеціально через усвідомлення ролі знання; воно є спеціалізованим і спеціально організованим, контролює свій хід, намагаючись досягти максимального ступеня достовірності знання.

4. *Релігійно-містичне пізнання* часто окреслює джерела своїх відомостей як божественне виявлення, особливе просвітлення і, хоча ці джерела залишаються для нас багато в чому таємничими та недосяжними ні для контролю, ні для світового використання, немає сенсу заперечувати особливу значущість для людини того, що викладено у священних текстах і релігійних настановах; сама історія людства переконливо це доводить.

Тепер слід з'ясувати, як здійснюється процес пізнання, яка його діалектика.

§ 2. Діалектика пізнання. Проблема істини

Пізнання, що розвивається на єдиній основі практики, являє собою складний, суперечливий процес відображення дійсності в ідеальних образах. Але образи можуть відрізнятися за характером і глибиною відображення об'єкта. Це пов'язано з тим, що об'єкт пізнання має ніби дві сторони: зовнішню, що відкрита нам, і внутрішню, яка прихована від нас. Перша — це явище, друга — це його сутність. Завдання суб'єкта, що пізнає, — не тільки вивчити явище, а й розкрити його сутність, відкрити закони для того, щоб поставити їх на службу людській практиці.

Як же рухається суб'єкт, що пізнає, від явища до сутності?

Складність об'єкта пізнання вимагає створення відповідної поліструктурної системи пізнання. Розрізняють чуттєве і раціональне пізнання. *Чуттєве пізнання* є початковим і взагалі передумовою пізнання. Воно виникає при безпосередній взаємодії суб'єкта і об'єкта, маючи три форми: *відчуття, сприйняття і уявлення*. *Відчуття* — це відображення за допомогою п'ятьох органів чуття, окремих властивостей, певних сторін речей. Слух сприймає звуки; перед очима людини розкривається простір, відстань у навколишньому світі; смаковий аналізатор дає можливість пізнавати смакові якості; нюховий — інформує про запахи; дотик відтворює щільність, температуру, жорсткість, форму.

На основі відчуттів формується більш складна форма пізнання — сприйняття. *Сприйняття* — це синтетичний комплекс різного роду відчуттів, що дає можливість також безпосереднього створення єдиного образу предмета, отримання інформації про об'єкт у його цілісності. Сприйняття має вибірковий характер. Сприйняття тих чи інших властивостей об'єкта залежить від потреб та інтересів суб'єкта. Системність, якість сприйняття формується у процесі практики.

Багаторазове сприйняття речі може утримуватися у свідомості індивіда і при її відсутності. Це вже буде вищий ступінь чуттєвого пізнання — уявлення. *Уявлення* — це узагальнений образ об'єкта, сприйнятого раніше. Специфікою уявлення є те, що, по-перше, воно може пізнавати об'єкти, які не існують в реальності, а становлять результат нашої фантазії; по-друге, уявлення, як правило, відтворює узагальнюючі риси предмета. У цілому, форми чуттєвого пізнання відтворюють об'єкт у наочно-образній формі.

Але слід пам'ятати, що відчуття відображають те, що лежить на поверхні явищ. Вони не в змозі проникнути в їх сутність. Ось тут і приходить на допомогу якісно новий рівень відображення дійсності, який дістав назву *раціонального пізнання, або мислення*. Форми раціонального пізнання — *поняття, судження, умовиводи* — дають можливість знайти закономірності в розвитку природи і суспільства.

Вихідною формою раціонального пізнання визнано поняття. *Поняття* — це форма думки, в якій узагальнені внутрішні, найсуттєвіші ознаки предмета чи процесу. В понятті фіксуються закономірні зв'язки і відношення, в ньому повинні утримуватися загальні та особливі ознаки предмета. Поняття предмета дає змогу вирізнити ті

якості, які неможливо уявити за допомогою наочного образу. У мові поняття позначається словом або терміном.

Поняття служать вихідною формою абстрактного мислення. Але мислення не відбувається у формі окремих ізольованих понять. Щоб виразити зв'язок і взаємозалежність явищ, поняття повинні бути взаємопов'язані. Такий зв'язок утворює другу форму абстрактного мислення — судження. *Судження — це така логічна форма мислення, в якій стверджується або заперечується щось відносно об'єкта пізнання.* Словесною формою вираження судження є речення. За обсягом розрізняють судження: одиничні, де розкривається взаємозв'язок між окремими предметами; особливі, де стверджується або заперечується наявність властивостей у певній групі предметів; загальні, коли вирізняються типові закономірності взаємозв'язку між процесами у Всесвіті або в окремих його сферах.

Поєднання декількох суджень утворює третю форму абстрактного мислення — умовивід. *Умовивід — це такий логічний процес, у ході якого із кількох суджень на основі закономірних суттєвих і необхідних зв'язків виводиться нове судження.* За характером умовивід може бути індуктивного та дедуктивного плану. *Індуктивний* — це такий умовивід, коли процес пізнання йде від одиничного до загального, *дедуктивний* — коли на основі знань усієї сутності предметів доходять висновків про окремі його сторони. Пізнавальна роль умовиводу особливо велика при вивченні явищ, недоступних безпосередньому спостереженню.

Таким чином, процес пізнання спирається на сукупність чуттєвих і раціональних форм. Абсолютизація одних і недооцінка інших форм приводить у кінцевому підсумку до логічної помилки. У філософії спостерігаються два напрями такої абсолютизації — *сенсуалізм* і *раціоналізм*.

Представники *сенсуалізму* наголошують на тому, що всі знання, які має людство, виведені з чуттєвого досвіду; що відчуття є єдиним ланцюгом, який поєднує людину із зовнішнім світом. Раціональні форми пізнання сенсуалісти вважають спекулятивними, надуманими, такими, що не відповідають істині. Але на протигагу цьому *раціоналізм* стверджує: тільки на основі раціонального мислення можна пізнати сутність процесів і явищ. Чуттєві форми пізнання *раціоналізм* оголошує лише передумовою виникнення знань на ранніх стадіях цивілізації.

Обмеженість сенсуалізму і раціоналізму відносно пізнання в цілому очевидна. Раціональне і чуттєве — це діалектично взаємопов'язані

сторони єдиного пізнавального процесу, які лише в єдності можуть давати адекватну картину дійсності. Кожний момент чуттєвого відображення в пізнанні опосередкований мисленням. У свою чергу, раціональне пізнання одержує свій зміст з чуттєвих даних, які забезпечують постійний зв'язок мислення з конкретними предметами та явищами дійсності. І в мисленні людина не може абсолютно відокремитись від наочності, оскільки без цього неможлива проекція наших знань на дійсність та результативне здійснення предметно-практичної діяльності.

Як відомо, у процесі пізнання поряд із раціональними операціями і процедурами беруть участь і нераціональні. Спробуємо з'ясувати їхню сутність.

Для досягнення своєї мети людям доводиться вирішувати певні завдання. Одні з них можуть бути вирішені за допомогою раціональних прийомів, для вирішення інших потрібне створення нестандартних, нових правил і методів. Саме тут необхідна творчість. *Творчість являє собою механізм пристосування людини в нескінченно різноманітному й мінливому світі, що забезпечує її виживання і розвиток.* При цьому йдеться не тільки про зовнішній, об'єктивний, але й про внутрішній, суб'єктивний світ людини, який не може бути охоплений раціональністю. Він охоплює величезне, але все ж кінцеве число правил, норм, стандартів. Отже, творчість не протилежна раціональності, а є її природним і необхідним доповненням.

Найважливішим з механізмів творчості є інтуїція. *Інтуїція — це особлива форма стрибка від незнання до знання, переривання поступовості руху думки, переплетення логічного і психічного механізмів мислення людини, стрибок від вихідних даних до результату.* Основними рисами інтуїції є раптовість і неусвідомленість процесу мислення. Нічого таємничого в інтуїції немає. Інтуїція не є особливою, третьою формою мислення, а становить внутрішній момент почуттєвого і логічного в пізнанні. Її основними передумовами є: наявність у людини досвіду діяльності у певній сфері; володіння її багатим фактичним матеріалом; виникнення проблемної ситуації; розвиненість у людини здатності до творчого мислення; наявність обдарованості, таланту в певній галузі.

Складне сполучення, єдність рівнів відображення дійсності утворюють такі вищі форми пізнання, як гіпотеза та теорія. *Гіпотеза — це науково обґрунтоване припущення про існування явищ, про внутрішню*

їх структуру або функції, про причини виникнення і розвиток явищ, вірогідність яких на сучасному етапі виробництва і науки не може бути перевірена і доведена. Прикладами гіпотез можуть бути положення про походження життя на Землі, про виникнення Сонячної системи й ін. Теорія — це найбільш адекватна форма наукового пізнання, система достовірних, глибоких і конкретних знань про дійсність, яка має струнку логічну структуру і дає цілісне, синтетичне уявлення про закономірності та суттєві характеристики об'єкта. Такою є сучасна теорія атомного ядра, теорія відносності у фізиці, теорія спадковості в біології.

Таким чином, пізнання у своєму діалектичному розвитку проходить довгий шлях від простих відчуттів до складних наукових теорій. Діалектичний процес заглиблення людських знань від явища до сутності, від сутності першого порядку до сутності другого порядку і т. д. є загальним законом пізнання. Вищим рівнем пізнання є логічне, теоретичне пізнання.

Успішне використання результатів пізнання в практичній діяльності може бути тільки в тому разі, коли отримані знання є достовірними, є істиною. Отже, питання про істину — одне з найважливіших у теорії пізнання. *Що ж таке істина?*

Розуміння істини в історії філософії було неоднозначним. Платон, наприклад, розумів під істиною певні незмінні якості ідеальних об'єктів, Аристотель — відповідність наших знань об'єктивній реальності, Кант вбачав істину в апіорних формах буття, Гегель — у процесі досягнення абсолютної ідеї через раціональні форми пізнання, Юм зводив істину до відчуттів суб'єкта і практично її заперечував. У сучасних філософських концепціях теж немає єдиного розуміння істини.

Сучасний матеріалізм підходить до проблеми істини з точки зору відображення об'єктивної реальності у людській свідомості. *Істина — це адекватне відображення об'єкта у свідомості суб'єкта, яке відтворює об'єкт таким, яким він існує незалежно від свідомості суб'єкта пізнання.* Матеріалістична теорія пізнання конкретизує традиційну концепцію істини через діалектичний взаємозв'язок понять: «об'єктивна істина», «суб'єктивність істини», «абсолютна істина», «відносна істина», «конкретність істини».

Об'єктивна істина — це такий зміст людських знань про дійсність, який не залежить ні від суб'єкта, ні від людини, ні від людства. Вона існує тому, що об'єктивним є матеріальний світ, який у ній відо-

бражається, а відображення припускає схожість з оригіналом. Отже, у пізнанні існує такий момент, який не залежить від нашої свідомості, а цілком обумовлений впливом на нього зовнішнього світу. Цей незалежний від нас зміст наших знань і є об'єктивною істиною.

Але істинне знання завжди є знанням певного суб'єкта — індивіда, соціальної групи, людства в цілому. Суб'єкт пізнання, його пізнавальні можливості обумовлені певним рівнем розвитку суспільства та його практики, обмежені досвідом людства на даний час. Отже, у процесі пізнання момент суб'єктивності істини необхідно враховувати. Суб'єктивна діяльність є формою виявлення і формою розвитку самого об'єктивного змісту. Істина як процес є об'єктивною за змістом, але суб'єктивною за своєю формою.

Істину не можна розуміти як готове знання, незмінне і дане раз і назавжди. Істина, за висловом Гегеля, не є відкарбованою монетою, вона не дається в готовому вигляді. Істина є нескінченним процесом наближення до об'єкта, який сам перебуває в розвитку. У цьому плані будь-яке знання, зафіксоване на тому чи іншому конкретно-історичному періоді, є неповним, неточним, певною мірою однобічним, тобто на кожному конкретно-історичному рівні розвитку пізнання ми маємо справу лише з відносною істиною. *Відносна істина — це таке знання, яке в принципі правильно, але неповно відображає дійсність, не дає її всебічного вичерпного образу.*

Абсолютна істина — це повне, точне, вичерпне відображення об'єкта у свідомості суб'єкта; у широкому розумінні — це абсолютне знання про весь світ. У цьому значенні абсолютна істина є тією межею, якої прагне наукове пізнання, ніколи її не досягаючи. У вузькому розумінні абсолютна істина означає повне і точне знання окремих моментів дійсності, і в цьому значенні вона є елементом досягнутого знання.

Слід зазначити, що немає і не може бути окремо абсолютної істини і окремо відносної. Існує одна істина — об'єктивна за змістом, яка є діалектичною єдністю абсолютного та відносного, тобто є істиною абсолютною, але відносно певних меж. Абсолютне та відносне — це два необхідних моменти об'єктивної істини.

Нерозуміння суті абсолютної й відносної істини на практиці приводить до догматизму і релятивізму. *Догматичне мислення* намагається те чи інше вчення або положення сприймати як закінчену вічну істину, як догму, що вживається без урахування конкретних умов, за яких

сам об’єкт суттєво змінюється. *Релятивізм* як течія у філософії впадає в іншу крайність — абсолютизує відносність знань, заперечує моменти абсолютно істинного в них і на цьому ґрунті заперечує об’єктивну істину, пізнаванність світу.

Із аналізу абсолютної і відносної істини впливає вчення про конкретність істини. *Конкретна істина* — це істина, в якій правильно відображена сутність певних явищ і тих конкретних умов, у яких ці явища розвиваються. Якщо поняття «об’єктивна істина» підкреслює основну її рису, як правильне відображення дійсності, а поняття «відносної і абсолютної істини» — сам процес її пізнання, то поняття «конкретність істини» свідчить про можливість практичного використання отриманих знань. Сучасний матеріалізм виходить із того, що абстрактної істини немає, істина завжди конкретна. Це означає необхідність урахування межі застосування результатів пізнання та їх уточнення. Незнання або ігнорування цих меж перетворює наші знання на хибні.

Хибний зміст — це такий зміст людського знання, в якому дійсність відтворюється неадекватно і який обумовлено історичним рівнем розвитку суб’єкта і його місця в суспільстві. Хибність змісту — це неспеціальне перекручування дійсності в уявленнях суб’єкта. Існування його обумовлено закономірностями розвитку як самого пізнання, так і практики.

Що ж служить критерієм істини?

Як уже відзначалося вище, одним із найважливіших критеріїв істини є *практика*. Однак практика є далеко не єдиним критерієм істинності знань. Серед інших критеріїв істинності знань (які в кінцевому підсумку ґрунтуються також на практиці) можна назвати: підтвердження фактами, узгодженість із принципами наукової теорії, коректність і точність використання термінології, логічна і концептуальна несуперечність і кілька інших.

Таким чином, істина є суб’єктивним образом об’єктивного світу, вона є єдністю абсолютного і відносного, об’єктивного і суб’єктивного. Пізнання за своєю природою, характером і метою є необмеженим і може давати об’єктивне і точне відображення світу. Але істина завжди конкретна, тобто вона історично обумовлена і має певні межі застосування. Саме тому за своїм конкретним змістом і наявними досягненнями вона є обмеженою, відною. Процес пізнання істини — це постійна боротьба за подолання обмеженості людських можливостей на шляху досягнення істини.

Висновки

Сучасна теорія пізнання ґрунтується на таких принципах:

1) принципі об'єктивності, тобто визнанні об'єктивного існування дійсності як об'єкта пізнання, її незалежності від свідомості та волі суб'єкта;

2) принципі пізнанності, тобто визнанні того факту, що людські знання здатні давати адекватне відображення дійсності, її об'єктивно істинну картину; що пізнанню людини немає меж, хоча на кожному історичному етапі воно обмежене рівнем розвитку практичної діяльності людства та засобів пізнання;

3) принципі активного творчого відображення, тобто визнанні того, що процес пізнання — це цілеспрямоване творче відображення дійсності у свідомості людини;

4) принципі практики, тобто визнанні суспільно-історичної предметно-чуттєвої діяльності людини щодо перетворення природи, суспільства і самої себе основною, рушійною силою, метою пізнання та критерієм істини;

5) принципі конкретності істини, який наголошує, що абстрактної істини не може бути, істина завжди конкретна, кожне положення наукового пізнання слід розглядати в конкретних умовах місця та часу.

Контрольні запитання

1. Що таке агностицизм? Які його історичні форми вам відомі?
2. Що таке гносеологія? Яка її роль і місце у філософії?
3. Що таке знання та пізнання?
4. Як у сучасній гносеології визначається суб'єкт і об'єкт пізнання?
5. Чи ідентичні поняття «об'єктивна реальність» і «об'єкт пізнання»?
6. Визначте практику і її функції в пізнанні.
7. У якому співвідношенні перебувають поняття «практика», «праця», «досвід»?
8. Як співвідносяться пізнання та практика?
9. У яких формах здійснюється чуттєве пізнання і в яких — раціональне?
10. Чому абстрактне мислення — якісно вищий ступінь пізнання стосовно чуттєвого відображення?

11. Що таке сенсуалізм і раціоналізм?
12. Що є істина?
13. Об'єктивна істина існує незалежно від людини та людства.
Чи означає це, що вона існує поза людиною, поза її свідомістю самостійно?
14. У чому полягає діалектика абсолютного і відносного в об'єктивній істині?
15. Чим обумовлена конкретність істини і в чому полягає її суть?
16. Завдяки яким своїм суттєвим характеристикам саме практика є основним критерієм істини?

Розділ 9

Наукове пізнання, його форми та методи

У попередньому розділі йшлося про так зване буденне, стихійно-емпіричне пізнання, яке здійснюється людьми у процесі їхньої життєдіяльності. На певному етапі історичного розвитку людства виникає наукове пізнання. Це пов'язано із суспільним розподілом праці, з відокремленням розумової праці від фізичної і її перетворенням на відносно самостійну сферу. Що ж таке наукове пізнання? Чим воно відрізняється від буденного? Яку роль відіграє філософія в цьому процесі?

Щоб відповісти на ці запитання, необхідно, по-перше, розглянути особливості та структуру науково-пізнавальної діяльності, визначити, яке місце в ній посідають рівні і форми пізнання; по-друге, визначити суттєві характеристики конкретно-наукових, загальнонаукових та універсальних методів; по-третє, виявити конкретний механізм взаємодії, яка відбувається між загальнофілософським та іншими методами і формами пізнавальної діяльності. Розкриття всіх цих проблем і є метою даного розділу.

§ 1. Специфіка, рівні і форми наукового пізнання

Перш ніж безпосередньо перейти до розгляду проблем наукового пізнання, необхідно відповісти на запитання: що являє собою наука взагалі; якою є загальна класифікація наук?

Отже, *наука — це історично сформований вид людської діяльності, спрямований на пізнання і перетворення об'єктивної дійсності*. Вона знаходить свій вияв і як певний результат діяльності у вигляді системи знань, і як їхнє духовне виробництво, тобто науковий процес.

За своїм предметом науки поділяються на природно-технічні, ті, що вивчають закони природи і способи її освоєння і перетворення, і *суспільні*, ті, що вивчають різні суспільні явища і закони їх розвитку, а також самої людини як соціальної істоти (гуманітарний цикл). Важливо зазначити, що предмет науки визначає її метод. У природничих

науках одним із головних методів дослідження є експеримент, а в суспільних таким методом є статистика.

Грунтовний розгляд особливостей науково-пізнавальної діяльності можливий лише з урахуванням її зв'язку з практикою, що є основою будь-якого пізнання. Усяка пізнавальна діяльність, у тому числі й наукова, виростає з практики, базується на ній, зорієнтована на неї, рухається нею. Більше того, пізнання як процес взаємодії людини з об'єктивною реальністю, що є націленим на здобуття нових знань, вбирає, копіює й повторює структуру практичної діяльності, а остаточно — структуру праці. Як і праця, що є серцевиною практики, пізнавальна діяльність містить ряд звичайних моментів: до неї входять людина, яка пізнає, предмет пізнання, ціль, засоби й результати. Буденне і наукове пізнання тією чи іншою мірою включають перелічені моменти.

Разом з тим є очевидним, що особливості того чи іншого різновиду пізнання залежать від конкретного поєднання цих моментів, від рівня й характеру їх розвитку. Структура практичної, трудової діяльності є загальною основою для всіх різновидів пізнання. Тільки вона дає можливість порівнювати ці різновиди пізнання, фіксувати відмінності, що є між ними, та особливості.

Отже, у чому полягає різниця між буденним і науковим пізнанням?

По-перше, буденне пізнання водночас є і формою практичної діяльності, воно безпосередньо втілено в неї. Наукове пізнання відокремлене від практичної діяльності. Воно здійснюється спеціально підготовленими групами людей, які досягли певного рівня знань, навичок, розуміння, виробили відповідні світоглядні та методологічні установки з приводу своєї професійної діяльності.

По-друге, вони відрізняються також за обсягом, методами і засобами дослідження, ступенем обґрунтованості знань. На відміну від буденного пізнання наука має справу не тільки з реальними, а й із так званими абстрактними, ідеальними об'єктами. Це обумовлює наявність у науці специфічних засобів опису об'єктів, їх дослідження.

По-третє, засобом буденного пізнання виступає наша «природна» мова, знаряддя праці. Його методи і прийоми, як правило, не усвідомлюються суб'єктом. І навпаки, наукове пізнання має усвідомлений, планомірний характер. Наука виробляє засоби емпіричного і теоретичного дослідження: вимірнувальні прилади, мову науки, яка містить спеціальні правила формування визначень, висновків, доказів.

По-четверте, ці види пізнання відрізняються також і за ступенем проникнення у суть природних і суспільних явищ. Якщо наука — це система обґрунтованого, достовірного знання, то буденне пізнання є сукупністю фрагментарних знань, здогадок, рецептів народної мудрості, які є результатом практичного досвіду поколінь, воно фіксує в основному зовнішні зв'язки між явищами. Достовірність цих знань встановлюється в ході повсякденної практики. І навпаки, наукове знання проходить через особливі процедури доведення, обґрунтування, перевірки через експерименти і тільки потім широко запроваджується в практику.

У такому разі можна зробити висновок, що *наукове пізнання являє собою відносно самостійну, цілеспрямовану пізнавальну діяльність, що складається із взаємодії таких компонентів:*

а) суб'єкта пізнання, тобто особистості чи групи людей, що мають певний рівень знань, навичок, світоглядні і методологічні установки з приводу своєї діяльності;

б) об'єкта пізнання, тобто фрагмента об'єктивного світу, на який спрямовані думка і дії суб'єкта пізнання;

в) предмета пізнання, тобто конкретних аспектів пізнання, що детермінуються об'єктом пізнання і визначаються у певних логічних формах;

г) особливих методів і засобів пізнання;

і) певних форм пізнання і мовних засобів;

д) результатів пізнання, що виражаються головним чином у законах, теоріях, наукових гіпотезах;

е) цілей пізнання, спрямованих на досягнення істини і достовірного систематизованого знання, здатного пояснити невідомі науці факти.

Наукове знання і сам процес його отримання характеризуються системністю і структурністю. Передусім у структурі наукового пізнання виокремлюються емпіричний і теоретичний рівні. Вони відрізняються глибиною, повнотою, всебічністю осягнення об'єкта; цілями, методами досягнення та способами вираження знань; ступенем значущості чуттєвого та раціонального моментів.

У найбільш загальному розумінні емпіричне дослідження є знанням про явище, а теоретичне — про його сутність. *Емпіричне дослідження — це такий рівень наукового пізнання, зміст якого головним чином отримано з досвіду, із безпосередньої взаємодії людини з об'єктивною дійсністю.* На емпіричному рівні здійснюється спо-

стереження об'єктів, фіксуються факти, проводяться експерименти, встановлюються емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки між окремими явищами.

Теоретичний рівень наукового пізнання є більш високим ступенем дослідження дійсності, де об'єкт постає з боку тих його зв'язків і відносин, які недоступні безпосередньому чуттєвому вивченню. На цьому рівні створюються системи знань, теорій, у яких розкриваються загальні та необхідні зв'язки, формулюються закони в їх системній єдності та цілісності.

Слід відрізнити поняття «емпіричне» та «теоретичне» від понять «чуттєве» та «раціональне». Поняття «чуттєве» та «раціональне» характеризують пізнавальні здібності людини, а «емпіричне» та «теоретичне» — відносно самостійні етапи та рівні наукового пізнання. Чуттєве і раціональне — це етапи цілісного процесу пізнання. Вони не відокремлені в часі, отже, ізолювати їх можна лише в абстракції. У людини не буває відчуттів без їх осмислення, раціонального — без супроводження його почуттями. Наприклад, коли хворий відчуває біль, він одночасно підводить його під певні поняття (біль гострий, пульсуючий та ін.).

Емпіричні знання, дослідні дані не є тотожними ні сумі відчуттів, ні сприйняттю. Це особливий вид знань, який є результатом довготривалої попередньої обробки, спостережень, узагальнення даних приладів, експериментів. Завданням емпіричного рівня пізнання є отримання наукових фактів. Їх формування пов'язане з діалектичною взаємодією чуттєвого і раціонального в ході емпіричного пізнання.

Теоретичний етап — це також переплетіння чуттєвого і раціонального. Форми раціонального пізнання (поняття, судження, умовиводи) домінують у процесі теоретичного освоєння дійсності. Втім при побудові теорії використовуються також наочні модельні уявлення, які є формами чуттєвого пізнання. Отже, можна говорити лише про те, що на нижчих рівнях емпіричного пізнання домінує чуттєве, а на теоретичному рівні — раціональне.

Однак, незважаючи на зазначені відмінності, чіткої межі між емпіричним і теоретичним пізнанням не існує. Так, емпіричне дослідження, хоча і зорієнтоване на пізнання і фіксацію явищ, постійно проривається на рівень сутності, а теоретичне дослідження шукає підтвердження правильності своїх результатів у емпірії. Експеримент завжди теоретично навантажений, а будь-яка абстрактна теорія має емпіричну інтерпретацію.

У науковому пізнанні формуються і набувають відносної самостійності такі форми.

1. Факт (від лат. *factum* — здійснено, зроблено). Це подія, явище, процес, які мають місце в об'єктивній дійсності і є об'єктом дослідження. Розрізняють факти дійсності і факти науки (факти пізнання). *Факти дійсності* — це речі, властивості, відношення, події, які існують дійсно, незалежно від свідомості. *Факти науки* — це відображення фактів дійсності, всебічно перевірених, вірогідність яких доведена. Вони усвідомлюються і фіксуються в термінах мови науки у вигляді емпіричних суджень. Різними шляхами дослідник поступово накопичує факти, які становлять емпіричну основу усієї подальшої роботи. Ця основа — першорядна передумова успіху в науковій роботі. Після набуття фактичного матеріалу починається друга фаза дослідження. Вчений прагне дізнатися, що насправді є фактом, а що думкою або навіть вигадкою. Факти групуються за їх важливістю, актуальністю і т. д. Ця робота ґрунтується на теоретичних положеннях науки, її законах та категоріях.

2. Проблема. Ця форма виникає як намір пояснити факт. *Проблема* (від грец. *problēma* — завдання) — це запитання чи комплекс запитань, які виникають у процесі розвитку пізнання і вирішення яких має суттєвий практичний або теоретичний інтерес. Формування проблеми є важливим моментом розвитку наукового знання, оскільки правильно поставити проблему означає частково вирішити її. Хибна постановка проблеми буває однією з причин виникнення вигаданих проблем (псевдопроблем), тобто таких, що несумісні з фактами і законами. І такі проблеми практично не вирішуються. Поставити проблему означає: відокремити відоме від невідомого; факти, з'ясовані від фактів, які вимагають з'ясування; сформулювати запитання, яке виражає основний зміст проблеми; накреслити конкретні шляхи її вирішення. Формулювання проблеми спирається на процес і результат емпіричного дослідження і разом з тим стимулює подальше дослідження, направляє його.

3. Гіпотеза. З формулювання гіпотези починається рух проблеми. *Гіпотеза* (від грец. *hypóthesis* — основа, припущення) — це різновид здогадки, припущення більш або менш обґрунтоване, але ще не підтверджене, не доведене повністю. Гіпотеза є формою розвитку наукового пізнання, засобом переходу від невідомого до відомого, від непевного до знання більш повного і точного.

У яких же випадках використовується гіпотеза у процесі розвитку наукового знання? По-перше, тоді, коли відомих фактів недостатньо для пояснення причинної залежності явищ і є потреба їх пояснити. По-друге, коли факти складні і гіпотеза може принести користь як перший крок до їх пояснення. По-третє, тоді, коли причини фактів недоступні для досвіду, але дії і наслідки їх можуть бути вивчені. У проблемній ситуації може висуватися кілька логічно несумісних між собою гіпотез. Кожна з них повинна відповідати знанням і припускати висновки, що можуть бути перевірені практикою.

4. Доказ гіпотези. Це наступна необхідна стадія дослідження і форма, в якій існує знання. *Суть доказу полягає в установленні істини, підтвердженні або спростуванні сформульованих положень теоретичними аргументами за допомогою порівняння, індукції, дедукції, аналогії.* Аргументи доказу будуть переконливими тоді, коли висновки послідовно виходитимуть один із одного з урахуванням законів і правил логіки, як ланка з ланки в ланцюгові.

5. Теорія. Вона є найрозвиненішою формою наукового пізнання. *Теорія — це система узагальненого знання, основних наукових ідей, законів і принципів, які відображають певну частину навколишнього світу, а також матеріальну і духовну діяльність людей.* Теорія на відміну від гіпотези є знанням достовірним, істинність якої доведена і перевірена практикою. Вона дає істинне знання й пояснення певної сфери об'єктивної дійсності, дає можливість зрозуміти її загальні, необхідні, суттєві, внутрішні закономірні властивості і зв'язки. Від інших видів достовірного знання теорія відрізняється своєю точною, логічною організацією.

Теорія включає такі елементи: змістові — принципи, закони, категорії, ідеї та ін.; формальні — знаки, символи, правила та ін. Вона дає змогу зрозуміти об'єкт пізнання в його внутрішніх зв'язках і цілісності, пояснює різноманітність наявних фактів і може передбачити нові, ще невідомі, прогнозуючи поведінку систем у майбутньому. Найважливіші функції теорії такі: синтезуюча, пояснююча, прогнозуюча.

Теорія є не тільки результатом, але й одним із початкових моментів розвинутого наукового пізнання. На основі практики дослідник підходить до вирішення кожної конкретної проблеми, будучи озброєним певними теоретичними концепціями. З їх допомогою відбираються проблеми, гіпотези. У свою чергу розвиток теорії, підтвердження справедливості її положень вимагає нового звернення до фактів, по-

становки нових проблем, висування гіпотез — і так без кінця. Процес наукового пізнання йде від теорій меншої загальності до теорій більшої загальності. При цьому нова теорія не виключає попередню, а навпаки, включає її, по-новому організуючи зміст.

Таким чином, всю логіку наукового пізнання як послідовну зміну форм наукового дослідження можна подати так: нагромадження та усвідомлення фактів; виникнення і постановка проблеми; висування гіпотези або гіпотез; побудова теорії; визначення шляхів практичної реалізації теорії.

У сучасному науковому пізнанні, залежно від характеру об'єктів пізнання, методів та засобів їх вивчення, від особливостей проблем, що вирішуються, вирізняють два основних види наукових досліджень:

1) фундаментальні теоретичні дослідження, спрямовані на пізнання глибинних законів дійсності для їх можливого практичного застосування в майбутньому;

2) прикладні наукові дослідження, спрямовані на пізнання конкретних форм прояву об'єктивних законів, вирішення проблем не тільки пізнавального, а й соціально-практичного характеру.

Фундаментальні теоретичні дослідження покликані пояснювати навколишній світ, а прикладні, спираючись на їхні досягнення, — перетворювати його. Закони і методи фундаментальних наук мають більш загальний характер, а закони і методи прикладних — конкретний, вузький. У системі наук провідне місце належить фундаментальним дослідженням, які становлять передній край пізнавальної діяльності і, власне, тому ці дослідження називаються фундаментальними, що на їх основі можна провести різноманітні прикладні дослідження. Розглядаючи специфіку наукового пізнання, слід охарактеризувати і основні методи, які тут застосовуються.

§ 2. Поняття методу. Класифікація методів наукового пізнання та їх характеристика

Цілеспрямована діяльність з формування й розвитку наукового знання реалізується за допомогою історично вироблених засобів, способів, методів. Роль методів у науковому пізнанні дуже важлива. Це

помічено вже давно. Ще англійський філософ Френсіс Бекон, підкреслюючи величезне значення методу, порівнював його з ліхтарем, який освітлює мандрівникові шлях у темряві. А ось як оцінював значення методу відомий російський фізіолог Іван Павлов. Він писав: «Метод — найперша, основна річ. Від методу, від способу дії залежить уся серйозність дослідження. Вся справа у хорошому методі. При хорошому методі і не досить талановита людина може зробити багато. А при поганому методі геніальна людина працюватиме марно і не отримає цінних, точних даних». Отже, є добрий метод — будуть і вагомі результати.

Якщо методу пізнання притаманна така властивість, як здатність примножувати наші знання, виводити їх на нові рубежі, то що ж таке метод пізнання, звідки і як набуває його наука?

Метод у найзагальнішому значенні — це певний спосіб дослідження якоїсь проблеми чи завдання, тобто метод являє собою систему правил, принципів і прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей розвитку природи, суспільства і мислення або практичної перетворюючої діяльності людини. Близькою до методу за своїм значенням є категорія «методика». *Методика — це сукупність, послідовність, порядок використання різних прийомів та методів у дослідженні.* Це своєрідний тактичний план, що визначає спосіб і послідовність вирішення конкретного наукового чи практичного завдання.

Певна система методів та форм, способів і видів пізнання становить наукову методологію. *Під методологією розуміють вчення, науку про методи наукового пізнання і перетворення дійсності.* Разом з тим це і сукупність загальних і, перш за все, світоглядних принципів, які використовуються для вирішення наукових та практичних завдань. Якщо методика являє собою своєрідний тактичний план вирішення конкретного завдання, то методологія розробляє стратегію пізнавальної і практичної діяльності.

З'ясуємо діалектику формування будь-якого наукового методу. Він формується людиною, суб'єктом.

В об'єктивній реальності не існує готових методів пізнання. Втім було б неправильним вважати метод суб'єктивним за його природою. Зміст методу не довільно формується суб'єктом. Він передусім обумовлюється природою об'єкта, законами його побудови, функціонування та розвитку. Визначається він не безпосередньо об'єктом, а через практичну діяльність з ним суб'єкта. Метод — це ідеальна копія взає-

модії суб'єкта з об'єктом. Ця взаємодія дає відповідь на питання: як підійти до об'єкта? З чого розпочати? Чим закінчити? Відповіді на ці питання вносять у метод певні правила та прийоми діяльності. Отже, метод за своїм змістом об'єктивний. І до успіху веде тільки той метод, який обумовлюється характером об'єкта, що досліджується.

Але для отримання методу однієї «копії» взаємодії суб'єкта з об'єктом недостатньо. Для цього необхідні ще і достовірні знання. Вони виникають внаслідок пізнавальної взаємодії суб'єкта з об'єктом. Такі знання фіксуються в теорії і далі використовуються для формування методу. Теорія надає методу наукової обґрунтованості і забезпечує певними ідеями та принципами. Отже, зосереджені в теорії знання потрапляють до методу для набуття нового знання. Ось чому говорять: «Метод — це теорія в дії».

Взаємодія теорії та методу — не одноразовий акт, це складний, нескінченний, спіралеподібний процес.

Початкові знання перетворюються на метод, який сприяє суб'єкту пізнання в досягненні теорії. Вона, у свою чергу, сприяє формуванню більш сучасного методу і т. д. Втім з цієї діалектики не слід робити висновок, що з теорії в готовому вигляді впливає метод подальшого пізнання. Метод, як ми визначили, формується суб'єктом. Він закладає в нього не тільки теоретичні знання, а й свої прагнення і цілі.

На підставі зробленого аналізу метод пізнання можна характеризувати таким чином. За своїм змістом метод є об'єктивним; формується суб'єктом пізнання; є результатом прояву його активності. У цілому ж науковий метод — це діалектична єдність об'єктивного та суб'єктивного. Метод тісно пов'язаний з теорією. Він виступає як зброя, засіб, а теорія — як результат пізнання. Але це такий результат, який сам впливає на засіб, розвиває його, надає йому наукової обумовленості. Призначення методу — посилити пізнавальні можливості людини, направити та упорядкувати процес пізнання.

Отже, науковий метод, як своєрідна зброя пізнання, — це внутрішня закономірність руху думки до об'єкта, сукупність правил та прийомів, а також ідей та принципів, що лежать у їх основі й обумовлені об'єктивними законами відображеної дійсності.

Сучасна система методів науки досить різноманітна, як і сама наука. Щоб легше було розібратись у багатогранності методів, їх класифікують. Усі наукові методи, залежно від того, у вузькій чи більш широкій сфері вони застосовуються, можна поділити на три основних види або групи.

Загальнофілософський (універсальний) метод. Ним вчені користуються при дослідженні всіх сфер дійсності і на всіх етапах кожного конкретного пізнавального процесу.

Загальнонаукові методи. Вони використовуються також усіма чи майже усіма науками, але, на відміну від загального методу, не на всіх етапах пізнавального процесу, а тільки на конкретно визначених для розкриття певних сторін чи властивостей предмета.

Окремі методи. Вони призначені для дослідження конкретних явищ дійсності і застосовуються, як правило, у межах однієї науки. До таких методів належать, наприклад, різні методи якісного аналізу в хімії, спектроскопія і спектрографія у фізиці; метод мічених атомів у біології; лінійне і динамічне програмування в математиці; анкетування в конкретних соціологічних дослідженнях тощо.

Важливу роль у всій системі методів виконує загальнофілософський метод. Який же метод може бути загальним?

На цю роль може претендувати метод, який, по-перше, не нав'язується науці ззовні, а є адекватним відображенням матеріальної дійсності; по-друге, оснований не на окремих законах, які відображають розвиток тієї чи іншої галузі, а на законах загальних, які відображають розвиток усіх галузей природи, суспільного життя та мислення. Роль такого методу здійснює наука діалектика.

До основних вимог загального методу слід віднести: об'єктивність дослідження; всебічність розгляду; конкретно-історичний підхід; роздвоєння цілого і пізнання його протилежних сторін; єдність кількісного і якісного аналізу; сполучення критичного підходу і спадкоємності пізнання; пізнання від явища до сутності і від менш глибокої до більш глибокої сутності. Діалектичний метод разом з тим є інтегруючою основою загальнонаукових і окремих методів, орієнтує їх на цілісне освоєння об'єктивної реальності.

До загальнонаукових методів належать прийоми, які відпрацьовані зусиллями усіх або деяких великих груп наук. Ці методи відповідно до логіки пізнавального процесу поділяють на три групи: емпіричні, теоретичні і загальнологічні.

Емпіричне дослідження об'єкта, як правило, починається із спостереження. Спостереження являє собою цілеспрямований і планомірний процес сприйняття предметів і явищ об'єктивного світу, їх властивостей. Воно завжди включає такі етапи: а) вибір об'єкта і тем дослідження; б) опис результатів; в) аналіз; г) висновки. Хоча спостере-

ження належить до емпіричного рівня пізнання, мислення у ньому відіграє активну роль, визначаючи пізнавальну мету, забезпечуючи раціональне вираження результатів дослідження у формі понять, знань, схем та ін. Спостереження може проводитись у природних або штучних умовах. Прикладом першого є метод космічного спостереження, яке, окрім вивчення екологічних, геологічних процесів, стало ефективним засобом інспекції економічно-господарської діяльності, інструментом боротьби з так званою тіньовою економікою.

Спостереження об'єкта у навмисно створюваних, штучних умовах має таку особливість, яка дозволяє уникнути несуттєвих елементів, що забезпечує вивчення їх впливу на об'єкт у «чистому» вигляді. Такий спосіб пізнання називається експериментом. *Експеримент* — це науково поставлений дослід, при якому об'єкт або штучно відтворюється, або ставиться у штучні умови свого існування. Залежно від мети дослідження існують експерименти:

а) *пошукові*, метою яких є відкриття нових явищ, процесів і їх властивостей;

б) *перевірочні*, які проводяться з метою підтвердження або спростування того чи іншого теоретичного положення, гіпотези;

в) *конструктивні*, у ході яких створюються нові речовини, матеріали, конструюються нові пристрої. У процесі експерименту застосовуються такі методи, як спостереження, вимірювання, обстеження та ін.

Окрім зазначених специфічних методів на емпіричному рівні наукового пізнання застосовуються також методи, які є загальними (загальнологічними) як для емпіричного, так і для теоретичного рівня. До них належать: *аналіз і синтез, індукція і дедуція, абстрагування, узагальнення, моделювання, аналогія* та ін.

Аналіз і синтез є взаємообумовленими методами пізнання. *Аналіз* — це розчленування предмета на його складові частини з метою їхнього всебічного вивчення. Аналітичний метод спрямований на визначення внутрішніх тенденцій і можливостей предмета. Він широко застосовується у всіх науках: у хімії — кількісний і якісний аналіз речовини, в геології — фізико-хімічний аналіз ґрунту, в соціології — якісний аналіз економічних та інших суспільних явищ. *Синтез* — зворотний процес — це об'єднання раніше виділених частин сторін (ознак, властивостей, відношень) у єдине ціле. Однак це не просте механічне сполучення раніше роз'єднаних елементів цілого, а такий процес пізнання, коли розкривається місце і роль кожного елемента в системі цілого.

До **загальнологічних методів** наукового дослідження належать і такі методи, як індукція і дедукція. Індукція (від лат. *inductio* — уведення) — це один із методів, який безпосередньо опирається на дані спостереження та експерименту. Індукція спрямована на пізнання загального через дослідження одиничного і особливого. Передумовою індукції є ґрунтовне ознайомлення з фактами, які відображають відповідні сторони і властивості предметів і явищ. На основі їх осмислення отримують загальні характеристики окремих предметів, які потім переносяться на всі предмети даного класу. Отже, *індукція — це такий метод наукового пізнання, коли на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне, це спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези.*

У реальному пізнанні індукція завжди виступає в єдності з дедукцією, органічно пов'язана з нею. *Дедукція* (від лат. *deductio* — відведення) — це метод, за допомогою якого на основі знання загального *пізнається часткове, одиничне.* Дедуктивний умовивід — це виведення певного твердження із одного або кількох інших тверджень, істинність яких уже встановлена. Так, використовуючи знання теорії відносності, що час на всіх рухомих тілах сповільнюється, фізик робить висновок про те, що він сповільнюється на космічному кораблі, незважаючи на те, що за допомогою приладів таке сповільнення поки що не можна виявити.

До групи методів, що застосовуються на емпіричному і теоретичному рівнях дослідження, належить абстрагування. *Абстрагування — це метод відокремлення від певних властивостей та відношень об'єкта й одночасно зосередження основної уваги на тих властивостях та відношеннях, які є безпосереднім об'єктом наукового дослідження.* Використання прийомів абстрагування обумовлено тим, що реальним процесам дійсності притаманні різноманітні властивості, охопити які в цілому практично неможливо.

Абстрагування існує в органічній єдності з методом узагальнення. *Узагальнення — це логічне завершення абстрагування, поширення спільних ознак предметів на всі предмети даної множини.* Прикладом узагальнення є перехід думки від судження «тертя є джерелом теплоти» до судження «будь-який механічний рух здатний перетворюватися на теплоту».

Поряд з абстрагуванням і узагальненням існують *методи моделювання і аналогії.* Це методи, що ґрунтуються на перенесенні знань, отриманих при аналізі певного об'єкта (моделі), на подібний об'єкт,

мени вивчений. Моделювання і аналогія відіграють важливу евристичну роль у наукових відкриттях, вони є джерелом наукових гіпотез, індуктивних міркувань.

Головними методами і засобами **теоретичного дослідження** є метод сходження від абстрактного до конкретного, історичний і логічний метод, метод формалізації та ін.

Логічним стрижнем побудови наукової теорії, який інтегрує кожну частинку, є метод сходження від абстрактного до конкретного. Конкретне в мисленні є найглибшим і змістовним знанням про явища дійсності, оскільки його зміст має відображати не зовнішні ознаки предмета, а різні існуючі сторони, зв'язки і відносини в їх внутрішньому необхідному зв'язку.

Відповідно до цього методу пізнання йде двома самостійними етапами: на першому етапі здійснюється перехід чуттєво-конкретного до абстрактного означення. Єдиний об'єкт розчленовується і описується за допомогою множини понять, які відображають окремі сторони і властивості об'єкта. Всякий процес мислення починається з утворення хоча б елементарних питань та абстракцій, у яких узагальнюються окремі ознаки, властивості предметів матеріального світу. На другому етапі пізнання здійснюється процес переходу від абстрактного до конкретного. Суть цього процесу полягає в тому, що проходить рух думки від абстрактних визначень об'єкта до всебічного, багатогранного знання об'єкта, що вивчається. На цьому етапі проходить зв'язок окремих абстрактних понять у цілісність об'єкта.

Таким чином, метод сходження від абстрактного до конкретного являє собою закон пізнання, згідно з яким мислення переходить від конкретного в дійсності до абстрактного в мисленні, і від нього — до конкретного в мисленні.

Історичні і логічні методи дослідження використовуються в рамках сходження від абстрактного до конкретного. Історичний метод передбачає розгляд об'єктивного процесу розвитку об'єкта реальної його історії з усіма її поворотами, особливостями. Це є певним способом відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності. Логічний метод — це відображення історичного процесу в абстрактній і теоретичній послідовній формі. Тобто логічне — це по своїй суті теж історичне, але звільнене від випадковостей, деталей, зигзагів. Історичний і логічний методи дослідження єдині, адже з їх допомогою вивчається один і той самий об'єкт, генезис його виникнення і розвитку.

У теоретичному пізнанні широко застосовується також метод формалізації. *Формалізація* — це метод вивчення найрізноманітніших об'єктів шляхом відображення їх змісту і структури у знаковій формі, за допомогою різноманітних «штучних мов» (математичної мови, математичної логіки, хімії, радіотехніки і т. ін.). Формалізація як засіб пізнання має величезне значення. Зокрема, вона прокладає шлях комп'ютеризації, передачі інформаційним машинам певних моментів інтелектуальної діяльності людини.

Висновки

1. Наукове пізнання є особливим видом соціальної діяльності. Першочерговим його завданням є встановлення об'єктивних законів природи і суспільства, вивчення специфіки їх прояву. Кінцева мета — вироблення на основі пізнаних законів, способів, прийомів і засобів практичного перетворення світу.

2. Наукове знання і сам процес його одержання характеризуються системністю і структурованістю. Передусім у структурі наукового знання вирізняють емпіричний і теоретичний рівні. Основними формами наукового пізнання є: факт, проблема, гіпотеза, теорія.

3. Науковий метод — це єдність об'єктивного і суб'єктивного. Об'єкт обумовлює, а суб'єкт формує метод, тому певною мірою і сам об'єкт може спрямовувати процес пізнання на правильний шлях. Втім такий шлях пізнання не є оптимальним (він складний, іноді заплутаний). Завдання науки — прискорити переведення процесу пізнання на оптимальний, свідомо діалектичний шлях.

4. Для пізнання навколишнього світу необхідно з'ясувати й уміти застосовувати увесь різноманітний методологічний інструментарій наукового пізнання. Творче його використання вимагає подальшого підвищення філософської культури суб'єкта сучасної науки.

Контрольні запитання

1. Чим відрізняється наукове пізнання від буденного?
2. Які риси притаманні науковому пізнанню?
3. Чим змістовно відрізняються поняття «чуттєве» та «раціональне» від понять «емпіричне» і «теоретичне»?

4. У чому полягає взаємозв'язок і чим відрізняються емпіричний і теоретичний рівні наукового пізнання?
5. Назвіть форми емпіричного і теоретичного знання.
6. Чим відрізняється науковий факт від факту дійсності?
7. Що є проблемою?
8. Що таке гіпотеза і теорія?
9. Як співвідносяться теорія і практика?
10. Якось Гегель на зауваження, що його теорія не узгоджується з фактами, відповів: «Тим гірше для фактів». Чи згодні ви з Гегелем?
11. Що таке метод, методика, методологія?
12. Розкрийте діалектику формування наукового методу.
13. Класифікуйте методи.
14. Позначте методи, які використовуються на емпіричному рівні наукового пізнання.
15. Навіщо потрібна теорія при проведенні експерименту?
16. У яких науках використовуються описувальні методи?
17. Назвіть методи, які використовуються на теоретичному рівні наукового пізнання.
18. Які типи моделювання вам відомі? Що їм притаманне?
19. Які загальнонаукові методи застосовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях наукового пізнання?

Розділ 10

Філософський аналіз суспільства

Добре відомо, що людина не може існувати поза суспільством. Адже, як помітив ще Аристотель, поза суспільством може жити тільки геній чи божевільний. Тому природно, що одне з найважливіших місць серед філософських проблем посідає проблема людського суспільства чи просто суспільства. Щоб розкрити його сутність з позиції соціально-філософського аналізу, необхідно послідовно відповісти на такі питання: що таке суспільство і які основні підходи до його розуміння; що являє собою суспільство як саморозвинена система; що включає структура соціуму і як здійснюється його розвиток.

Метою даного розділу і є пошук відповідей на ці питання.

§ 1. Основні підходи до розуміння суспільства

Людське суспільство — одне із найскладніших з відомих науці явищ дійсності. Питання, чому виникає суспільство, за якими законами воно розвивається, чому одне суспільство змінює інше, хвилювали мислителів усіх часів і народів.

Термін «суспільство» — поняття багатозначне. Його можна розглядати як у широкому, так і у вузькому розумінні. У вузькому розумінні він має такі значення:

1) суспільство як сукупність суспільних відносин. Відомо, що суспільні відносини — це те специфічне, що відрізняє соціальні утворення від інших систем матеріального світу. І кожне суспільство є не просто сукупністю людей, а являє собою єдину систему соціальних відносин, цілісний соціальний організм, що розвивається певною мірою незалежно від інших соціальних організмів;

2) суспільство як певний етап людської історії (первісне суспільство, індустріальне суспільство, інформаційне суспільство тощо);

3) окреме, конкретне суспільство, що є самостійним суб'єктом історії (українське суспільство, американське суспільство і т. д.).

Суспільство в широкому розумінні — це відокремлена від природи частина матеріального світу, що являє собою історично розвинену форму життєдіяльності людей, основою якої є людська праця, суспільне виробництво. Інакше кажучи, це все людство в цілому, тобто вся сукупність суспільних організацій, що існували й існують на нашій планеті.

Суспільство вивчає безліч наук: соціологія, історія, археологія, історія держави і права та багато інших, кожна з яких має свій аспект вивчення суспільства. Має такий аспект і філософія. Соціальна філософія при вивченні суспільства акцентує увагу на сутності і закономірностях розвитку суспільства, на цілях, рушійних силах, змісті і спрямованості історичного процесу. Соціологію ж в основному цікавить соціальна структура суспільства, тобто спосіб організації і зв'язку елементів суспільства в єдиний організм, історія вивчає розвиток матеріального і духовного життя суспільства в різні історичні періоди тощо.

Соціальна філософія під поняттям «суспільство» має на увазі продукт цілеспрямованої і розумно організованої спільної діяльності великих груп людей, об'єднаних не на основі спільності, а на основі спільних інтересів і договору. Поняття «суспільство» — ширше, ніж поняття спільність, тому не всяка спільність є суспільством, але будь-яке суспільство має риси спільності.

Поняття «народ» означає спільність людей, пов'язаних, насамперед, походженням, мовою, культурою і, як правило, певною територією. Під поняттям «нація» мають на увазі форму організації життя одного народу (чи кількох близьких), пов'язаних державністю, економічними, політичними і духовними відносинами людей. Держава ж являє собою продукт історичного розвитку людського суспільства, форму організації життя народів і націй, засновану на праві і законі. Усі розглянуті поняття, як це ми бачимо з даних визначень, тісно пов'язані між собою і взаємно перетинаються.

Отже, коли виникло суспільство і що воно являє собою?

Встановлено, що суспільство на нашій планеті не існувало споконвіку. Воно має свою історію виникнення і розвитку. Першими відомими науці соціальними організаціями були первісні племена, потім рабовласницькі державні утворення Давнього Сходу, створені людьми наприкінці IV тис. до н. е. у родючих долинах рік Нілу (Єгипет), Тигру і Євфрату (Месопотамія), Інду і Гангу (Індія), Хуанхе і Янцзи (Китай). Звідси можна зробити висновок, що перехід людства від общинної форми існування до суспільства відбувся понад 5 тисяч років тому.

Основні підходи до розуміння суспільства. Існує безліч точок зору на суспільство і причини його виникнення. Можна припустити, що різних інтерпретацій суспільства стільки ж, скільки існує філософських напрямів в історії філософської думки. Усі їх розглянути досить складно, однак, при певному спрощенні, їх можна об'єднати в кілька теоретичних концепцій (моделей).

Однією з перших концепцій розуміння суспільства і джерел його розвитку є *релігійно-міфологічна модель*, що виникла в епоху рабовласництва. Суспільство, як і окрема людина, крізь призму даної моделі розглядалися в системі загального світового (Божого) порядку — космосу (Бога), що виступає джерелом і першоосною всього суцього. Стихийна реалізація історичної необхідності породжувала і підтримувала в людей упевненість в існуванні долі, у Божій обумовленості існуючих відносин, порядків, а також усіх змін, що відбуваються. Тому Боже (космічне) першоджерело існування суспільства і діючих у ньому законів і моральних норм — основна тема древніх міфів. Історики і філософи Античності також розглядали суспільство не як особливе утворення, що розвивається за власними законами, а як компонент космічного буття. Звідси впливає релігійно-міфологічний характер їх поглядів.

Якщо релігійно-міфологічна концепція виникла на ґрунті античної філософії, то *теологічна концепція* зародилася в надрах схоластичної філософії, філософії Середньовіччя. Антична філософія, попри розбіжності у поглядах її представників на суспільство, мала космологічний характер, оскільки тим цілим, у яке включалося все суще, у тому числі й суспільство, була природа (космос). Середньовічне ж мислення було теоцентричним: реальністю, що визначає усе суще, у тому числі і в громадському житті, для нього була не природа, а Бог.

У найбільш повному вигляді ця концепція набула розвитку у вченні Аврелія Августина, а пізніше Фоми Аквінського. Августин вважав, що вся історія визначається Божою волею, а всі вади суспільства пояснюються первородним гріхом Адама і Єви. Розвиваючи ці ідеї, Фома Аквінський стверджував, що нерівність людей є вічним принципом громадського життя, а поділ на стани встановлений Богом.

У Новий час поширилась *натуралістична концепція* громадського життя, представниками якої були Ісаак Ньютон, Рене Декарт, Шарль Луї Монтеск'є, Джон Локк та ін., хоча перші натуралістичні ідеї можна знайти ще у творах давньогрецьких філософів. Так, наприклад,

Демокрит висловлював думку про те, що все громадське життя має природне походження, Аристотель же висунув ідею про природне походження соціального розшарування людей.

У чому ж сутність даного підходу? Натуралізм (від лат. *natura* — природа) як філософський принцип розглядає соціальні явища винятково як дію природних сил: фізичних, географічних, біологічних і т. ін. Відповідно до даного принципу тип суспільства і характер його розвитку визначаються кліматичними умовами і географічним середовищем (географічна школа — Лев Мечников, Василь Ключевський та ін.), біологічними, расовими, генетичними особливостями людей (соціальний дарвінізм: Томас Мальтус, Людвіг Гумплович, Вільям Самнер; расово-антропологічна школа: Жозеф Артур де Гобіно й ін.), космічними процесами і ритмами сонячного випромінювання (Олександр Чижевський, Лев Гумільов). Таким чином, натуралізм вищі форми буття зводить до нижчих, а людину — до рівня тільки природної істоти. Головний недолік даної концепції полягає в ігноруванні якісної своєрідності людини, у припущенні людської активності, у запереченні людської волі.

На відміну від натуралістичної концепції *ідеалістична модель* ізолює людину від природи, перетворює духовну сферу громадського життя на самодостатню субстанцію. Таке ідеалістичне розуміння історії виникає в результаті абсолютизації духовного фактора в людському бутті і знаходить своє відбиття в принципі: «Ідеї правлять світом».

Вершиною об'єктивно-ідеалістичної моделі розуміння суспільства є погляди Гегеля, який висловив ряд геніальних здогадів про закономірності розвитку суспільства. За Гегелем, історія рухається вперед не як стихійний процес. Вона складається з дій окремих людей, кожна з яких прагне реалізувати свої здібності та егоїстичні цілі. Однак внаслідок дій людей, що дбають про свій інтерес, виникає щось нове, що відрізняється від їхніх первісних задумів. У цьому, вважає Гегель, і полягає «хитрість історичного розуму», саморозвиток і самопізнання якого і являє собою власне історичний процес.

Таким чином, якщо з погляду натуралізму розвиток суспільства визначається дією законів природи, то в ідеалізмі функцію творчого початку виконує світовий розум (об'єктивний ідеалізм), нічим не обмежена людська активність, насамперед духовно-вольова (суб'єктивний ідеалізм).

Недоліки натуралістичної й ідеалістичної моделей намагалися розкрити творці *діалектико-матеріалістичної концепції* розвитку суспільства, німецькі філософи, соціологи Карл Маркс і Фрідріх Енгельс.

У чому полягає сутність соціальної концепції марксизму? З погляду марксизму, що ґрунтується на роботах Чарльза Дарвіна, Льюїса Моргана, процес формування суспільства своїм вихідним пунктом має виокремлення людини з тваринного світу при формуванні у предків людини соціально-спонукальних мотивів у поведінці. Завдяки цьому, крім природного добору, вступає в силу і соціальний добір. У процесі такого «подвійного» добору виживали і вважалися перспективними ті найдавніші спільності людей, що у своїй життєдіяльності підкорялися певним соціально значущим вимогам, наприклад, бути згуртованими, допомагати одне одному, турбуватися про долю нащадків і т. ін. Так поступово в ході історичного розвитку людина, образно кажучи, ставала на рейки соціальних законів, сходячи з колії біологічних закономірностей.

Процес соціалізації людини здійснювався в першу чергу в процесі праці, навички до якої постійно вдосконалювалися, передавалися від покоління до покоління, утворюючи таким чином речовинно-фіксовану «культурну» традицію. Праця, стимулюючи людей до спільної діяльності, обумовила виникнення і розвиток різноманітних видів спілкування, виникнення членороздільної мови, утворення виробничих відносин. Таким чином, праця і виробничі відносини, що виникли на її основі, є головними матеріальними силами, які привели до появи і вдосконалення власне людської форми існування — суспільства.

К. Маркс, аналізуючи закономірності розвитку вже сформованого суспільства, значно розширює сферу дії матеріалізму і поширює її на сферу суспільних відносин. Цей підхід надалі почали називати матеріалістичним розумінням історії. Відповідно до цього підходу система виробничих відносин становить у суспільстві першооснову — базис, на якому формуються всі інші відносини людей — правові, політичні, ідеологічні і т. д.

Тепер кілька слів про сучасні підходи до суспільства. Усі сучасні соціально-філософські і соціологічні концепції людини і суспільства так чи інакше розглядають його як сукупність соціальних взаємозв'язків і взаємодій людей у процесі задоволення їхніх потреб. Наприклад, одна з найвідоміших концепцій суспільства, створена Максом Вебером

(1864–1920), зветься *інтерпретацією соціальної дії*. Головною ідеєю веберівської концепції, та й усієї його соціології, є обґрунтування можливості максимально раціональної поведінки, що виявляється у всіх сферах людських взаємин. Згідно з цією концепцією соціальна дія має зміст, якого вона не має в природі. Для розуміння цього змісту необхідна відповідна інтерпретація. У цьому і полягає головна ідея Вебера: завжди і скрізь, в усі епохи природу суспільства необхідно розуміти як тлумачення змісту соціальних дій людей. Необхідно додати, що під соціальною дією мають на увазі не будь-яку дію, а дію, «суб'єктивний зміст якої належить до поведінки інших людей». Виходячи з такого підходу, не можна вважати дію соціальною, якщо вона є суто наслідкованою, афектною чи коли вона орієнтується на яке-небудь природне явище.

Ще одна з відомих сучасних концепцій людини і суспільства — так звана *концепція методологічного індивідуалізму*, що склалася на основі ідей марксизму, тейярдизму, неофрейдизму і соціобіологізму, розглядає суспільство як продукт індивідуальної взаємодії. На думку Карла Поппера (1902–1994), суть даної концепції полягає в тому, що кожне колективне явище ми повинні розглядати як результат дій, взаємодій, цілей, надій і думок окремих людей і як результат створених і охоронюваних ними традицій. Відповідно до цього розуміння соціальна сутність індивіда запрограмована не тільки суспільством, а й космо-природно-товарно-соціальним буттям, оскільки людина є космо-природно-товарно-соціальною істотою. Тут потенційна духовність космосу реалізується людиною в його об'єднаннях.

Цікаві новаторські ідеї в підході до суспільства містять і інші сучасні філософські концепції: герменевтика, феноменологія, аналітична філософія, постмодернізм та ін.

§ 2. Суспільство як саморозвинена система

Ідея про те, що суспільство являє собою систему, джерело розвитку якої знаходиться в ній самій, нині є загальноновизнаною і не вимагає особливої аргументації. Отже, метою цього параграфу буде розгляд таких проблем: у чому полягає специфіка соціальної системи стосовно інших систем об'єктивної реальності; яка структура соціальної системи; які закони розвитку суспільства.

У чому ж полягає відмінність соціальної системи від систем, що діють у природі? Ці відмінності полягають у тому, що:

1) суспільство на відміну від природи являє собою систему не тільки матеріальних, але і духовних відносин, що складаються між людьми в процесі їхньої спільної діяльності;

2) центральним елементом будь-якої соціальної системи є людина, що має свідомість, діє відповідно до своїх бажань і прагне до визначених цілей, що додає розвитку суспільства значного ступеня невизначеності, а отже, і непередбачуваності;

3) сама людина є складною системою й існує як система в системі. Інші елементи суспільства також є системними формами і утворюють певні автономні системи (державна, економіка, політика, право і т. д.);

4) розвиток суспільства підкоряється як загальним законам, так і специфічним соціальним законам, що діють тільки в соціальному середовищі;

5) соціальна система являє собою узгодженість елементів і водночас їх незгодженість, наявність гармонійних тенденцій і конфліктної взаємодії. Таким чином, суспільство — це жива суперечлива система, що розвиває себе сама.

Отже, суспільство, яке є підсистемою об'єктивної реальності, істотно відрізняється від інших природних систем, як біологічних, так і фізичних. *Соціальна система являє собою найскладнішу з відомих систем об'єктивної реальності, що охоплює сукупність соціальних об'єктів і суб'єктів, їхніх властивостей і відносин, що утворюють цілісний соціальний організм.* Будь-яка соціальна система як цілісний організм характеризується такими ознаками, як самодіяльність, самоорганізація, саморозвиток.

Друга проблема, поставлена нами, припускає розкриття структури соціальної системи. Що ж являє собою соціальна структура суспільства? *Соціальна структура суспільства — це форма організації суспільства, що склалася історично і являє собою певну форму стійких зв'язків, відносин, які виникли на їх основі, соціальних груп і інститутів, які забезпечують цілісність суспільства, збереження його властивостей при впливі на нього різних внутрішніх і зовнішніх факторів.*

Структура суспільства містить безліч різноманітних елементів. Основними серед них є:

- 1) суб'єкти суспільства (людина, люди та їх об'єднання);
- 2) взаємини і зв'язки між людьми;

3) соціальні інститути;

4) діяльність.

Характеризуючи *суб'єкт суспільства* — перший елемент його структури, слід зазначити, що кожна людина суспільства включена в певне співтовариство чи соціальну групу (або кілька груп). У процесі спільної життєдіяльності людей у суспільстві формується стійка структура соціальних спільнот, що включає такі групи, як родина, рід, плем'я, нації, класи, стани, касти і т. д. Утім залежно від мети дослідження соціальні групи і співтовариства можуть диференціюватися і за іншими ознаками. Наприклад, за соціально-демографічними (чоловіки, жінки, діти, молодь, пенсіонери); територіальними (жители міста, жители села); за родом заняття (робітники, службовці, учні, творча інтелігенція); відношенням до власності (підприємці, наймані робітники), а також за рівнем доходів, рівнем освіти і т. д.

Глибоко розкрити сутність суспільства дозволяє другий елемент його структури — *суспільні відносини*.

Суспільні відносини — це певний зв'язок, залежність між суб'єктами, що складають суспільство. Відносини являють свого роду цементуючий матеріал, що об'єднує людей у суспільство, перетворює на моноліт його окремі елементи. Що різноманітніші соціальні відносини, то високорозвиненішим є суспільство.

Залежно від сфери життєдіяльності суспільства виокремлюють економічні, політичні, правові, соціальні, релігійні відносини і т. д. Залежно від суб'єктів, між якими виникають відносини, виокремлюють сімейні (сімейно-побутові), родові, класові, національні, міждержавні відносини і т. д. Можуть також розглядатися відносини як між сферами життєдіяльності суспільства, так і всередині цих сфер. Необхідно також враховувати взаємозв'язки і взаємопроникнення суспільних відносин, а також те, що їх роль постійно змінюється.

Третій елемент структури суспільства — *соціальні інститути*.

Соціальний інститут являє собою історично визначені форми організації і регулювання громадського життя.

За допомогою соціальних інститутів впорядковуються відносини між людьми, їхня діяльність і поведінка в суспільстві, забезпечується стійкість суспільства. Соціальні інститути в сучасній соціальній філософії розглядаються як різноманітні організації, установи, що відповідають соціальній структурі суспільства; як сукупність соціальних

норм і зразків, що визначають стійкі форми соціального поведіння і дії; як системи поведінки відповідно до цих норм.

Залежно від сфери суспільних відносин вирізняють, як правило, такі групи соціальних інститутів: 1) економічні (виробництво матеріальних благ, поділ праці, власність та ін.); 2) політичні (держава, партії, поліція, армія); 3) правові (законодавчі та судові органи, інститути правозастосування, правового виховання та ін.); 4) культурні (наукові, художні об'єднання, що створюють культурні багатства); 5) релігійні; 6) інститути стратифікації (розподіл позицій і людських ресурсів); 7) інститут споріднення, шлюбу і родини та ін.

Діяльність становить четвертий елемент соціальної структури суспільства.

Проблема діяльності була предметом пильної уваги багатьох мислителів і філософів. Значний внесок у дослідження соціальної діяльності внесли такі філософи, як І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Й.-Г. Фіхте, К. Маркс, М. Вебер, які дійшли висновку, що соціальна діяльність у всіх її різновидах являє собою той знаменник, до якого можна звести всю різноманітність форм громадського життя. До цієї думки, зокрема, прийшов Макс Вебер, який вбачав основу життя суспільства в соціальній дії, яку він визначив як людську поведінку, спрямовану на іншу людину. Розвиваючи його ідеї, Толкотт Парсонс стверджував, що вся соціальна практика, по суті, являє собою сукупність «взаємин між виконуючими свої обов'язки людьми». Приблизно так вважав і Карл Маркс. Він зробив висновок про те, що суспільство є «продуктом взаємодії людей».

Грунтуючись на цій традиції, сучасні соціальні філософи бачать у соціальній дії субстанцію всього соціального, вихідний пункт усієї системи суспільних відносин, а також засіб інтеграції соціальної системи і всіх її компонентів. Сьогодні не вимагає доказу ідея, що саме за допомогою діяльності людина набула відмінні від природних форм соціальні форми буття.

У філософській літературі діяльність як соціально-філософська категорія вживається для позначення того чи іншого прояву соціальної активності, за допомогою якої створюються умови громадського життя. На відміну від пристосувальної діяльності тварин діяльність людини являє собою єдність матеріального й ідеального. Соціальна діяльність перетворює зовнішню природу в «другу природу», тобто культуру. Таким чином, *діяльність можна визначити як суто людську форму*

активного ставлення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни його перетворення в інтересах людей.

Як складна саморегульована система суспільство має кілька підсистем, або сфер. До основних сфер громадського життя належать: економічна (матеріальна), духовна, політична (управлінська) і соціальна (у вузькому розумінні цього слова) або гуманітарна сфера, в якій здійснюється діяльність з обслуговування населення. Розглянемо особливості і функції кожної з цих сфер громадського життя.

1. *Економічна (матеріальна) сфера* — охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ, а також продуктивні сили і виробничі відносини суспільства, науково-технічний прогрес і технологічну революцію.

У системі соціальної діяльності матеріальному виробництву належить провідна роль. Матеріальне виробництво спрямоване, насамперед, на задоволення матеріальних потреб людей: потреб у їжі, одязі, житлі і т. д. Задоволення матеріальних потреб є основною умовою задоволення всіх інших потреб.

2. *Духовна сфера* — це сфера діяльності, де здійснюється духовне виробництво, в процесі якого створюються не речі і предмети, а ідеї, образи, наукові і художні цінності з метою задоволення духовних потреб людини. Ці цінності також матеріалізуються у фізичних речах, носіях цих духовних цінностей, у книгах, картинах, скульптурах і т. д. Та головне в цих предметах — нематеріальна, духовна цінність, виражені в них ідеї, образи і почуття.

Духовне виробництво є обов'язковою складовою виробництва в цілому, за його допомогою створюються умови для зростання людської духовності, без якої не може існувати людство.

3. *Політична (управлінська) сфера* — це сфера діяльності різного роду адміністраторів, керівників, політиків. Її специфічне завдання — підтримка зв'язків між людьми, регулювання їхньої діяльності і суспільних відносин. Така діяльність спрямована на забезпечення узгодженості, упорядкованості різних сфер громадського життя. Без цього, як і без матеріального чи духовного виробництва, воно неможливе.

Структура управлінської діяльності містить: керування людьми із застосуванням різних способів, засобів, включаючи примус; керування речами (функція законодавства про власність, землю).

Керування здійснюється на різних рівнях: від держави до підприємства і родини. Ця діяльність відіграє величезну роль у розвитку

суспільства, його долі, але її часто вражають численні хвороби: зловживання методами примусу, насильства, надмірне зростання чиновницького апарату. Вищою формою управлінської діяльності є політична діяльність. Саме на цьому рівні вирішуються долі мільйонів людей. І саме через це ціна помилок в управлінській сфері може бути особливо великою.

4. *Соціальна (гуманітарна) сфера* — забезпечує створення передумов для життя, активності людей. До неї належить діяльність лікаря, юриста, вчителя, артиста, працівників сфери обслуговування. Звичайно, люди самі здатні до самолікування, самоосвіти, самі себе розважають. Однак відтворення, збереження життя, стимулювання активності, безпосереднє обслуговування людини — настільки важлива суспільна справа, що суспільство включається в цей процес за допомогою школи, вузів, шляхом створення системи охорони здоров'я та правозахисту.

Такими є основні підсистеми, або сфери громадського життя, на основі яких виникає суспільна структура.

Усі сфери соціального життя взаємозалежні, тому їх необхідно розглядати тільки в єдності. Абсолютизація однієї зі сфер у суспільному житті призводить до деформування суспільства. У центрі кожної зі сфер, як і в суспільстві в цілому, знаходиться людина, що поєднує всі сфери в єдину суспільну систему.

Розвиток суспільства і функціонування його основних сфер відбуваються за певними законами. *Соціальний закон* — це загальні, об'єктивні, необхідні, істотні, стійкі, повторювані зв'язки між процесами і явищами у різних сферах життя суспільства, що визначають його розвиток. Соціальні закони реалізуються через свідому діяльність людей, однак це не означає, що люди в ході своєї діяльності можуть створювати чи скасовувати їх. Люди можуть тільки змінювати умови дії законів. Існування соціального закону визначається тими об'єктивними умовами, в яких живуть люди. Оскільки ці умови в процесі життєдіяльності людини змінюються, то змінюються і закони суспільного розвитку: одні з них зникають, інші виникають у зміненій формі. Отже, соціальні закони мають історичний характер, вони діють як тенденція, що знаходить свій вияв лише за певних обставин і у певний період часу.

Вивчення соціальних законів припускає і їх класифікацію. *Класифікація законів суспільства* здійснюється, як правило, за кількома критеріями.

За сферою дії: а) соціологічні закони — це ті закони, що фіксують істотні зв'язки і відносини суспільства як єдиного цілого. Вирізняють такі соціологічні закони: закони структури, закони функціонування, закони розвитку; б) закони окремих сфер життя суспільства — економічні, політичні, соціальні і т. д.

За тимчасовою ознакою: а) загальноісторичні (загальні закони) — це ті закони, які поширюються на весь історичний період і об'єднують у єдине ціле всі сфери суспільного життя;

б) специфічні закони — закони суспільства, що поширюються на певні етапи розвитку.

За місцем у суспільному житті: а) основні — ті закони, що відіграють вирішальну роль у суспільному житті; б) неосновні — закони, які мають другорядне значення в суспільному розвитку.

§ 3. Розвиток суспільства і динаміка соціальних процесів

Розгляд суспільства з погляду його змін і розвитку припускає пошук відповідей на такі питання: які сили або фактори розвитку суспільства є рушійними; які є основні форми, в яких відбувається соціальний розвиток; у якій динаміці розвивається суспільство і соціальні процеси.

Першим є питання про рушійні сили, або джерела змін, що відбуваються в суспільстві.

У соціальній філософії під *рушійними силами розвитку суспільства* розуміють істотні, необхідні, довгостроково діючі чинники, що забезпечують його розвиток.

Щодо вирішення цього питання серед філософів немає спільної думки. Прихильники натуралістичних концепцій пов'язували розвиток суспільства зі зміною природних основ соціального життя, кліматичними, біологічними і навіть космічними факторами (Шарль Луї Монтеск'є, Володимир Вернадський, Лев Гумільов). Послідовники марксистської соціологічної теорії і філософи-технократи (Уолт Ростоу, Збігнев Бжезинський та ін.) визначальну роль у суспільному розвитку відводять матеріальному виробництву, прогресу техніки і технологій. Інші філософи пов'язували процес соціального розвитку зі змінами в культурному житті, системі духовних цінностей (Огюст Конт, Питирим Сорокін та ін.).

Як це часто буває, істина знаходиться десь посередині. Усі перелічені фактори, безумовно, впливають на розвиток суспільства. Причому економічні, духовні і природні фактори якнайтісніше переплетені і не можуть розглядатися незалежно один від одного.

Важливе місце в теорії суспільного розвитку посідають питання, пов'язані з визначенням форм переходу суспільства з одного стану в інший. Як правило, цей перехід здійснюється революційним або ж еволюційним шляхом і в суспільстві реалізується за допомогою реформ.

Революція — це стрибкоподібний перехід суспільства і держави з одного якісного стану в інший, від одного суспільно-політичного ладу до іншого, а еволюція (у вузькому розумінні цього слова) — процес безупинного, поступового нагромадження в суспільстві чи в його підсистемах (економічній, політичній, соціальній і т. д.) кількісних змін. У суспільстві можуть відбуватися різні революції: у продуктивних силах, науці і техніці, у свідомості і культурі. Якісні зміни в суспільних відносинах здійснюються в процесі соціальної революції. Соціальна революція є способом вирішення суперечностей, що назріли в суспільстві, і, на відміну від еволюції, являє собою стрибок, що приводить до виникнення нової якості — нових суспільних відносин. Згідно з теорією марксизму соціальні революції є не тільки закономірним явищем у суспільному житті, але і бажаним, оскільки, виконують роль «локомотивів історії».

Однак не всі філософи згодні з такою оцінкою. Наприклад, Арнольд Тойнбі вважає соціальну революцію симптомом занепаду цивілізації і гальмом у розвитку суспільства. Таку ж точку зору поділяли Микола Бердяєв і Володимир Соловйов, які стверджували, що революція як форма соціальної дії є неефективною, марною, пов'язаною з колосальними витратами і з усіх поглядів поступається еволюційним формам розвитку.

Досвід розвитку людства, і особливо Росії, переконливо доводить слушність їхньої думки. Як правило, революційні перетворення в суспільстві неминуче призводять до періодів економічного безладдя, занепаду, погіршення матеріального становища значних груп населення. Крім того, вони супроводжуються стражданнями і загибеллю людей. Соціальні революції необхідні і морально виправдані тільки в тому випадку, коли вони спрямовані проти тоталітарних і диктаторських режимів, усунення національного гноблення і коли еволюційний шлях розвитку суспільства з якихось причин став неможливим.

Проблема динаміки розвитку суспільства і соціальних процесів, починаючи з *Огюста Конта*, знаходиться в центрі уваги більшості провідних філософів, соціологів. Саме Конт вперше розробив соціологічну концепцію соціальної статичності і соціальної динаміки. Соціальна статичність, на його думку, відбиває умови і закони функціонування суспільної системи. А соціальна динаміка описує закони розвитку і зміни соціальних систем.

Значний внесок у дослідження динаміки соціальних систем зробив Толкотт Парсонс. Розглядаючи проблему соціальної зміни, він ґрунтується на принципах системного аналізу, виробленого класичною кібернетикою. Зокрема, він виходить з того, що суспільство як система має стійкість, здатність до самовідтворення, що виявляються у сталості і стабільності її основних структурних елементів. Якщо в певний момент, унаслідок якихось факторів, порушується співвідношення сил, що підтримують рівновагу системи (зростає вплив якоїсь групи, формується новий склад державних органів і т. ін.), відбувається *зміна рівноваги*. Соціальна система в цілому, її структурні елементи залишаються при цьому незмінними і швидко відновлюють втрачену рівновагу. Пристосування системи до умов, що змінилися, здійснюється за рахунок внутрішніх резервів, вона інтегрує в собі нові утворення, залишаючись у цілому незмінною.

Другим видом зміни, за Парсоном, є *зміна структури*, яку він розуміє як ситуацію, за якою тиск на систему зсередини чи ззовні стає настільки вагомим, що вона робиться нездатною відновити втрачену рівновагу. У цьому випадку, щоб зберегти цілісність суспільства, підвищення його адаптивної здатності, відбувається трансформація його найважливіших структурних елементів (соціальних ролей, інститутів, організацій). Модифікації зазнають цілі підсистеми — економічна, політична, система цінностей і т. д. Отже, за Парсоном, зміни соціальних систем можуть: 1) не приводити до структурних перетворень або 2) приводити до структурних перетворень.

Поява *концепцій самоорганізації соціальних систем* дозволила уточнити деякі підходи, що склалися в період модерну, тобто «класичної» соціально-філософської думки. Зокрема представники постмодерну вважають, що соціальна система в реальному історичному процесі приводить до впорядкованості структур соціального простору, до балансу суспільних сил, соціальних інститутів, характеру соціальної комунікації через перехідні стани суспільства, які характеризуються

невпорядкованістю, розбалансуванням сфер їхньої взаємодії. Перш ніж дійти рівноваги, кожна підсистема суспільства або окремих її елементів проходять структурну перебудову, вибираючи оптимальний для даного моменту режим діяльності. Саме такі процеси характерні для соціальних систем, що трансформуються від тоталітаризму до іншої форми соціально-політичного буття, до яких належить і Україна.

До найважливіших категорій концепції самоорганізації соціальних систем, що розкривають сутність динаміки соціальних процесів, належать: дисипативна структура, хаос, нестійкість, аттрактори, біфуркація та низка інших.

Центральне місце в теорії динамічних систем, що останнім часом усе ширше використовується при аналізі соціальних і політичних процесів, у тому числі й у перехідний період, посідають категорії аттрактор і біфуркація.

Під *аттрактором* (від лат. *attractio* — тяжіння) у літературі, присвяченій системам, які самоорганізуються, мають на увазі силу, що направляє розвиток системи за певною траєкторією (тимчасовою послідовністю). Водночас аттрактори не є силами в класичному розумінні цього слова, оскільки їхня дія, яка змінює динамічні якості системи, поширюється на систему в цілому, а також за межі конкретного положення цієї системи. При виході системи за межі певних величин вона з одного набору аттракторів переходить на інший, тобто входить у новий динамічний режим. У точці переходу системи від одного динамічного режиму на інший відбувається *біфуркація* (від лат. *bifurcatio* — роздвоєння, поділ).

Один із найбільших фахівців з даної проблеми, автор книги «Століття біфуркації», Ервін Ласло під біфуркацією розуміє певну фундаментальну характеристику в поведінці складних систем, що зазнають високого ступеня тиску і напруги. Під впливом цих чинників системи переходять від динамічного режиму одного набору аттракторів, звичайно більш стійких і простих, до динамічного режиму набору більш складних і «хаотичних» аттракторів.

Процес біфуркації, підкреслює Ервін Ласло, показує, що «...коли система виштовхується за свій поріг стабільності, вона входить у фазу хаосу — необов'язково фатального для неї: це може бути і передумовою до нового розвитку. У життєздатних системах хаос відступає перед більш високими формами порядку. Однак відношення між докризовим і післякризовим порядком ніколи не буває лінійним — це не відношен-

ня просто причини і наслідків. Розвиток неврівноважених систем, оскільки він відбувається через процес біфуркації, є стрибкоподібним і нелінійним».

Розгортаючи далі свою концепцію, Ласло робить важливий висновок про те, що соціальні, економічні і політичні системи сучасності складні, нестабільні і шляхи їхнього розвитку повинні рано чи пізно біфуркувати. До того ж біфуркації більш чітко висловлені, відбуваються частіше і розвиваються драматичніше, коли системи, що їх переживають, близькі до порогових значень своєї стабільності, тобто ведуть «небезпечний спосіб життя». Причин переходу до такого порогового, а потім і нестабільного, хаотичного стану може бути декілька: по-перше, це вплив недостатньо засвоєних чи невдало застосовуваних технічних нововведень, що їх Е. Ласло називає Т-біфуркаціями; по-друге, їх можуть спровокувати внутрішні і зовнішні соціальні конфлікти (війни, завоювання, революції, класові та етнічні колізії) — це С-біфуркації; по-третє, явища нестабільності можуть викликати різкий занепад соціально-економічного порядку в цьому суспільстві під впливом зростаючої кризи, що призводить до Е-біфуркацій. У XX ст. людство пережило дві найбільші хвилі біфуркації, перша з яких була викликана «деколонізацією» країн Азії, Африки і Латинської Америки, а друга — політикою «гласності» М. Горбачова.

Такі підходи сучасних філософів до динаміки соціальних процесів особливо важливі при розгляді процесів, характерних для перехідних суспільств, до яких належить і Україна.

Висновки

1. Суспільство в широкому розумінні — це відокремлена від природи частина матеріального світу, що являє собою історично розвинену форму життєдіяльності людей, основою якої є людська праця, суспільне виробництво. У вузькому розумінні — це певний період історії людства.

2. Суспільство являє собою найскладнішу з відомих систем об'єктивної реальності, що охоплює сукупність соціальних об'єктів і суб'єктів, їхніх властивостей і відносин, які утворюють цілісний соціальний організм.

3. Як один із елементів об'єктивної дійсності суспільство підлягає всім загальним закономірностям її розвитку. Це з одного боку, а з дру-

гого — це особлива, специфічна частина дійсності, що характеризується, крім загальних закономірностей, своїми власними. Таким чином, і пізнання суспільства, суспільних явищ має свою специфіку.

■ Контрольні запитання

1. Які є теоретичні моделі суспільства в соціальній філософії й у чому полягають відмінності між ними?
2. Які ви знаєте методологічні принципи пізнання суспільства?
3. Якою є структура суспільства як соціальної системи?
4. Передайте зміст основних понять, що розкривають характер структури суспільства: елемент, відношення, суб'єкт, об'єкт та ін.
5. У чому полягає різниця між поняттями «діяльність», «праця», «виробництво»?
6. Дайте характеристику основних закономірностей розвитку сучасного суспільства.
7. Розкрийте своєрідність основних сфер громадського життя.
8. Що слід розуміти під статикою суспільства і його динамікою?
9. Визначте такі основні поняття, що розкривають динаміку суспільства: процес, функціонування, зміна, розвиток та ін.
10. Розкрийте зміст основних понять, що характеризують соціальні процеси в перехідному суспільстві: дисипативна структура, нестабільність, хаос, атрактор, біфуркація та ін.

Розділ 11

Людина як предмет філософського аналізу

Проблема людини належить до «одвічних» проблем філософії. З різного роду тлумаченнями сутності людини ми зустрічаємось практично в усіх значних філософських творах. Це є переконливим свідченням того, що питання розуміння і вивчення себе і собі подібних з давніх часів були предметом постійної уваги людини. Протягом століть розширювалось коло практичної діяльності людини, все нові сфери об'єктивної дійсності ставали ареною цієї діяльності, все повніше оволодівала вона законами дійсності, вчилась використовувати їх у своїй практиці. І разом з цим перед людиною постійно поставали питання про сутність її буття, про сенс життя, про цілі існування в цьому світі, про систему життєвих цінностей та багато інших, які вимагали і не знаходили переконливих, беззаперечних відповідей. Але людина наполегливо не припиняла своїх пошуків.

Виходячи з того, що проблема людини надзвичайно широка і складна, зосередимо в цьому розділі увагу на тому, як ставилась і вирішувалась вона в історії філософської думки, з'ясуємо категорію «сутність людини», питання її соціалізації і сенсу життя людини і людства.

§ 1. Проблема людини в історії філософії

Один стародавній мудрець сказав: «Для людини немає більш цікавого об'єкта, ніж сама людина». Що ж таке людина? На перший погляд, це питання здається до смішного простим — хто не знає, що таке людина! Така думка є глибоко помилковою. Адже людина є складним творінням природи, суспільства і самої себе. Це і розум, і воля, і характер, і емоції, і праця, і спілкування. Ось чому її вивчають такі науки, як генетика, фізіологія, медицина, психологія, соціологія, антропологія і багато інших. Сьогодні ці науки об'єднуються в систему комплексного людинознавства. Важливе місце в цій системі посідає і філософія. Сформувалась навіть спеціальна дисципліна — *філософська антропологія*, тобто філософське вчення про людину.

У комплексному людинознавстві філософія виконує: по-перше, світоглядну функцію, тобто обґрунтовує суто філософські проблеми

про природу (сутність) людини, про її походження, про сенс життя, долю та призначення, про можливості та межі її свободи і творчості; по-друге, методологічну функцію, тобто створює оптимальну стратегію вивчення і вдосконалення людини.

Історія пізнання людини свідчить про складність та суперечливість даної проблеми. Кожна філософська концепція (попри певні недоліки та історичну обмеженість) додавала їй нових рис, відкривала нові грані в пізнанні людини.

У філософії Давньої Греції панував космологізм у розумінні людини. Філософи мілетської школи твердили: людина містить усі основні елементи стихії, космосу. Демокрит підкреслював: якою мірою Всесвіт є макрокосмосом, такою ж мірою і людина є мікрокосмосом. У другій половині V ст. до н. е. у Греції з'являються софісти. Вони зберегли успадкований від давньої філософії цілісний погляд на людину і бачення її як частини природи, але вже почали розглядати її і в умовах соціокультурного буття. Устами Протагора вони проголошують тезу: «Людина — міра всіх речей...» Слідом за софістами проблему людини розробляє і Сократ. Її він поставив у центр своєї філософії.

Учень Сократа Платон розрізняв у людині безсмертну душу (виявлення світу вічного та ідеального) і тіло (виявлення всього тимчасового та суєтного).

Інакше розумів природу людини Аристотель. Людину він розглядає як «політичну тварину», вершину світової ієрархії. Вона, з одного боку, внутрішньо пов'язана з природою, а з другого — протистоїть їй, оскільки у неї є душа — причина і початок людського тіла.

Європейська середньовічна філософія, опираючись на християнську традицію, висувала на передній план релігійно-моральні проблеми людського існування, розробляла проблему співвідношення між Богом і людиною. Що ж головне у цьому співвідношенні? Найважливішим для людини є спасіння, котре християнство розуміє як сходження недосконалої особи до найдосконалішої — Бога. Поняття особи було введено Августином Блаженным. Він підкреслював, що Бог є сама особа, перона (від лат. *persona*). Тому і людина, яку створено за образом і подобою Творця, теж є особою. Щоправда, внаслідок гріхопадіння вона втратила досконалість і цілісність. Суттєвими складовими або іпостасю особи є воля, інтелект і пам'ять. Через них проходять шляхи вдосконалення людської душі і єднання її з Богом.

пову незавершеність людини, її відкритість світові, «незапрограмованість» раз і назавжди її сутності. Людина самостворює і саморозвиває себе в процесі історичного і культурного життя. Марксові належить трудова теорія походження людини, яка аналізує механізм трансформації біологічного в соціальне.

На початку ХХ ст. у філософії здійснюється своєрідний антропологічний поворот — проблема людини стає невід'ємною частиною досліджень практично всіх філософських напрямів, зокрема і тих, що раніше виводили її за свої межі. З'явилося безліч концепцій людини. Залежно від того, що слід вважати суто людським у людині (природне, соціальне, духовне), їх умовно об'єднують у три групи.

Перша група — *біологізаторські концепції*. Домінуючою рисою цих концепцій є уявлення про людину як про переважно природну істоту, життя і поведінка, індивідуальні і суспільні якості, духовні властивості якої обумовлені природними (біологічними) чинниками. До таких концепцій належать: психологізм, натуралізм, волюнтаризм, натуралістичний дуалізм.

Друга група — *соціологізаторські концепції*. Вони ігнорують природно-біологічні чинники людського існування, яким відводиться роль лише передумови соціального життя і які не мають ніякого впливу на особливості поведінки, інтелект, творчі здібності, соціальні орієнтації людини. До таких концепцій належать: конвенціоналізм, соціологізм, панлогізм, соціологічний аналіз.

Третя група сучасних концепцій людини — *спіритуалізм* (від лат. *spiritualis* — духовний). Вона об'єднує погляди, за якими в основі розкриття сутності людини лежить її внутрішній духовний світ (безкорисливий пошук істини, здатність до морального вибору, до переживання прекрасного, до творчості, наявність свободи волі та глибокої самосвідомості), і проголошує первинність індивідуального «Я» як духовного стрижня особистості. До цієї групи належать такі течії: суб'єктивний антропологізм, антропологічний матеріалізм, релігійний антропологізм, спіритуалістичний дуалізм.

Такі три основні групи сучасних концепцій людини. Вони містять як позитивні, так і негативні моменти. До *позитивних* слід віднести:

- а) конкретно-наукове спрямування дослідження людини;
- б) об'єктивність наукових досліджень;

в) доведення принципового значення основних чинників існування людини.

До негативних моментів належать, передусім, однобічність біологізаторського, соціологізаторського та спіритуалістичного підходів, які розривають цілісність вивчення людини, що веде до абсолютизації однієї зі сторін, складових частин людського єства.

Відомо, що людину не можна пізнати, якщо підходити до неї як до автономної складної істоти, яка існує незалежно від природи та суспільства. Вона є і природною, і соціальною, бо є водночас продуктом і природи, і суспільства, їх головною дійовою особою. Завдання полягає в тому, щоб синтезувати позитивний філософський досвід дослідження людини.

Основні концепції походження людини. Як же виникла людина? Звідки вона бере свій початок? Ці питання надзвичайно складні і суперечливі. Незважаючи на досить розгалужену систему досліджень, проблему походження людини, втім, як і виникнення життя на Землі, не можна вважати розв'язаною. Власне кажучи, сьогодні не існує переконливої теорії, що була б підкріплена незаперечними фактами і що могла б пояснити передісторію становлення людства. Міркування з цього приводу можна класифікувати як гіпотези. Найчастіше виокремлюють три гіпотези: релігійну, космічну, еволюційну.

Релігійна (теологічна) гіпотеза походження людини базується на біблійних переказах про створення Богом світу і людини, гріхопадіння Адама і Єви, Всесвітній потоп, про те, що заповідав Бог людям, та регламентацію життєдіяльності людини, яка викладена в заповідях. Звернімо увагу на те, що в Біблії сказано: людина створена «з пороку земного», а це можна прочитати й так: вона має земну природу і не занесена на Землю з Космосу.

Космічна гіпотеза походження людини базується на припущенні, що життя принесено на Землю з Космосу, у тому числі в його цивілізованих проявах. Під Космосом мають на увазі Всесвіт, котрий знаходиться за межами нашого планетарного середовища. Різновидом космічної гіпотези є припущення про те, що життя на Землю могло бути занесено космічним пилом через атмосферу, який завдяки сприятливим умовам географії та біології Землі перетворився на сучасні форми живого. Ще є припущення про існування позаземних цивілізацій, розвиток яких дозволяє долати космічний простір і час. Вони були на Землі, залишили своїх представників, які згодом перетворились на земляні і досягли нинішнього цивілізованого розвитку. Проте всі ці припущення залишаються гіпотезою, бо не мають експериментально-практичного підтвердження.

Еволюційна гіпотеза походження життя та людини з'явилась у другій половині XIX ст. Спочатку Чарлз Дарвін (1809–1882) зробив опис біологічної передісторії людини, створивши теорію природного добору. Згідно з цією теорією під дією природних факторів добору, внаслідок потреби адаптації до середовища *Homo sapiens* виник як прямий наслідок еволюційного вдосконалення живих істот. Потім Люїс Морган (1818–1881) дослідив процес становлення людського суспільства і людини як суспільної істоти.

На основі цих досліджень Фрідріх Енгельс (1820–1895) обґрунтував теорію походження людини і суспільства. Він довів, що вирішальну роль у цьому процесі відіграла праця як цілеспрямована діяльність. Початкова праця привела до того, що: а) організм предків людини почав пристосовуватися не тільки до умов середовища, а й до трудової діяльності. У процесі тривалого пристосовування організму до виконання трудових операцій у людської істоти з'явилась пряма хода, відбулася диференціація функцій передніх та задніх кінцівок, розвинулися руки, головний мозок; б) праця, яка була спільною діяльністю, обумовила появу та розвиток різних видів спілкування, членороздільної мови як засобу спілкування і передачі трудового та соціального досвіду; в) завдяки трудовій діяльності утворилися виробничі відносини. Люди не можуть виробляти матеріальні блага, не об'єднавшись між собою. На основі виробничих відносин з'являються різноманітні ідеологічні відносини, форми суспільної свідомості і відповідні установи й організації. Це означало, що формувалося людське суспільство. Ця схема задовольняє певною мірою наукову допитливість, хоча, без сумніву, потребує уточнень і є відкритою для нових висновків антропологів, археологів, істориків, інших спеціалістів.

■ § 2. Сутність людини та сенс її життя

Тепер перейдемо до розгляду поняття «сутність людини». Але для того щоб його розглянути, слід згадати, що таке категорія «сутність» взагалі.

Категорія «сутність» співвідноситься з категорією «явище». Обидві категорії виражають моменти, рівні руху пізнання двох різних, але взаємопов'язаних сторін дійсності. Категорія «явище» відображає зо-

внішні властивості, процеси, зв'язки предмета, які даються пізнанню безпосередньо у формі живого споглядання. Категорія «сутність» виражає головне, основне, визначальне в предметі, таке, що зумовлено глибинними, необхідними, внутрішніми зв'язками і тенденціями розвитку, і пізнається на рівні теоретичного мислення. Сутність завжди виступає як внутрішній зміст явищ, прихований від безпосереднього сприйняття.

Сутність неоднозначна. Залежно від глибини пізнання вона може бути першого рівня, другого рівня і т. д. Це положення придатне і для аналізу сутності людини. Процес її пізнання починається з явища, тобто з почуттєвого сприймання конкретних індивідів, реальної життєдіяльності людей. Далі пізнається те загальне, спільне, що обумовлює їх існування й розвиток, тобто сутність.

У людині умовно виокремлюють сутність п'яти рівнів. Розглянемо їх. Але перед тим як перейти до характеристики цих рівнів, слід з'ясувати, по-перше, що є спільного між людиною як живою істотою і світом тварин, і, по-друге, визначити те головне, що відрізняє людину від тварини.

Спільного між людиною і світом усього живого багато. Але головним є те, що, як для людини, так і для всього живого, вихідним імпульсом їх життєдіяльності є потреба. *Потреба — це становище живого як відкритої складної системи, обумовлене порушенням внутрішньої рівноваги організму, яке спрямовує і збуджує до дій, що відновлюють цю рівновагу.* Безумовно, що потреби тварин і людей неідентичні. Потреби тварин, які є суто біологічними, виникають на основі інстинктів і умовних рефлексів і задовольняються предметами, що їх дає природа в готовому вигляді. Потреби генетично обумовлюють активність тварин. Виникнення і задоволення людиною потреб має більш складний характер. Завдяки свідомості людина «висвічує» об'єкт потреби, від емоційного моменту відбувається перехід до раціонального — пошуку шляхів реалізації потягу, розв'язання суперечності між наявними і необхідними умовами життєдіяльності. Ця суперечність розв'язується через цілеспрямовану діяльність.

Слід підкреслити, що людська діяльність не тотожна активності біологічних систем. Активність є відображенням біологічної еволюції і функцією певних нервово-психічних систем організму, тобто біологічна активність однозначно детермінована генами, інстинктами, рефлексми (міграція птахів, полювання хижаків). Діяльності людини

притаманний творчий характер, пошук більш могутніх та ефективних шляхів досягнення цілей, задоволення своїх потреб.

Людська діяльність — це:

1) принципово новий, властивий тільки людині спосіб взаємодії з природним середовищем, який полягає у створенні людиною умов свого існування у зв'язку з тим, що вона не знаходить їх готовими у природі;

2) особливий спосіб існування та розвитку самої людини, її життєвих сил і здібностей;

3) особлива властивість і здатність людини, специфічний вид і форма її життєвої активності, що істотно відрізняється від усіх процесів тим, що доцільно змінює й перетворює світ на основі освоєння та розвитку наявних форм культури.

Таким чином, людську діяльність можна визначити так: *діяльність — це суттєва визначеність способу буття людини у світі, здатність її вносити в дійсність зміни, опосередковані ідеальним*. Людська діяльність, як і активність тварини, здійснюється заради потреби. Потреба і діяльність — це те, що зближує людину зі світом живого. Саме в цьому полягає сутність людини як сутність першого порядку.

Сутність людини першого рівня не розкриває специфіки її життєдіяльності, її якісної відмінності від життєдіяльності тварин. Нам же необхідно встановити межу, за якою людина стає власне людиною. Початком переходу від тварини до людини деякі вчені вважають виготовлення найпростіших знарядь праці. Але безпосередньо важко погодитися з цією точкою зору, оскільки у тварин можна спостерігати елементи примітивної праці. Де ж тоді це начало? Справжнім людським началом слід вважати перетворення праці на головну умову буття людини, коли праця стає особливою потребою, без задоволення якої неможливе саме життя. Таке розуміння праці характерне для багатьох філософських систем, зокрема для матеріалістичної традиції. Так, Фрідріх Енгельс у своєму творі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» зробив висновок у межах теорії антропосоціогенезу про те, що певною мірою «праця створила людину». Пряме ходіння змінило анатомію передлюдини, звільнило від ходіння передні кінцівки, внаслідок чого вона могла з їх допомогою поступово, крок за кроком, виготовляти знаряддя праці, тобто праця для людини стала джерелом і засобом виокремлення з природи. Людина свої потреби почала

задовольняти не шляхом пристосування до природи як тварина, а через матеріально-виробничу діяльність. Під впливом нового способу життєдіяльності відбуваються зміна, оприлюднення потреб. Навіть біологічні потреби людини (в їжі, воді тощо) докорінно відрізняються за способом задоволення від відповідних потреб тварин.

Отже, можна зробити висновок, що людина — істота діяльна, бо вона виготовляє засоби для існування, а це характеризує її як істоту більш глибокого рівня порівняно з іншими. Таким чином, сутність людини другого рівня полягає в тому, що потреба життєва опосередковується потребою у знаряддях праці, а потребу в знаряддях праці можна задовольнити тільки через діяльність як працю. Але праця, що виникла як наслідок та засіб, перетворюється на причину для відтворення нової потреби. А ця нова потреба об'єднує в собі й удосконалює життєву потребу і потребу в новому знарядді праці. У сутності людини другого порядку акцентується увага на тому, що людина — діяльна істота, адже вона виготовляє засоби для існування.

Ми встановили, що людина — не тільки жива, а й діяльна істота. Однак сутність людини полягає і в тому, що її праця потребує праці інших людей. Люди можуть здійснювати виробництво тільки спільно, вступаючи в якісно нові, порівняно з тваринним світом, взаємозв'язки і зв'язки з природою. Визначальними в системі суспільних відносин є виробничі відносини. Але крім них до цієї системи входять ще, наприклад, шлюбно-сімейні, побутові, міжособові, між особою і суспільством та багато інших відносин. Через суспільні відносини налагоджуються і осмислюються необхідні для діяльності зв'язки, обмін інформацією, фіксація набутого досвіду, передача його від покоління до покоління. Вступаючи в суспільні відносини, люди як фізично, так і духовно, творять один одного, тобто формують і відтворюють якісну своєрідність свого життя як суспільного. Завдяки суспільним відносинам відбуваються взаємовплив і взаємодія індивідів, виявляється і формується спільність поглядів, думок, настроїв, досягається взаєморозуміння, здійснюється передача і засвоєння звичок, з'являється згуртованість і солідарність. Без цих відносин людина просто не може існувати. Тому для людини важливо не тільки задовольнити життєві потреби, а й мати систему суспільних відносин. Відтворення цих відносин згодом стає особливою потребою життєдіяльності людей і перетворюється на відносно самостійну сферу життєдіяльності.

Виходячи із сказаного, можна зробити висновок, що виникнення і розвиток суспільних відносин значною мірою впливають на форму-

вання людини. А це дає нам право стверджувати, що становлення людини ніби поглиблюється від сутності другого до сутності третього рівня. Умовно цей процес можна сформулювати так: потреба життєва, опосередкована потребою у знаряддях праці і діяльністю як праця, обумовлює потребу в суспільних відносинах і діяльністю з їх відтворення, а це веде до народження нової потреби, яка включає потреби життєві, потреби в знаряддях праці і суспільних відносинах. З цього випливає: людина — суспільна істота, яка спілкується з подібними собі істотами.

Отже, ми встановили, що людина — діяльна, суспільна істота. Але і цього мало для розкриття її сутності. Необхідно звернути увагу ще на таку обставину. Поява матеріального виробництва і системи суспільних відносин обумовила потребу в новому типі поведінки. Поведінка — це зовнішній вияв діяльності, система дій біологічного індивіда, спрямована на підтримання свого існування.

Тваринний тип поведінки характеризується тим, що потреби задовольняються тут шляхом пристосування до природи і збирання продуктів природи, які базуються на системі умовних і безумовних рефлексів, інстинктів. Тварини взаємодіють з природним середовищем прямо, неопосередковано. Для людини такий тип поведінки став недостатнім ось чому. Відносини людини з природою і задоволення її життєдіяльності опосередковані соціальними умовами, тобто процесом виробництва і системою суспільних відносин. За їх допомогою людина не пристосовується до середовища, а перетворює його. Ускладнення взаємозв'язків між суспільством і природою викликало необхідність усвідомлення людиною опосередкування своєї життєдіяльності соціальними умовами життя. З'являється мова як засіб спілкування з іншими людьми.

Залежність життєдіяльності людини від соціальних умов викликала до життя такий феномен, як інтерес (від лат. *phainomenon* — те, що має значення). *Інтерес* — це спосіб ставлення людини до необхідних умов її існування і розвитку, що виражається у прагненні створювати і використовувати ці умови. Якщо потреби орієнтують людину на об'єкт її задоволення, то інтерес орієнтує її на ті умови, що забезпечують можливість пошуку об'єкта і визначають спосіб задоволення потреби.

Усвідомлення людьми свого ставлення до природи й соціальних умов життя крізь призму інтересів знаходить своє вираження в цілях. *Ціль* — це ідеалізована потреба людини, яка знайшла свій предмет;

це такий суб'єктивний образ предмета діяльності, в ідеальній формі якого передбачається результат діяльності людини. Цілі формуються на базі сукупного досвіду людства і підіймаються до вищих форм свого прояву у вигляді соціальних, етичних, естетичних та інших ідеалів. Здатність до цілеспрямування — специфічно людська здатність, яка становить кардинальну характеристику свідомості. Цілепокладання й реалізація цілей набувають відносно самостійної сфери життєдіяльності, сфери, яка, з одного боку, постає як результат попередньої життєдіяльності, а з другого — як його передумова. На цій підставі можна зробити висновок, що сутність людини четвертого рівня полягає в тому, що її життєдіяльність є процесом свідомої, доцільної діяльності, спрямованої на усвідомлення індивідом свого ставлення до світу й до себе, на пізнання та перетворення світу, для забезпечення свого існування; процесом, у якому відтворення і виробництво нових цілей стає особливою соціальною потребою. Цей порядок сутності людини проявляє себе в діалектиці потреб, у цілях і діяльності в її реалізації. А покладена нова потреба включає всі попередні. У сутності людини четвертого рівня акцентується увага на тому, що людина — мисляча істота, бо свідомо ставиться до свого буття, пізнає світ.

Але людська думка не тільки відображає безпосередньо існуюче, а може і відриватися від нього. У свідомості людини виникають і вірні, і ймовірні уявлення. Думка рухається як по готових шаблонах, так і прокладає нові шляхи, руйнуючи старі норми. Їй притаманна здатність до новаторства, творчості. Творча активність свідомості тісно пов'язана з такою категорією, як «свобода» — здатність приймати рішення в межах можливого. Творчості не може бути там, де прояви свободи зачиснуті. Свідомо вільна діяльність — це спосіб самореалізації людини. Свобода розширює можливості творчого впливу на навколишній світ і на самого себе. Це положення приводить нас до розуміння сутності людини п'ятого рівня. На цьому рівні у людини виникає нова потреба — потреба у свободі та творчій діяльності.

Отже, сутність людини п'ятого рівня полягає в тому, що її життєдіяльність стає процесом вільного творчого впливу на навколишній світ і на саму людину для забезпечення свого існування, функціонування і розвитку; процесом, у якому потреба свободи — необхідна умова життєдіяльності. Цей процес реалізується в діалектиці свободи й творчої діяльності. Попередня діалектика потреб та діяльності обу-

мовлює потреби у свободі і діяльності як творчості. А це веде до народження нової потреби, яка об'єднує в собі всі попередні.

Таким чином, ми розглянули в людині сутність п'яти рівнів. Вони являють собою різні сторони єдиного пов'язаного між собою процесу. У своїй єдності вони характеризують людину як внутрішню структуровану цілісну систему, яка становить основу її буття й визначає якісні відмінності від усього живого. Отже, *людина — це жива істота, яка має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ, саму себе.*

Сенс життя людини. Важливим аспектом філософського осмислення людини є врахування її природного руху замкненим колом: народження — життя — смерть. З давніх-давен людина намагалась якось осягнути цей вічний кругообіг життя. У чому смисл природного процесу народження, розвитку, зрілості, старіння і смерті як людини, так і будь-якого іншого організму? Це питання виникає як намагання виправдати свою присутність на Землі, свою долю й призначення. Знайшовши таке виправдання, людина може змиритися з думкою про скінченність індивідуального буття. Таємниця людського існування полягає не в тому, щоб тільки жити (існувати), а й у тому, як і для чого (чи для кого) жити.

Отже, в чому полягає сенс життя?

Сенс життя — це поняття, яке відбиває постійне прагнення людини співвідносити свої вчинки із системою суспільних цінностей, з вищим благом, щоб у такий спосіб діставати можливість виправдовувати себе у своїх власних очах, в очах інших людей чи перед якимось авторитетом, Богом. Інакше кажучи, це пояснення собі й іншим, для чого ти живеш.

Сенс життя кожної людини унікальний і неповторний, як і її життя. Людина завжди вільна у виборі сенсу і в його реалізації. Але свободу не можна ототожнювати зі свавіллям. Її слід сприймати з точки зору відповідальності. Людина відповідає за вірно знайдений і реалізований сенс свого життя, життєвих ситуацій, що в них вона потрапляє. Людина повинна йти за своїм покликанням, у якому життя набуває сенсу. Відчуті і знайти своє покликання їй допомагає самопізнання, відповідальність за реалізацію свого призначення, що на Землі допомагає узгодити універсальні життєві цінності з конкретними життєвими ситуаціями.

після себе. Недаремно прожити життя — це і продовжитися у своїх нащадках, і передати їм результати своєї матеріальної і духовної діяльності. Але на цьому шляху існує небезпека опинитися в ситуації, коли все твоє неповторне життя перетворюється на засіб для створення якоїсь ідеї чи ідеалу (це може бути ідея комунізму, «світлого майбутнього» тощо). Якщо така позиція не пов'язана з духовною еволюцією людської особистості, людина стає на шлях фанатизму (історія знає безліч варіантів і класового, і національного, і релігійного фанатизму).

3. *Сенс життя створюється самим суб'єктом.* Цей варіант можна розуміти як «життя заради життя». Його фундатором був давньогрецький філософ Епікур. Жити потрібно так, вважає філософ, щоб насолоджуватися життям, отримувати задоволення від життєвих благ і не думати про смерть. Цінність епікурейської позиції полягає в тому, що вона застерігає нас від ситуації, за якої пошук сенсу життя відсуває на другий план саме життя. Життя саме по собі є цінністю, рідкісним дарунком, і людині до нього слід ставитися із вдячністю і любов'ю. Адже їй дана можливість переживати неповторність власного існування в усіх його проявах — від радощів, злетів і перемог до падіння, відчаю і страждань. Разом з тим епікурейське ставлення до життя, якщо воно позбавлене відповідальності за цей дарунок, утверджує в людині егоїстичну позицію «життя заради себе» і веде до втрати відчуття його повноцінності.

Об'єктивна логіка розвитку майбутньої цивілізації передбачає подальший соціальний, духовний прогрес людини, утвердження більш гідного людини гуманного смислу буття. Німецько-французький мислитель Альберт Швейцер (1875–1965) неодноразово наголошував: «Завдання сучасників — досягти справжньої доброти, жити у злагоді із самим собою. Тільки перемога гуманного світогляду над антигуманним дасть нам можливість з надією дивитися в майбутнє».

Висновки

1. Філософське пізнання має гуманістичну спрямованість, тобто головним предметом філософських роздумів є людина і її існування у світі. Усі філософські проблеми, хоч би якими абстрактними вони не здавалися, так чи інакше пов'язані з проблемою людини. Невипадково І. Кант питання «що таке людина?» формулює як основне питання філософії.

2. Людина — це біосоціальна єдність, у якій через соціальне, біологічне й духовне реалізується людське, що знаходить свій вияв у пси-

хологічному, моральному, релігійному, політичному. Всі ці форми вияву людського ества співіснують в органічній єдності, взаємодії, взаємопроникненні.

3. Людина — це така істота, яка своєю діяльністю створює власну історію, в процесі чого формується, змінюється і розвивається її сутність. Тобто сутність людини не є історично незмінною. Вона змінюється разом із розвитком людини, людства, акумулюючи в собі зміст людського, зміст культури, соціальних цінностей.

4. Людина — єдина істота, яка усвідомлює свою смертність. З цим пов'язане питання про зміст і мету життя, роздуми над яким є для багатьох вихідним пунктом у виробленні «лінії життя».

Контрольні запитання

1. Що таке комплексне людинознавство і яка роль філософії в його становленні?
2. Які ви знаєте основні риси панівного розуміння людини в епохи Античності, Середньовіччя і Нового часу?
3. Які сучасні концепції людини вам відомі?
4. Як ви ставитеся до положення Біблії: «І створив Господь Бог людину з праху земного та вдихнув в обличчя її дихання життя, і стала людина душею живою»? Наскільки воно збігається з концепцією антропосоціогенезу?
5. Що таке антропосоціогенез?
6. У чому полягає сутність і призначення людини?
7. Як співвідносяться в людині природне, суспільне і духовне начала?
8. Поясніть відомі положення про те, що людина одночасно є об'єктом і суб'єктом історичного процесу.
9. Чому людину слід розглядати як цілісне явище? У чому виражається її цілісність?
10. Чи можливо виробити завершене, вичерпне уявлення про людину?
11. Деякі високоорганізовані тварини використовують предмети як знаряддя праці і в них спостерігаються інстинктивні форми трудової діяльності. У чому ж тоді різниця між тваринами і людиною?
12. У чому знаходить свій вияв роль потреб та інтересів особистості для її діяльності?
13. Як співвідносяться поняття «діяльність» та «активність»?
14. Що таке «соціалізація»?
15. У чому полягає значення міркувань про смерть?

Розділ 12

Особистість і суспільство

Складовою частиною філософської проблеми людини є проблема особистості і її взаємозв'язку із суспільством. Це зумовлено тим, що проблему людини неможливо розглядати у відриві від соціально-політичних, економічних, культурно-інформативних сенсів її існування. Адже без гармонізації відносин у системі людина — суспільство — держава важко говорити про можливість виживання не тільки окремого індивіда, але і суспільства в цілому. Тим більше, що, розглядаючи людину у взаємозв'язку із суспільним середовищем, слід не тільки акцентувати увагу на сутності людини як такої, а й виходити із взаємовпливу суспільства на особистість і особистості на суспільство. Важливою проблемою є і діалектика волі й відповідальності особистості в суспільному розвитку, їхня взаємна обумовленість. Така постановка питання дозволить розкрити природу людини ще під одним кутом зору.

§ 1. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» і їхній взаємозв'язок

Для того щоб визначити місце людини в сучасному світі, а також з'ясувати обумовленість у системі «особистість — суспільство», необхідно зупинитися на деяких загальних визначеннях, що характеризують людину з різних боків.

Людина, як вже зазначалося в попередньому розділі, має біосоціальну природу. З одного боку, це жива істота з притаманними їй загальними рисами, що властиві людському роду. З другого боку, в онтологічному аспекті, людина — істота соціальна, яка розкриває свої сутнісні риси саме в колективі, у процесі спілкування. За допомогою цілеспрямованої діяльності (праця), комунікації (мова), системи оцінки (критика) і самооцінки (самокритика) людина стає «суспільною твариною», унікальним представником біосфери, що створила, на думку Володимира Вернадського, своє власне середовище існування — ноосферу. Таким чином, *людина — жива істота, яка має певні потреби, задовольняє їх у про-*

цесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе.

Однак, з'ясувавши багатоаспектність природи людини, не можна відповісти на запитання, чому люди, які належать до єдиної етнічної спільноти, відрізняються один від одного, чому одні люди — відомі всій країні, а про існування інших знає тільки обмежене коло. Інакше кажучи, для відображення всіх аспектів людської особистості, виходячи з того, що вона є багатогранною, використовуються різні якісні характеристики. Це такі поняття, як «індивід», «індивідуальність», «особистість».

Розглянемо ці поняття більш детально. Значенням містком від біологічного (людина) до соціального (особистість, індивідуальність) є поняття *індивід* (від лат. *individuum* — неподільне). Під поняттям «індивід», як правило, мають на увазі конкретну людину. Поряд із загальними рисами, які притаманні всьому людському роду, «індивід» має свої особисті якості, завдяки яким він відрізняється від інших. Тут і фізичні дані (зріст, колір очей, шкіри, волосся, особливості будови тіла), і природні задатки, і особливості його мислення і психіки (властивості пам'яті, уяви, темпераменту, характеру), а також специфічні потреби й інтереси. У цьому розумінні ми говоримо про індивідуальність людини. Отже, *індивід* — це окремо взятий представник людського роду із властивими йому неповторними індивідуальними рисами.

Поняття «індивід» тісно пов'язане з поняттям *індивідуальність*. Воно, як правило, означає сукупність властивостей, здібностей, особливостей і досвіду особистості, що відрізняють даного індивіда від багатьох інших. Ця неповторність впливає із сукупності відносин конкретної людини із світом природи, суспільством, іншими людьми і залежить від її життєвої позиції, характеру діяльності і рівня оригінальності. Індивідуальні відтінки має усвідомлена діяльність людини, зокрема її судження, вчинки, культурні потреби.

І хоча вони не дуже відрізняються від тих, що притаманні й іншим людям, представникам тієї самої соціальної групи, однак в індивідуальності є щось своє, притаманне тільки їй. Наприклад, одна людина сприймає звістку про певну подію в суспільстві спокійно, друга — з посмішкою, а третя — з цинізмом. Таким чином, на відміну від індивіда, який характеризується одиничністю, індивідуальність вирізняється своєю особливістю.

Наступний, більш високий ступінь характеристики суспільних властивостей людини, — поняття «особистість». *Особистість* — це найвищий ступінь духовного розвитку людини, що являє собою стійку сукупність соціально вагомих якостей, які характеризують індивіда як унікальну суб'єктивність, здатну освоювати і змінювати світ. Інакше кажучи, кожна особистість — людина, але не кожна людина є особистістю. Людським індивідом народжуються, а особистістю стають. Нічого образливого для людей у цьому висловлюванні немає і використовується воно лише для того, щоб у дуже короткій формі розкрити ступінь суспільної різниці між людиною й особистістю. На відміну від індивіда й індивідуальності, сутність яких формується переважно на основі біологічної природи людини, сутність особистості спирається головним чином на її соціальні якості. Поняття «особистість» містить сукупність усіх соціальних ролей даної людини, усіх суспільних відносин, найважливішими серед яких є ставлення до громадського обов'язку, а також до установок суспільної моралі.

Особистість, таким чином, являє собою системну якість. Її індивід набуває у своїй практичній діяльності, зокрема в роботі й у спілкуванні з іншими людьми. Індивід тільки тоді стає особистістю, коли він задіяний у суспільних відносинах, у спілкуванні з людьми. Тому поняття «особистість» слід розкривати через практичну діяльність, бо саме вона є основою формування і розвитку особистості. Що повніше ми вивчаємо спілкування між людьми, міжособистісні відносини, то глибше пізнаємо суть і структуру кожного, хто вступає в ці відносини. Отже, основу особистості становить стійка система суспільно вагомих рис, що знаходять свій вияв в активній участі в суспільно-економічному і культурному житті суспільства і можливості певного впливу на події, які відбуваються в суспільстві, а іноді й у світі.

Таке розуміння особистості свідчить про складну внутрішню структуру цього феномену, що має в собі фізичну, соціальну і духовну складові.

Фізична складова особистості — це тіло або тілесна організація людини, найбільш стійкий компонент особистості, заснований на тілесних властивостях і самовідчуттях. До фізичної складової особистості також часто відносять одяг і домашнє вогнище, що є важливою характеристикою сутності особистості. Недаремно з цього приводу говориться в прислів'ї, що «людину зустрічають по одягу». До компонентів фізичної складової особистості можна також віднести все те,

що зроблено її руками, а також інтелектом — побутові прикраси, колекції, рукописи, листи і т. д.

Соціальна структура особистості формується в процесі спілкування людей, починаючи з первинних форм спілкування матері і дитини. По суті, вона являє собою систему соціальних ролей людини в різних групах, частиною яких вона є. Існує теорія соціальних ролей американського соціолога Толкотта Парсонса. Відповідно до цієї теорії кожна особистість у системі відносин відіграє певну роль: батька, керівника, підлеглого, сина, чоловіка і т. д. Усі форми самоутвердження в професійній, суспільній діяльності, дружбі, любові, суперництві формують соціальну структуру особистості.

Духовна складова особистості являє собою той невидимий стрижень, ядро нашого «Я», на якому базується вся структура особистості людини. Це внутрішні, духовні стани, що відбивають спрямованість особистості до певних цінностей і ідеалів. Духовність людини не є чимось зовнішнім, її не можна придбати шляхом освіти чи наслідування кращим зразкам духовності. Історія знає багато прикладів того, як інтенсивне духовне життя (мудреців, учених, діячів літератури і мистецтва) ставало запорукою не тільки фізичного виживання, а й активного довголіття.

Названі компоненти особистості утворюють цілісну систему, і кожен з цих компонентів на різних етапах життя людини набуває домінуючого значення.

Людина не народжується особистістю, вона нею стає в ході свого індивідуального розвитку шляхом засвоєння досвіду і ціннісних орієнтацій суспільства, у якому вона живе, і це становлення і розвиток є для неї найважливішою проблемою.

Процес становлення особистості обумовлений як біологічними особливостями людини, так і соціальним середовищем. На думку деяких вчених, розумові здібності людини на 70–80 відсотків детерміновані *біологічними особливостями людини*, тобто генетично. Так, у роду Баха було 16 композиторів і 29 професійних музикантів, а Олександр Пушкін і Лев Толстой є родичами. Дослідниками встановлено, що прабабуся Пушкіна і прапрабабуся Толстого були рідними сестрами. Таких прикладів генетичного впливу на формування особистості можна навести безліч. При цьому важливе місце в процесі соціалізації відіграє виховання, приклад батьків, а також власна наполегливість у розвитку природних задатків. Водночас важливою умовою для реа-

лізації людиною своїх здібностей і якостей особистості є її потрібність суспільству. На жаль, в історії ми часто спостерігаємо ефект незадіяності, коли рівень розвитку особистості значно вищий за рівень розвитку суспільства в цілому.

Ще одним важливим фактором, що має істотний вплив на формування особистості, є *соціальне середовище*. Соціальне середовище — це сукупність економічних, політичних, духовних, інформаційних умов, у яких відбувається життєдіяльність людини. Це не тільки саме суспільство, його соціальна структура, але й родина, колективи, групи спілкування (сусіди, друзі), які впливають на розвиток особистості і формують своєрідність її духовного світу.

Важливим компонентом соціального середовища є тип політичної системи суспільства, в якому формується особистість. Відомо, що відкрите, демократичне суспільство, в якому відносини між особистістю і суспільством відбуваються на засадах соціального партнерства і взаємоповаги, більш придатне для розвитку особистості і розкриття всіх її здібностей, ніж закрите, тоталітарне (авторитарне), у якому відносини в системі «особистість — суспільство» деформовані. Так, наприклад, якщо в США роблять ставку на ініціативних людей і практикують модель інтересу у взаєминах влади й особистості, то в СРСР цінувалися насамперед виконавські якості, слухняність і відпрацьовувалася модель примусу на рівні влада — особистість. Тому не дивно, що у змаганні цих двох протилежних соціальних систем більш життєздатною виявилася демократична модель США. Таким чином, особистість формується під впливом середовища на основі своїх індивідуальних біологічних задатків.

Важливим питанням для розуміння проблеми особистості є питання про *типологію особистостей*. Існує ціла низка типологій, що беруть за основу певний критерій, серед яких: налаштованість особистості на соціальні ролі, соціальні фактори, психоенергетичні якості особистості, цивілізаційні особливості суспільства і ряд інших.

Німецький філософ, психолог *Едуард Шпрангер* (1882–1963) залежно від *налаштованості особистості на соціально-рольові відносини* виокремив кілька типів особистості, що простежуються на всьому історичному шляху розвитку людства: теоретичний, економічний (прагматичний), естетичний, соціальний, політичний, релігійний.

Політичний тип особистості — вбирає в себе прагнення до панування, до розподілу соціальних ролей, здійснюваного через пряме

нав'язування свого нормативного поля чи думки іншим особистостям.

Естетичний тип тяжіє до нерольової діяльності. Спілкування для нього — засіб самовираження. Однак індивідуалізм естетичної особистості може часом призвести до закріплення власного світовідчуття в знаково-рольовій формі.

Соціальний тип особистості ґрунтується на установці, відповідно до якої спілкування є формою самовіддачі, розчинення себе в іншому. Любов — основна форма життя соціальної людини. Цей тип не визнає нормативних рамок власної активності, однак, залежно від об'єкта любові (окрема людина, родина, група, людство), може бути схильний до патріархально-рольової або анархічної поведінки, оскільки входження в об'єкт любові для соціальної особистості означає безумовне прийняття усіх форм її життєдіяльності.

Основою для виокремлення *економічного типу* особистості є її прагматична орієнтація, оскільки рольова поведінка для економічної особистості є необхідною умовою досягнення користі.

Для *релігійного типу* особистості головне є спілкування з Абсолютом, Богом, у якому зливаються два типи особистісної активності, два типи спілкування, роль перетворюється на покликання.

Теоретичний тип особистості втілює всепоглинаючу пристрасність до пізнання, йому не властива умовно-рольова діяльність. Теоретичний тип особистості далекий від входження, трансцендування, що характерно для екзистенціальної форми особистісної активності. Теоретична особистість може лише перетворити обидва способи на об'єкт дослідження.

На думку російського дослідника *Леоніда Жарова*, можна виокремити кілька великих *соціальних типів особистості*: діячі, мислителі, люди почуттів і емоцій, гуманісти і сподвижники.

До першого соціального типу особистості — *діячів* — він відносить: мисливців і рибалок, воїнів і ремісників, робітників і інженерів, педагогів і медиків, менеджерів і т. д. Для таких особистостей головне — активна дія, зміна світу і себе самого разом з ним.

До другого соціального типу особистості належать *мислителі*.

Мислителі — це люди, які, за словами Піфагора, приходять у світ не для того, щоб змагатися і торгувати, а для того, щоб дивитися і міркувати. Образ мудреця, мислителя, що втілював традиції роду і його історичну пам'ять, завжди мав у народі авторитет.

Роблячи висновки, слід зазначити, що в реальному житті поняття «індивід», «індивідуальність» і «особистість» взаємозалежні, внутрішньо єдині. Тому, коли ми говоримо про особистість, маємо на увазі особу-індивідуальність, тобто таку структуру поведінки одиначного учасника, для якої водночас характерні самостійність і самотність, відповідальність і обдарованість, свідомість і різнобічність.

На сучасному етапі Україна здійснює перехід до демократичного суспільства і відповідно до Конституції нашої держави людина є найвищою цінністю і метою розвитку. Тож виникає необхідність зрозуміти і проаналізувати типи взаємозв'язку в системі людина — суспільство.

§ 2. Історичні типи взаємин людини і суспільства

Багатство і складність соціального змісту особистості обумовлені різноманітними її зв'язками із суспільним цілим, ступенем перетворення в її свідомості і діяльності різних сфер життя суспільства. Ось чому рівень розвитку особистості є показником рівня розвитку суспільства і навпаки. Але особистість не розчиняється в суспільстві. Вона зберігає значення неповторної і самостійної індивідуальності, що формує суспільне ціле.

У кожному історичному епоху формується сукупність умов — матеріальних, соціальних, духовних, які визначають соціальний тип людини і характер її взаємин із суспільством, що в соціальній філософії називається *історичним типом соціальності*. Основи вчення про історичні типи соціальності були закладені ще *Карлом Марксом*, який на основі формаційного підходу до історії виділив три основних типи соціальності: відносини особистої залежності, відносини речової залежності при особистій незалежності і відносини вільних індивідуальностей. Пізніше ідеї Маркса розвинули і доповнили у своїх роботах соціологи *Чейз Рейч*, *Еріх Фромм*, *Джон Пісмен*.

Так, на думку американського соціолога *Чейза Пісмента* (1909–1950), можна виокремити такі соціальні характери особистості на різних історичних етапах розвитку суспільства:

- 1) особистість «традиційно орієнтована» (архаїчне суспільство);
- 2) особистість, «орієнтована зсередини» (активний суб'єкт конкурентної боротьби епохи вільного підприємництва);

від власності і влади, повною мірою реалізуються принципи демократизації і гуманізму у взаєминах між його суб'єктами, забезпечується чіткий баланс між волею і відповідальністю особистості.

§ 3. Проблема свободи і відповідальності людини

Аналіз історичних типів відносин між особистістю і суспільством переконливо свідчить про те, що в умовах прискореного розвитку цивілізації роль особистості в суспільстві, рівень її свободи істотно зростають, у зв'язку з чим стає все більш актуальною проблема співвідношення свободи особи і її відповідальності перед іншими людьми і суспільством у цілому.

Яке ж значення навантаження мають категорії «свобода» і «відповідальність» і яке співвідношення існує між ними?

Свобода — це одна з основних, найскладніших філософських категорій, яка визначає сутність людини, що складається з її здатності мислити і діяти відповідно до своїх намірів, бажань та інтересів, а не внаслідок якогось примусу. Від часів Античності і аж до наших днів ідея свободи була притаманною практично всім розвиненим філософським системам. Тож у певному розумінні філософія — це вчення про свободу.

Слід зазначити, що в історії філософської думки існували різні підходи до визначення свободи, шляхів і засобів її досягнення. Так, наприклад, для більшості представників античної філософії — Сократа, Діогена, Епікура і Сенеки — свобода є змістом і метою людського існування. Для представників середньовічної схоластики — Ансельма Кентерберійського, Альберта Великого і Фоми Аквінського — свобода розуму і вчинків можливі тільки в межах церковних догматів, за межами ж їхня свобода являє собою ересь, тяжкий гріх. У Новий час панівною стає точка зору на свободу як на природний стан людини, шлях до соціальної рівності і справедливості (Томас Гоббс, Поль Анрі Гольбах, П'єр Сімон Лаплас). Велику увагу проблемі свободи приділяли і представники німецької класичної філософії. Іммануїл Кант, наприклад, під свободою розумів інтелегібельну (тобто недоступну чуттєвому пізнанню) сутність людини; для Йоганна Готліба Фіхте свобода — єдина абсолютна реальність; а Георг Вільгельм Фрідріх

каузальної системи (раціоналізм Гоббса, Спінози). Таким чином, фаталізм абсолютизує необхідність у соціальних процесах і відкидає свободу вибору. Ця позиція відбиває уявлення про безальтернативність соціальних процесів, а отже, неможливість будь-що змінити зусиллями людей. Фаталізм неминуче призводить до смирення людини перед своєю долею і тим самим прирікає її на пасивність і покірність, на відмову від діяльності з удосконалення суспільства. З історії відомо, що найбільшого поширення фаталізм у вигляді різних окультних доктрин (астрології, спіритуалізму тощо) набуває у кризові чи перехідні періоди розвитку суспільства.

Марксистське розуміння свободи в його діалектичній взаємодії з необхідністю відкидає як волюнтаризм з його ідеєю довільності людських вчинків, так і фаталізм, що розглядає їх як наперед визначені. Відомо, що в повсякденному житті люди зіштовхуються не з абстрактною необхідністю, а з її конкретно-історичним втіленням у вигляді реально існуючих умов, соціальних відносин, а також наявних засобів для досягнення поставленої мети.

Люди не в змозі змінити умови свого життя, однак вони мають певну свободу волі у виборі цілей і шляхів їх досягнення, оскільки в кожен момент звичайно існує не одна, а кілька реальних можливостей для їхніх дій. Крім того, вони певною мірою вільні у виборі засобів для досягнення обраної мети. Свобода, отже, не абсолютна, а відносна і перетворюється на життя шляхом вибору того чи іншого плану дій. Що чіткіше усвідомлюють люди свої реальні можливості, що більше засобів для досягнення поставленої мети вони мають, то більшою є свобода. У цьому і полягає об'єктивна підстава свободи як феномену людського життя.

Таким чином, вибір варіанта діяльності поєднується з великою моральною і соціальною відповідальністю за наслідки цього вибору. Тому справжній вибір відрізняється від свавілля тим, що він є результатом складного синтезу об'єктивних можливостей зовнішньої дійсності і суб'єктивного багатства внутрішнього світу людини, накопиченого нею соціального досвіду. У процесі вибору розкривається справжній зміст, духовне і моральне багатство особистості. Саме вільний вибір є випробуванням на міцність таких компонентів особистості, як совість, гідність, честь, відповідальність тощо.

Отже, що ж являє собою відповідальність з позиції соціальної філософії? *Відповідальність* — це соціально-філософське поняття, що відбиває об'єктивно-історичний характер взаємин між особистістю

і суспільством, особистістю і соціальною групою, які сформувалися в ході задоволення взаємних вимог. Як правило, залежно від сфери діяльності розрізняють політичну, правову (юридичну), моральну відповідальність, а залежно від суб'єкта відповідних дій — індивідуальну, групову, колективну тощо. Відповідальність формується внаслідок тих вимог, що їх ставить до особистості суспільство, соціальна група, колектив. Засвоєні особистістю, вони стають основою мотивації її поведінки. Формування особистості припускає виховання в неї почуття відповідальності, яке стає її головною рисою. Особливого значення набуває відповідальність за певну діяльність у перехідних суспільствах, що перебувають у стані максимальної нестійкості, коли бодай найменші флуктуації (ними в даному разі можуть бути дії однієї особистості) можуть призвести до небажаних соціальних біфуркацій.

Важливим питанням для розуміння співвідношення свободи і відповідальності є визначення межі свободи діяльності людини.

Свобода є фундаментальною цінністю для людини, але вона повинна мати свої кордони, межі, щоб не стати свавіллям, насильством над іншими людьми, тобто не перетворитися на неволю. Таким чином, *межами свободи є інтереси іншої людини, соціальних груп і суспільства в цілому, а також природи як природної основи існування суспільства.*

У суспільстві свобода особи обмежується інтересами суспільства. Однак бажання й інтереси людини не завжди збігаються з інтересами суспільства. У даному разі особистість під впливом законів суспільства змушують до вчинків, що не порушують інтересів суспільства. При збігу інтересів особистості і суспільства у стані свободи поняття «свобода» слід доповнити ідеєю врегулювання діяльності людей.

Зростання ступеня свободи особи може правити за критерій суспільного прогресу. На різних етапах історії людства можливість вільного вибору особистості була неоднаковою. У міру розвитку суспільства, з кожною новою епохою відкриваються нові можливості зростання ступеня свободи особи. Це положення в сучасному суспільствознавстві як на Заході, так і на Сході стало загальноновизнаним. Тому сьогодні основним критерієм суспільного прогресу є рівень гуманізації суспільства, становища в ньому особистості — рівень її економічної, політичної, соціальної і духовної свободи. Кожна суспільна формація чи цивілізація прогресивні настільки, наскільки вони розширюють коло прав і свобод особи, створюють умови для її самореалізації. Однак не слід забувати, що свобода лише тоді може бути критерієм суспільного прогресу, коли

її зростання відбувається в розумних межах. Коли цими межами на будь-якому етапі розвитку суспільства є відповідальність особистості перед суспільством і вона виходить за ці межі, у суспільстві неминуче починається анархія, що з поняттям «свобода» аж ніяк не сумісна.

Висновки

1. Особистість і суспільство — це дві взаємозалежні, взаємодоповнюючі сторони способу засвоєння дійсності людиною. Немає особистості без суспільства, і немає суспільства без особистості.

2. У кожен історичну епоху існує свій тип відносин між особистістю і суспільством. Міра свободи, яку вкладають люди в кожен конкретну епоху, залежить від рівня розвитку економіки, від соціальних відносин і політичного ладу тієї чи іншої держави.

3. Свобода і відповідальність — нероздільні поняття. Свобода неможлива без відповідальності і обов'язку людини перед світом, у якому вона існує. Відповідальність — це неминуча ціна свободи, плата за неї.

Контрольні запитання

1. Розкрийте зміст понять «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» і покажіть їхній взаємозв'язок.
2. Яка, на ваш погляд, роль особистості в суспільних процесах? Проілюструйте відповідь прикладами.
3. Охарактеризуйте типи особистості за різними підставами. Дайте порівняльну характеристику.
4. Проаналізуйте внутрішню структуру особистості.
5. Які історичні типи взаємин людини і суспільства ви знаєте? Розкрийте кожен з них.
6. У чому виявляється вплив суспільства на людину і людини на суспільство?
7. Яка роль держави в подоланні відчуження особистості від влади, забезпеченні свободи особи?
8. Розкрийте зміст категорій «свобода», «відповідальність», «необхідність», «вибір». Покажіть їхній взаємозв'язок.
9. Які різновиди свободи відповідальності ви знаєте?
10. Прокоментуйте вислів «свобода однієї людини закінчується там, де починаються права іншої людини».
11. Які особливості реалізації прав і свобод громадянина в демократичному і перехідному суспільствах?

Розділ 13

Духовне життя суспільства і культура

У будь-яких суспільних явищах певною мірою задіяна духовність, яка представлена різними сторонами, видами тощо. Тому визначення місця й ролі духовного чинника у громадських явищах та процесах стає необхідним моментом пізнання закономірностей суспільного життя. Теоретична розробка проблем духовного життя суспільства і його культури передусім важлива для тих сфер практичної діяльності, в яких духовні елементи відіграють помітну, інколи вирішальну роль. Методологічне значення цих понять обумовлюється їх належністю до системи фундаментальних категорій соціальної філософії, які відображають головні явища суспільства в цілому і розкривають відносини між ними. Ця роль виявляється як при вивченні історичного процесу загалом, так і в конкретному дослідженні окремих суспільних явищ, коли треба з'ясувати співвідношення між суб'єктивною і об'єктивною сторонами.

Який же зміст духовного життя суспільства та його культури? Про це йтиметься в даному розділі.

§ 1. Сутність духовного життя суспільства та його структура

Життя суспільства — це реальний життєвий процес соціального суб'єкта (особи, соціальної групи, класу, суспільства в цілому), що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою видів і форм діяльності як способу засвоєння дійсності людиною. У реальному житті суспільства поєднані й однаково необхідні як матеріальне, речове, так і ідеальне, духовне. Для характеристики духовного в сучасній літературі користуються категоріями «духовне життя суспільства», «духовне виробництво», «суспільна свідомість», «духовна культура». Ці категорії дуже близькі за змістом, але між ними існує і певна відмінність.

Духовне життя суспільства — найширше поняття за всі вище згадані. Воно охоплює багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною

сферою життєдіяльності людей, сукупність їх поглядів, почуттів, уявлень, а також процеси виробництва суспільних та індивідуальних ідей і їх засвоєння. Духовне життя — це не тільки ідеальні явища, але і його суб'єкти, у яких є певні потреби, інтереси, ідеали і які мають соціальні інститути, що займаються виробництвом, розподілом і зберіганням духовних цінностей (клуби, бібліотеки, театри, музеї, навчальні заклади, релігійні та суспільні організації тощо).

Духовне виробництво — це вид трудової діяльності, сутністю якої є створення предметів для духовних потреб людей. Духовне виробництво розвивається на основі матеріального виробництва і має з ним спільні риси. Проте духовному виробництву властиві специфічні риси. Основними є такі:

а) якщо результатом матеріального виробництва є матеріальні цінності, світ речей, то результат духовного виробництва — духовні цінності, світ ідей;

б) якщо матеріальне виробництво спрямоване на створення безпосередньо значущих цінностей, то виробництво духовне — це цінності, що тільки в кінцевому підсумку стають суспільно корисними;

в) якщо в матеріальному виробництві предмет використовується як речовинна форма — поглинається або додається до чогось, тобто зникає як самостійний, — то в процесі духовного виробництва відбувається інформаційне використання предмета безвідносно до його матеріальної форми, тобто предмет не тільки не зникає, а може набувати більшого обсягу.

Як важливий складник суспільного виробництва духовне виробництво постає як виробництво суспільної свідомості, в якій зосереджений основний зміст духовного життя суспільства. Це ядро, квінтесенція духовного життя.

Суспільна свідомість являє собою сукупність ідеальних образів, а саме: понять, ідей, поглядів, уявлень, почуттів, переживань, настроїв, що виникають у процесі відображення соціальним суб'єктом навколишнього світу, зокрема суспільної свідомості. Інакше кажучи, це розуміння дійсності відповідними соціальними групами або суспільством у цілому на даному етапі їх розвитку (Франція епохи Наполеона I; радянське суспільство 20-х років або періоду Великої Вітчизняної війни; суспільство в Україні після 1991 р.). Суспільна свідомість є самостійним духовним утворенням, що існує не емпірично, а як філософська категорія, що позначає особливість соціальних суб'єктів

відображати суспільне буття як реальний процес життя людей. Суспільна свідомість і суспільне буття — найбільш загальні категорії, які використовують для виявлення того, що є переважно визначальним, таким, яке визначається в суспільному житті, за цими межами їх протиставлення не має сенсу. Ідеальні, духовні компоненти невідривно вплетені, пронизують суспільне життя. Суспільна свідомість — частка суспільного буття, а саме буття є суспільним, оскільки в ньому функціонує суспільна свідомість.

Суспільна свідомість має надзвичайно складну динамічну структуру, яка зумовлюється структурою суспільного буття. Аналіз цієї структури здійснюється у двох аспектах: гносеологічному (пізнавальному) і соціологічному. За гносеологічними (пізнавальними) можливостями і особливостями відображення суспільного буття вирізняють два рівні суспільної свідомості: буденний і теоретичний.

Соціологічний аспект суспільної свідомості — це момент її діяльності, що не відокремлений від тієї системи відношень, у якій ця діяльність здійснюється. У цьому аспекті суспільна свідомість диференціюється за сферами і представлена соціальною психологією і ідеологією. Крім цих елементів, виокремлюють форми суспільної свідомості, які є формами пізнання дійсності і разом з тим духовно-практичними формами усвідомлення світу і людини.

Розглянемо ці елементи суспільної свідомості детальніше. *Буденний рівень суспільної свідомості являє собою відображення дійсності в межах повсякденного життя.* Часто буденну свідомість називають здоровим глуздом. Буденна свідомість формується стихійно, в процесі безпосереднього життя. Вона включає накопичені впродовж віків емпіричні знання, норми й зразки поведінки, уявлення, традиції. Це є розрізнені і несистематизовані уявлення і знання про явища, що лежать на поверхні життя і тому не потребують обґрунтування і доведення. *Теоретичний же рівень суспільної свідомості виходить за межі емпіричних умов буття людей і виступає у вигляді певної системи поглядів.* Він прагне проникнути в суть явищ об'єктивної дійсності, розкрити закономірності їхнього розвитку функціонування. Тільки теоретична свідомість може виявляти закономірні тенденції і складну діалектику розвитку суспільного життя у всій його складності і багатогранності. Творцем теоретичних знань є відносно незначна професійно підготовлена частина суспільства — наукова інтелігенція.

Чи потрібна буденна свідомість при наявності теоретичної? Так, потрібна. Теоретична свідомість здатна видозмінювати, модифікувати,

окультурювати повсякденну свідомість. Але хоч як би не розвивалися знання, наука, буденна свідомість завжди буде необхідна. Проте абсолютизація буденної свідомості веде до виникнення ілюзій і помилок у суспільній свідомості. Важливо, щоб науки, зокрема суспільні, залишалися на теоретичному рівні, щоб наукові поняття не підмінювались буденними поняттями і уявленнями, оскільки в цьому разі система знань втрачає свій науковий статус.

Розглянемо тепер соціологічний аспект структури суспільної свідомості. За цим аспектом у структурі суспільної свідомості визначають дві сфери — суспільну психологію і ідеологію. *Суспільна психологія — це сукупність соціальних настроїв і почуттів, звичаїв, традицій і громадської думки, які складаються стихійно, у процесі повсякденного життя суспільства.* Суспільна психологія і емпіричні знання перебувають на одному рівні суспільної свідомості. Але в суспільній психології домінуючим є не саме по собі знання про дійсність, а ставлення до цього знання, оцінка дійсності. Суспільна психологія здійснює регулятивну функцію безпосереднього життя людей. У ній відбиваються психологічні риси і почуттєві стани соціальних груп і суспільства взагалі. Можна говорити про особливості національної, класової психології, психології релігійних груп тощо.

Суспільна психологія з її емоційною забарвленістю відіграє важливу роль у суспільних рухах, спонукаючи їх до різноманітного роду дій. Тому державним діячам, політичним партіям, політикам важливо вивчати настрої людей, прогнозувати їхню реакцію на ті чи інші події.

Ідеологія — це система поглядів, ідей, теорій, принципів, що відображають суспільне буття крізь призму інтересів, ідеалів, мети соціальних груп, класів, нації, суспільства. Ідеологія так само, як і суспільна психологія, спрямована на регулювання суспільних відносин. Між ними існує єдність і взаємодоповнення. Проте ці сфери суспільної свідомості мають і певні відмінності, а саме:

1) суспільна психологія є безпосереднім і стихійно сформованим виразом інтересів певного класу або соціальної спільноти, ідеологія ж створюється цілеспрямовано, певними групами людей, зайнятих у сфері духовного виробництва;

2) на відміну від суспільної психології, ідеологія є упорядкованою і теоретично оформленою системою, тобто в пізнавальному плані виступає на рівні теоретичної свідомості;

3) суспільна психологія охоплює всю сукупність поглядів людей, які мають гомогенний, тобто нерозчленований характер. Ідеологія ж розпадається на окремі види — політичні, правові, естетичні, релігійні та інші переконання людей;

4) суспільна психологія знаходить свій вияв при розв'язанні практичних завдань буденного життя, ідеологія ж направлена на рішення глобальних соціальних проблем.

Слід розрізняти ідеологію прогресивну й консервативну, реакційну і наукову, відносно істинну й ненаукову, ілюзорну. Характер ідеології залежить від того, чиїм соціальним інтересам вона повинна відповідати і як співвідноситься з потребами суспільного розвитку.

Ніяка ідеологія не повинна набувати характеру державної, офіційної, примусової, мати монополістичний характер. Вона повинна виходити з ідеологічного плюралізму, суперництва різних ідеологій. Практика свідчить, що сподівання на повну «деідеологізацію» суспільства, тобто позбавлення ідеології взагалі, не виправдалися.

У структурі суспільної свідомості провідне місце належить її формам. *Форми суспільної свідомості — це відносно самостійні, більш або менш систематизовані за рівнем духовні утворення, що відображають певні сторони об'єктивного світу та суспільного буття.* Кожна форма суспільної свідомості відображає світ у всій його цілісності, але відповідно до своєї специфіки і свого призначення. Визначають такі форми суспільної свідомості, як: політична, правова, моральна, естетична, релігійна, філософська, наукова тощо.

Якоїсь однієї ознаки, що за нею можна було б відрізнити одні форми суспільної свідомості від інших, не існує. Дослідники, які займаються вивченням форм суспільної свідомості, виокремлюють чотири основних принципи, що в сукупності могли би бути таким критерієм. Вони вважають, що форми суспільної свідомості відрізняються:

- а) за предметом відображення;
- б) за формами відображення;
- в) за особливостями свого походження і розвитку;
- г) за виконуваними ними соціальними функціями.

Формам суспільної свідомості властиві не тільки відмінності, їм притаманні і спільні риси. Усі форми мають один об'єкт відображення — матеріальне життя суспільства, суспільне буття; всі вони виступають як окремі види єдиного духовного комплексу — суспільної свідомості; всі складаються і функціонують на обох рівнях (за винятком

наукової свідомості): і буденному, і теоретичному (на теоретичному рівні вони виявляються більш виразно). Всі форми перебувають у взаємозв'язку, взаємопроникають і взаємозбагачуються.

У кожному сучасному суспільстві надзвичайно важливою формою суспільної свідомості є *політична свідомість*. Політична свідомість — це сукупність ідей, поглядів, вчень, політичних установок, що відображають соціально-групові, класові відносини в суспільстві, центром яких є певне ставлення до влади. Саме поняття влади є ключовим для політичної свідомості. Політична свідомість включає ідеологічний та психологічний аспекти. Ідеологічний аспект пов'язаний з ідеологією як системою поглядів, ідей, що відображають корінні інтереси певних соціальних спільностей, верств, груп тощо. Психологічний аспект пов'язаний з психологією, що ґрунтується на несистематизованих поглядах, почуттях, настроях певних суб'єктів політичних відносин.

З політичною свідомістю тісно пов'язана *правова свідомість*. Правосвідомість — це сукупність ідей і поглядів відносно правомірності чи неправомірності дій, прав і обов'язків членів суспільства, справедливості чи несправедливості юридичних законів. Правова свідомість забезпечує громадський порядок, регулює суспільні відносини, виходячи із сформульованих і утверджених правовими установами і закладами вимог належної, з точки зору закону, поведінки. Правосвідомість на рівні індивіда є усвідомленням і відстоюванням своїх прав шляхом визначення і дотримання відповідних обов'язків.

Право не може регулювати всі без винятку суспільні відносини, воно регулює лише найважливіші, з точки зору держави, стосунки. Решта суспільних відносин регулюється *мораллю* (а також звичками, традиціями, ритуалами, громадською думкою, які частково входять у мораль). Моральна свідомість є сумою правил суспільно схваленої поведінки індивідів. Вона охоплює дійсність у формі моральних норм — вимог, яких повинна дотримуватися людина згідно із суспільством і власним уявленням добра і зла. Вимоги моралі не мають підтвердження в певних установах чи закладах. Вони підтримуються громадською думкою, владою звичаїв, установленими нормами, оцінками суспільства і соціальних груп. Моральна свідомість на рівні суспільства — це ті вимоги, які приписуються індивіду і які він повинен виконувати в силу соціального обов'язку. Таким чином, суспільна мораль є способом адаптування до суспільного середовища, сферою суспільної необхідності.

Потреби людей у сприйнятті і створенні досконалого, піднесеного, що давало б їм духовну насолоду, викликали до життя *мистецтво і естетичну свідомість*. Вони виникли, як і інші відносини та форми свідомості, що їм відповідають, на основі суспільно-історичної, передусім виробничої практики людей. Специфіка естетичної свідомості визначається її предметом, художньо-образним способом відображення дійсності і функціями. Естетична свідомість включає смаки, уявлення, думки, ідеали, погляди і теорії, які відображають естетичну цінність предметів і явищ об'єктивної дійсності, а також предметів і явищ, створених самою людиною. Відображення дійсності в естетичній свідомості здійснюється через поняття прекрасного і потворного, піднесеного і підлого, комічного і трагічного. Це відображення здійснюється на ідеологічному і буденно-психологічному рівнях.

Важливу роль у духовному житті суспільства відіграє релігія і *релігійна свідомість*. Вона охоплює релігійну ідеологію і релігійну психологію. Релігійна ідеологія являє собою більш чи менш струнку систему релігійних ідей, поглядів на світ. Релігійна ідеологія, як правило, розробляється і розвивається теологами. Релігійна психологія, складаючись головним чином стихійно, безпосередньо в процесі відображення повсякденних умов життя людей, включає несистематизовані релігійні почуття, настрої, звичаї, уявлення, пов'язані головним чином з вірою в надприродне. Суттєве місце в побутовій релігійній свідомості посідає процес релігійного поклоніння або культ, що являє собою найбільш консервативний елемент будь-якої релігії. У ході здійснення такого поклоніння людина зазнає значного і різнобічного духовно-емоційного, психологічного впливу.

Між релігійною і *філософською свідомістю* є дещо спільне. І релігія, і філософія спрямовані на усвідомлення граничних смислів людського буття, на пошук глибинної єдності і зв'язку людини із світовим універсумом. Але це усвідомлення здійснюється різними способами, різними шляхами. Так, філософія — це теоретичні, поняттєві роздуми над проблемами сенсу людського існування. Це наближує її до науки. Але, на відміну від науки, філософія служить не тільки цілям теоретичного пізнання, а й цілям, і передусім, людського самовизначення у світі, цілям злагоди між людиною і світом її буття. Тому вищою цінністю філософського пізнання є мудрість, як переживання і усвідомлення істини, як особисте осягнення смислів і знань усього, що існує, шляхів творчого саморозвитку людини. Релігія, спіраючись не

на знання, а на релігійну віру, вказує на духовно-практичний шлях досягнення сенсу життя. Вона дає людині духовні орієнтири для досягнення безсмертя, маючи специфічні форми усвідомлення єдності людини і світу.

Наука як форма суспільної свідомості спрямована на відображення об'єктивних закономірностей і зв'язків природного і соціального світу. Вона систематизує об'єктивні знання про дійсність інтелектуально-понятійним (раціональним) способом. Результатом і основною її цінністю є істина. Наука має теоретичний і емпіричний (експериментально-дослідний) рівні дослідження і організації знання, спирається на спеціально розроблену систему наукових методів пізнання і доведення знань для людей. Як соціальний інститут наука оформилася у XVII–XVIII ст. За своїми видами наука поділяється на гуманітарні, технічні науки і природознавство.

Важливе місце у структурі суспільної свідомості належить її носіям: масовій, колективній та індивідуальній свідомості. *Масова свідомість* — це рівень суспільної свідомості, суб'єктами якої виступають великі людські спільноти, що становлять більшість населення. Масова свідомість виникає на ґрунті єдності соціально-економічних, ідейно-політичних і культурно-етнічних умов життя багатьох людей і включає найпоширеніші, типові уявлення, погляди, прагнення, ідеали, настрої та емоції, звичаї і традиції, що формуються в процесі духовно-практичного освоєння світу і безпосередньо вплетені в повсякденну практичну діяльність. Масова свідомість є інтегруючим виявом взаємодії індивідуального і групового рівнів суспільної свідомості. Вона формується під впливом науково-теоретичної і буденної свідомості, ідеології й соціальної психології. Масова свідомість виступає безпосередньо спонукальною силою соціальних дій мас, їхньої соціально перетворюючої діяльності.

Індивідуальна свідомість — це духовний світ кожної особистості.

Людина як суспільна істота бачить світ крізь призму певного соціуму — суспільства, нації, класу, епохи в цілому. В індивідуальній свідомості відбиваються суспільні ідеї, цілі, ідеали, знання, вірування, що народжуються й існують у соціальному середовищі. Свідомість є відображенням суспільного буття індивідів, вона завжди знаходить свій вияв у суспільній формі. В одному випадку людина відображає світ і усвідомлює своє буття у формі міфологічної свідомості, у другому — філософської, наукової свідомості, у третьому — художньої, релігійної

тощо. Свідомості як такої, незалежно від конкретної суспільної форми, просто не існує. Суспільна свідомість і є існуванням свідомості в суспільній формі у вигляді певного сукупного результату людської діяльності, у формі спільного надбання, надбань суспільства.

Суспільна свідомість не є простою сукупністю індивідуальних свідомостей. Особливістю суспільної свідомості є те, що вона, пронизуючи індивідуальну свідомість, оформлюючи її, набуває об'єктивної, незалежно від індивідів їх свідомості, форми існування. Вона втілюється в різноманітних об'єктивних формах духовної культури людства — у мові, науці, філософії, мистецтві, політиці і праві, моралі, релігії і міфах, у народній мудрості, в соціальних нормах та уявленнях соціальних груп, націй, людства в цілому. Всі ці елементи існують відносно незалежно від індивідуальної свідомості і суспільного буття, є відносно самостійними, мають власні особливості розвитку, успадковуються, передаються від покоління до покоління. Кожний індивід формує свою свідомість через освоєння суспільної свідомості.

Але індивідуальна свідомість так само, як і суспільна, є відносно самостійною системою, вона не є абсолютно визначеною лише суспільною свідомістю. Духовний світ людини має індивідуально-неповторну форму. Індивідуальні риси свідомості індивіда пов'язані не тільки з конкретними особливостями його життєдіяльності. Вони залежать від його нейрофізіологічних структур, особливостей психіки, генетичної організації, від рівня його власних сил і здібностей.

У своєму розвитку індивідуальна і суспільна свідомість опосередковують одна одну: кожний індивід розвиває свою свідомість через творче осягнення духовних надбань минулих поколінь і сучасності, а розвиток духовності людства здійснюється через індивідуальні досягнення, духовні відкриття окремих особистостей.

§ 2. Культура як специфічна соціальна реальність

Термін «культура» є одним із найпоширеніших філософських понять. Він вживається в політичному лексиконі та публіцистиці, в галузі духовного життя і в побуті, при аналізі художніх явищ і у філософських дослідженнях.

Етимологічно термін «культура» походить від латинського слова *cultivire* — обробляти, опрацьовувати, вдосконалювати, поліпшувати. І спочатку воно означало «оброблення ґрунту, його культивування». Звідси — «агрокультура». Пізніше слово «культура» набуло більш узагальненого визначення. *Культура* — це все те, що створене людством, тобто «друга природа», надбудована над природою натуральною. Щодо цього культуру і все розмаїття, що до неї належить, протиставляють природі, всі складові якої мають натуральне походження, тобто те, що людиною не створене і не може бути нею створеним, як-от: моря і ріки, гори і ґрунти, повітря та вода тощо. Отже, слово «культура» формувалось у прямій опозиції до слова «натура». І таке розуміння культури на буденному рівні свідомості залишається і сьогодні. Але воно потребує істотних уточнень.

По-перше, недолік наведеного визначення культури полягає в тому, що далеко не все, що створено людиною, можна віднести до культури. Заміна стріли вогнепальною зброєю, винахід газових камер для знищення людей — не може бути культурою. Тож у понятті «культура» повинен бути присутнім ціннісний критерій. Що це за критерій? Що таке цінність? Етимологічно зміст цього слова дуже простий і цілком відповідає самому терміну: цінність — це все те, що люди цінують. Але таке розуміння слід уточнити. І зробити це можна через поняття «значущість». Значущість більш широке поняття, ніж цінність. Воно включає не тільки цінність, але й шкоду. Війни, злочинства, хвороби дуже значущі для суспільства і особистості, але ніхто ці явища не називає цінностями. Цінність — позитивна значущість. Таким чином, культура — це сукупність створених людиною цінностей. Світ культури — це світ цінностей. Світ антикультури — це світ антицінностей.

По-друге, наведене трактування культури непридатне для філософського аналізу, оскільки культура при цьому ототожнюється із суспільством у цілому і не виявляє власної специфіки. Річ у тім, що суспільство є також тим, що створено людиною. Його в готовому вигляді у природі не існує. Ось чому поняття «культура» обмежують до сукупності матеріальних та духовних цінностей, які створені внаслідок людської діяльності. Розуміння культури як системи матеріальних та духовних цінностей відмежовує культуру від природи і водночас не дозволяє ототожнювати її із суспільством. При такому підході культура виступає як певний аспект суспільства.

По-третє, розуміння культури як того, що створено людиною, сприймається однобічно, лише як щось зовнішнє щодо людини. Але

ж сама людина, сума її знань, навичок — це також елемент культури. Один бік людської діяльності — це обробка природи людьми, другий бік — обробка людей людьми. Ще видатний римський філософ Марк Туллій Цицерон висловив думку про те, що дух, розум треба обробляти так само, як селянин обробляє землю. Культурна людина на відміну від дикуна — це людина, у якої внутрішнє життя, поведінка, манери і зовнішність «обтесані», «оброблені». Тому не буде перебільшенням сказати, що культура є мірою людського в людині, характеристикою розвитку людини як суспільної істоти.

По-четверте, недолік визначення культури як всього створеного людиною полягає і в тому, що науковці випускають з уваги діяльність людини. Відомо, що людська діяльність відмінна від способів тваринної життєдіяльності. Вона включає складну й багатоманітну систему механізмів, вироблених поза біологічними формами. Їх у природі не існує. Вони «оброблені» людиною. Ось чому «предметне» розуміння культури необхідно доповнити «процесуальним». У такому разі культура розглядатиметься як спосіб організації й розвитку людської життєдіяльності, представлений у предметах матеріальної й духовної праці. Проте такий підхід розгляду культури як способу діяльності породжує питання: чи всяка дія людини є культурною? Історія людства знає чимало жахливих дій, що виконувались людиною, але їх не можна віднести до культурних. Наприклад, сталінський геноцид проти малих народів, фашистська політика і практика Гітлера, політичний геноцид і різні форми расизму. Минуле й сучасне містять чимало актів некультурного змісту. Нині дедалі настійніше постає необхідність розмежування діяльності на таку, що є культурною, і протилежну їй.

Отже, культуру можна визначити як сукупність усіх видів творчої діяльності людини і суспільства, а також результатів цієї діяльності, втілених у матеріальних і духовних цінностях.

Структура культури. Оскільки до сфери культури належать результати людської діяльності (тобто певні матеріальні цінності, надзвичайно різноманітні за своєю матеріальною формою) та способи, засоби, методи самої людської діяльності, також дуже різноманітні, проте вже такі, що мають не матеріальну, а духовну форму, то розрізняють культуру матеріальну і культуру духовну.

Матеріальна культура охоплює різноманітне коло речей, у середовищі яких, власне, й протікає все життя як кожної окремої людини, так і суспільства в цілому. Під матеріальною культурою розуміють сукуп-

ність будь-яких матеріальних цінностей, створених людством протягом історії, що збереглися донині. До матеріальної культури відносять: знаряддя і засоби виробництва, техніку, технологію; культуру праці й виробництва; матеріальний бік побуту; матеріальний бік навколишнього середовища.

До *духовної культури* належить сфера виробництва, розподілу і вжитку найрізноманітніших духовних цінностей. Галузь духовної культури включає всі результати духовної діяльності людства: науку, філософію, мистецтво, мораль, політику, право, освіту, релігію, сферу керівництва суспільством і управління ним. До духовної культури разом з цим належать також і відповідні установи, організації, заклади (як-от: наукові інститути, вузи, школи, театри, музеї, бібліотеки, концертні зали тощо), які у своїй сукупності забезпечують функціонування духовної культури.

Поділ культури на духовну і матеріальну є відносним. Дуже часто неможливо однозначно віднести ті чи інші явища до галузі матеріальної чи духовної культури. Одними своїми гранями вони належать до культури матеріальної, іншими — до культури духовної. Так, зокрема, виготовлення знарядь праці чи будь-яких предметів, що задовольняють матеріальні потреби людей і суспільства (а це елементи матеріальної культури), неможливі без участі людської думки, і, таким чином, цей процес належить до сфери духовної культури, одночасно належачи й до матеріальної культури. З другого боку, продукти духовного життя — ідеї, художні твори, суспільні норми — знаходять свій вираз у певній речовій матеріалізованій формі, тобто в рукописах, книгах, картинах, нотах, кресленнях тощо. Уже через це їх включають до елементів матеріальної культури.

Духовна культура — важливий чинник суспільного прогресу. Її рівень визначає ступінь інтелектуального, естетичного, художнього та морального розвитку суспільства. З поняттям «культура» пов'язаний процес набуття знань та досвіду в тій чи іншій галузі діяльності, засвоєння людиною певної системи цінностей, визначення власної лінії поведінки.

Кожна людина вже з дитинства перебуває під впливом певної культури, а точніше — певного культурного середовища з тим або іншим (високим чи низьким) рівнем культури, опредмеченої у відповідних цінностях чи антицінностях. Виховання і навчання людини полягає в її залученні до культури, у засвоєнні нею накопичених суспільством знань, умінь, навичок, а також духовних цінностей і норм поведінки

тієї країни, в якій вона живе. Характер виховання й освіти, що притаманні суспільству на певному ступені його розвитку, є показником рівня культури даного суспільства.

Існує певна *типологія культур*. Так, зокрема, виокремлюють культуру: національну (українську, російську, французьку тощо); регіональну (слов'янську, американську, африканську і т. д.); культуру певних соціальних суб'єктів. Вирізняють також певні культурні епохи: культура античної епохи, культура Середньовіччя, культура епохи Відродження; певні форми культури: політична, соціальна, правова, економічна, екологічна, етнічна, фізична, моральна і т. ін. культури. У літературі називають також такі специфічні культурні пласти і культурні підрозділи, як масова, елітарна, молодіжна культура тощо, а також офіційна культура.

Функції культури. Культура як суспільне явище виконує певні функції. Основними є такі: перетворювальна, пізнавальна (гносеологічна), комунікативна, регулятивна, або нормативна, функція емоційного регулювання життєдіяльності людини, ціннісно-орієнтаційна, які органічно взаємопов'язані. Але, на думку багатьох культурологів, інтегруючою функцією культури є людинотворча функція.

Перетворювальна функція. Культура є знаряддям творчої діяльності людей з метою задоволення їхніх різноманітних потреб і потреб суспільства. Ця функція здійснюється людьми за допомогою різних засобів виробництва, наукових досліджень тощо.

Пізнавальна, або гносеологічна, функція. Культура, яка концентрує в собі кращий суспільний досвід багатьох поколінь людей, іманентно накопичує знання про світ, таким чином сприяючи його пізнанню і освоєнню.

Комунікативна функція. Культура — це єдиний механізм передавання суспільного досвіду від одного покоління до другого, від епохи до епохи, від однієї держави до другої. Через це невипадково культуру вважають суспільною пам'яттю людства. Спадкоємність культурної традиції не повинна перериватися, бо це призводить до втрати суспільної пам'яті.

Регулятивна, або нормативна, функція. У сфері праці, побуту, міжособових відносин культура так чи інакше впливає на поведінку людей і регулює їх вчинки, дії і навіть вибір матеріальних і духовних цінностей. Регулятивна функція культури спирається на такі нормативні системи, як мораль і право.

Функція емоційного регулювання життєдіяльності людини. Вона знаходить свій вияв у виробленні і застосуванні різноманітних форм емоційного настрою і змінання психологічних напруг, які виникають у процесі розумової та фізичної праці, побутових відносин людей. Засобами емоційного регулювання є співи, танці, ігри, кіно, телебачення тощо.

Ціннісно-орієнтаційна функція. Культура як система цінностей формує в людини певні ціннісні потреби й орієнтації. За рівнем і якість знань, а також за моральними якостями оцінюють рівень її культури. Моральний та інтелектуальний зміст, як правило, виступає критерієм відповідної оцінки.

Людинотворча, або гуманістична, функція. Це інтегруюча функція. Культура є способом і засобом саморозвитку індивіда, його матеріального і духовного світу. Вона є мірою «олюднення» самої людини, мірою людяності її ставлення до природи, суспільства, інших людей, до самої себе. Культура є тим виміром людського буття, який відповідає за розвиток людини як людини. Усе, що створене, будь-який предмет цивілізації зберігає в собі здібності і властивості людини, відображує її історичний досвід, потреби, цінності. Саме в процесі предметної діяльності, в історичному процесі соціального життя створюється тіло цивілізації і культури — світ людини, світ її сил, можливостей.

Отже, культура невіддільна від людини як соціальної істоти. Те повсякденне розуміння, з яким ми зустрічаємося, говорячи «це — некультурна людина», — невірне з філософської точки зору. Тут правильніше було б сказати, що людина погано вихована або недостатньо освічена. З філософської точки зору людина завжди культурна, тому що вона є соціальна істота, а суспільства без культури не існує. Ступінь же розвиненості культури може бути різним залежно від умов, у яких розвивається людство, від можливостей, які воно має. Таким чином, культура служить мірою розвитку людини.

Висновки

1. Духовне життя суспільства є надзвичайно важливим елементом його життєдіяльності, від оптимального процесу розвитку якого залежить його загальний процес.

2. Суспільна свідомість — це сукупність ідеальних форм, які охоплюють і відтворюють суспільне буття і які вироблені людством у процесі освоєння природи й історії.

3. Культура — це сфера специфічної діяльності людини, те, що відрізняє олюднений, гуманізований світ від усього іншого. Хоч би з яких позицій підходити до визначення шляхів розвитку суспільства: економіки, соціальної, політичної і духовної сфер — вирішальним фактором завжди буде сама людина і перш за все її культурний розвиток.

4. Культура — це історично розвинена система створених людиною матеріальних і духовних цінностей, соціокультурних норм, способів організації поведінки і спілкування, а також обумовлений способом матеріального виробництва процес розвитку суттєвих сил людини.

Контрольні запитання

1. Які основні складові духовного життя суспільства?
2. Що таке суспільна свідомість і як вона співвідноситься із суспільним буттям?
3. Якою є структура суспільної свідомості?
4. Що таке буденна і теоретична свідомість?
5. Що таке ідеологія і суспільна психологія? Як вони співвідносяться між собою?
6. Які є критерії розмежування форм суспільної свідомості?
7. Які форми суспільної свідомості були домінуючими у різні історичні епохи?
8. У чому полягають гносеологічні і психологічні причини існування релігії?
9. Яку роль у житті суспільства і людини відіграє мистецтво?
10. У чому полягає специфіка масової свідомості?
11. У якому співвідношенні перебувають індивідуальна і суспільна свідомість?
12. Визначте культуру як філософську категорію.
13. Що таке духовна культура, який її основний зміст?
14. Як категорії «освіченість», «інтелігентність» і «духовність» співвідносяться з поняттям «культура»?
15. У чому знаходять свій вияв соціальні функції культури?

Розділ 14

Сенс і спрямованість історії

Відомо, що сутність і місце будь-якого соціального явища в розвитку суспільства можна зрозуміти, якщо розглядати його в єдності з розвитком усього суспільства в цілому, тобто в межах загального історичного процесу. Звідси неминуче виникають питання, що стосуються всієї історії людства: чи існує якась мета історичного розвитку; у якому напрямі рухається всесвітня історія; чи має історія якийсь певний зміст? На ці запитання дає відповідь розділ філософії, що дістав назву «філософія історії». З огляду на те, що в сучасних підручниках недостатньо уваги приділяється розкриттю предмета філософії історії, її структури і функцій, пропонуємо цю тему почати з розгляду саме цих проблем.

§ 1. Предмет, структура та функції філософії історії

Предмет філософії історії. Що таке «філософія історії» і в чому полягає предмет її вивчення? Відповідаючи на це запитання, можна навести визначення філософії історії, що дається авторами Філософського енциклопедичного словника: «Філософія історії — розділ філософії, пов'язаний з інтерпретацією історичного процесу й історичного пізнання». Звідси випливає, що філософія історії являє собою складову частину філософії. Предметом же філософії історії є інтерпретація, розкриття змісту історичного процесу й історичного пізнання. Однак такий підхід до визначення філософії історії є не єдиним, оскільки впродовж історичного розвитку предмет, проблематика філософії історії істотно змінювалися і сьогодні сприймаються різними напрямками філософії історії неоднаково.

Так, наприклад, предметом дослідження істориків і філософів античного періоду (Геродот, Платон, Фуکیدід, Аристотель, Плутарх та ін.) була взаємодія природи і людини, опис і розгляд «сирих» історичних фактів без їхнього теоретичного осмислення і зведення в єдину філософсько-історичну систему.

Предметом філософії історії Середньовіччя (Августин та ін.) була проблема взаємодії Бога і людини, визначення змісту історичного про-

цесу, рушійною силою якого вважалося Боже провидіння, дослідження призначення і завдань історичних праць.

В епоху Відродження і Нового часу (Нікколо Макіавеллі, Джамбатіста Віко, Френсіс Бекон, Томас Гоббс та ін.) предметом філософії історії стає спрямованість історії, а також роль людини, класів в історичному процесі (Огюстен Т'єррі, Франсуа Гізо, Огюст Мін'є). В епоху Нового часу виникає і сам термін «філософія історії», що вперше живив у 1765 р. французький просвітителю Вольтер (1694–1778), який доводив, що історик повинен не просто описувати історичні події, а філософськи осмислювати історичний процес. Пізніше для Гегеля і засновників діалектичного матеріалізму (Карл Маркс і Фрідріх Енгельс) основним предметом філософії історії став пошук загальних закономірностей і діалектики історичного прогресу.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. виникло багато нових напрямів філософії історії, кожен з яких, у свою чергу, мав свій власний предмет дослідження. Так, наприклад, представники *теорії історичного кругообігу* (Микола Данилевський, Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнбі), як і їхні попередники, ставили за мету виявлення закономірностей історичного процесу. Представники численних напрямів християнської філософії історії: неомізму (Жак Марітен, Етьєн Анрі Жільсон та ін.), неаугустизму (Моріс Блонд, Габріель Марсель, Жан Лакруа), тейярдизму (П'єр Тейяр де Шарден), а також екзистенціалізму (Карл Ясперс) центральну проблему вбачали у проблемі змісту історії. Прибічники гносеологічної теорії і критики історичного пізнання (Вільгельм Дільтей, Бенедетто Кроче) не обмежуються історіографією, а аналізують ще й історичне пізнання в широкому розумінні цього слова. Свій специфічний предмет мають і неокантіанська філософія історії (Вільгельм Віндельбанд, Генріх Ріккерт), «аналітична» філософія історії (Ернест Нагель, Карл Гемпель та ін.). Важливою особливістю багатьох сучасних напрямів філософії історії XX ст. є те, що їх предметом стають глобальні проблеми світової історії, сучасної цивілізації тощо.

Отже, як бачимо, різні філософсько-історичні школи не мали єдиного підходу до проблеми предмета дослідження, у зв'язку з чим філософи-дослідники по-різному інтерпретували історичний процес. Проте, узагальнивши їхні підходи, можна зробити висновок, що *філософія історії — це розділ філософії, який пояснює зміст, закономірності, основні напрями історичного процесу, а також обґрунтовує методи його пізнання.*

Структура філософії історії. Спроба визначити структуру філософії історії дозволяє зробити висновок, що цей компонент також залежить від методологічних установок послідовників того чи іншого напрямку філософії історії. Водночас, якщо не звертати уваги на несуттєві розбіжності, можна виокремити основні проблеми, що їх розглядає більшість напрямів філософії історії.

Назвемо і коротко розглянемо основні складові частини філософії історії.

Онтологія філософії історії — це складова частина філософії історії, що розглядає проблеми власне історичного буття: змісту і напрямку історії, соціального прогресу, соціального детермінізму, становлення єдиного історичного простору, визначення основ єдності всесвітньої історії, місця людини у світобудові, питання історичного часу і т. ін. Важливе місце у цьому розділі посідає вивчення логіки розвитку суспільства, взаємозв'язку і взаємозалежності його різних сторін тощо.

Гносеологія філософії історії головну увагу приділяє проблемам історичного пізнання, а саме: вивченню, аналізу і поясненню історичних фактів і подій, визначенню специфіки історичного знання, пошуку істини в історичному пізнанні і т. д.

Історія філософії історії досліджує проблеми виникнення і розвитку філософії історії, формування її предмета, процес внутрішньої диференціації філософії історії, у ході якого виникли різні напрями і течії філософії історії. Важливими проблемами цього розділу філософії історії є також питання періодизації історичного процесу, визначення місця філософії історії серед інших суспільних наук тощо.

Антропологія філософії історії вивчає місце людини в історичному процесі, роль у цьому процесі суб'єктів історії і відповідає на питання: «Хто робить історію?». Як правило, представники різних напрямів філософії історії до суб'єктів історичного процесу відносять народ, націю, масу, натовп, соціальні класи і видатних особистостей і по-різному відповідають на поставлене питання.

Функції філософії історії. Предмет і специфіку філософії історії неможливо повністю розкрити, не розглянувши питання про її функції. Грунтуючись на вже зробленому висновку про те, що філософія історії є складовою частиною філософії, можна припустити, що функції філософії історії в основному такі самі, як і функції філософії в цілому. Проте слід пам'ятати, що філософія історії має свої специфічні об'єкт, предмет, методи, мету і завдання дослідження, що дозволяє нам гово-

рити про наявність у функцій філософії історії певних особливостей. Розглянемо їх.

Світоглядна функція філософії історії полягає в тому, що вона формує в людини загальний погляд на історію, тобто на існування і розвиток суспільства, єдність і різноманітність історичного процесу, на його зміст і напрям, на місце і роль у ньому людини і т. ін.

Теоретична функція філософії історії полягає в тому, що вона дає можливість проникнути всередину історичного процесу і розглядати його на рівні теорії, тобто на рівні системи поглядів про його сутність, зміст, напрями розвитку. Вона дає можливість здійснити теоретичну реконструкцію історичного минулого, встановити істинність історичних фактів і подій.

Методологічна функція філософії історії полягає в можливості застосування її положень при дослідженні окремих явищ і подій історичного минулого, досліджуваних тими чи іншими суспільними науками. У цьому разі положення і висновки філософії історії відіграють роль могутнього методологічного інструмента в дослідженнях, здійснюваних в царині історії, соціології, економіки, політології, філософії права, психології та інших наук.

Прогностична функція філософії історії полягає в тому, що пізнання закономірностей історичного процесу сприяє передбаченню тенденцій розвитку суспільства, його окремих підсистем, найближчих і більш віддалених наслідків подій історії, діяльності людей. На основі такого передбачення здійснюється прогнозування розвитку тих чи інших соціальних явищ і суспільства в цілому.

Необхідно зазначити, що всі розглянуті функції філософії історії пов'язані одна з одною. Кожна з них так чи інакше включає їх до свого змісту.

■ § 2. Сучасні концепції філософії історії

Розвиток поглядів на історію у філософській думці. Хоч термін «філософія історії» з'явився порівняно недавно, перші філософсько-історичні ідеї виникли ще в *античні часи*. Проблема осмислення шляхів історичного руху, тенденцій і напрямів історичного процесу привертала увагу Геродота, Фукідіда, Аристотеля, Теофраста, Плінія Старшого та ін. У роботах цих істориків і філософів містилися певні

уявлення про минуле і майбутнє людства, роздуми про людські діяння, про хід і зміст історичних подій (що пізніше дістало назву «філософії історії»), проте вони ще не становили системи поглядів. Крім того, більшість античних філософів і істориків дотримувалася *релігійно-міфологічного світогляду*, відповідно до якого в суспільстві, як і в природі, панує кругообіг, вчинками людей керує доля і вони підвладні волі богів. Вирішальним же фактором людської поведінки є незмінні за своєю природою пристрасті і воля, властиві видатним особам — вождям, політичним діячам, героям.

В епоху Середньовіччя представники християнської філософської думки (Аврелій Августин, Фома Аквінський та ін.), синтезуючи біблійну і греко-римську філософсько-історичну думку, створили *теологічну концепцію* історії, висунули нові теорії про зміст історичних подій, про призначення і завдання історичних праць. Відповідно до цієї концепції християнські автори, прагнучи через історію зрозуміти Божий задум, відкинули ідею кругообігу. Вони уявляли історичний процес як лінійний рух від минулого до майбутнього (майбутнього порятунку, приходу Месії).

Криза феодалізму, розвиток капіталістичних відносин, вільнодумство сприяли звільненню суспільної свідомості від теологічного погляду на історію, що позитивно позначилося на розвитку науки. Мислителі епохи Відродження (XIV–XVI ст.) прагнули, на противагу християнським історикам, пояснити історичний процес, виходячи із земних умов, із природи людини. Наприклад, Нікколо Макіавеллі, який у своїх працях обґрунтовував ідею циклічного розвитку, доводив, що рушійною силою розвитку суспільства є матеріальний інтерес, прагнення до збереження і збільшення приватної власності. Він також висловлював думки про закономірність суспільних явищ, однак чітко їх не сформулював.

У XVII–XVIII ст. у Європі настає епоха промислових і соціально-політичних революцій, що привела до затвердження буржуазної індустріальної цивілізації і прискорення суспільного розвитку. Величезну роль у формуванні поглядів мислителів Нового часу почали відігравати природничі науки. Вплив природознавства на розвиток суспільних наук тоді був таким великим, що історію вони також намагалися пояснити з природничо-наукових позицій.

Саме в цей період і виникають *натуралістичні концепції філософії історії*, що дістали цю назву від латинського слова *naturalis* — при-

родний. Їх прибічники розглядали природу як універсальний принцип пояснення всього суцього, у тому числі й історичного процесу. Оскільки поняття «натуралізм» вони тлумачили по-різному, то і напрями, в руслі яких вони йшли, називалися по-різному: географічний натуралізм (Шарль Луї Монтеск'є, Йоганн Гердер та інші суспільні явища розуміли як вплив природного середовища); демографічний (Томас Мальтус історичні процеси пояснював дією «природного закону народонаселення»); ідеалістичний (Клод Гельвецій, Жан Жак Руссо зміни в суспільстві пов'язували, насамперед, з волею, розумом людини).

Значний вплив на розвиток історичної самосвідомості мали також праці Вольтера, який у своїх дослідженнях наголошував на філософському осмисленні історії як особливої предметної реальності, пов'язаної з еволюцією і розвитком розумної природи людини, Марі Жана Кондорсе, який одним із перших обґрунтував ідею історичного прогресу, та інших філософів.

Новий крок в осмисленні своєрідності суспільного розвитку з позиції *об'єктивного ідеалізму* був зроблений Г. В. Ф. Гегелем. Він розглядав історію як єдиний закономірний процес, у якому кожна епоха є неповторно різноманітною, але водночас — це наступний щабель у розвитку людства. Цей розвиток має дещо інший характер, ніж той, який має сфера природної закономірності. Історичні закони тут реалізуються за допомогою свідомої діяльності людей, але разом з тим в історії здійснюється певна об'єктивна логіка, тому історичний процес — лише нескінченний саморозвиток, саморозгортання світового розуму, абсолютної ідеї.

Значний внесок у розвиток філософії історії цього періоду внесли німецькі мислителі Карл Маркс і Фрідріх Енгельс, які створили *діалектико-матеріалістичне вчення*. У ньому були розвинені раціоналістичні і діалектичні ідеї Гегеля. Однак марксистська філософія історії істотно відрізняється від філософії історії Гегеля. Зокрема, К. Маркс значно розширює сферу дії матеріалізму і поширює його на сферу суспільних явищ.

У другій половині XIX — на початку XX ст. історичне знання піднімається на якісно новий щабель. Завдяки удосконаленню методів історичного і лінгвістичного аналізу різних текстів, розвитку археології, більш критичному ставленню до фактів минулого воно набуло статусу науки. Разом з тим виникло і усвідомлення того, що історичні

і природничо-наукові знання належать не тільки до якісно різних об'єктів, але вони самі якісно розрізняються.

Сучасні напрями філософії історії. Цей невеликий огляд еволюції історичної самосвідомості дозволяє розглянути сучасні напрями філософії історії, серед яких найбільш впливовими є: гносеологічний (критична філософія історії), онтологічний, аксіологічний, технократичний і деякі інші. Розглянемо їх більш докладно.

Гносеологічний напрям філософії історії виокремлюється як самостійний із другої половини XIX ст. Представники цього напрямку (Вільгельм Дільтей, Бенедетто Кроче, Георг Зіммель, Робін Коллінгвуд, Раймон Арон та ін.) доводять, що основний предмет філософії історії — логіко-теоретичні і методологічні проблеми дослідження історичного минулого, його теоретична реконструкція і пошук істинності історичних фактів.

Засновником цього напрямку філософії історії по праву вважається німецький філософ культури Вільгельм Дільтей. Головним у вченні Дільтея є його розуміння життя як способу буття людини, культурно-історичної реальності (тому часто позицію Дільтея називають «історичистським» варіантом «філософії життя»). Людина, на думку Дільтея, не має своєї історії, але вона сама є історією, і саме це розкриває її сутність. Інакше кажучи, життя й історія для Дільтея є тотожними.

Гносеологічний напрям, як уже зазначалося, ще називають критичною філософією історії. Це пов'язано з тим, що його представники наполягають на ідеї про те, що тільки критичний розгляд історії дає можливість створити модель людської історії, оцінити ступінь істинності історичних фактів і теоретично відтворити картину історичної дійсності. Джерела цього підходу починаються з баденської школи неокантіанства, що займалася методологічними проблемами історичного пізнання, вивченням специфіки історії людства, а її засновником більшість дослідників називають французького філософа Раймона Арона (1905–1983), відомого своєю працею «Критична філософія історії».

Представники *онтологічної концепції* предметом філософії історії вважають сукупність досліджень, спрямованих на виявлення специфічних особливостей соціальних явищ, процесів. Ці дослідження пов'язані з такими загальнофілософськими онтологічними проблемами, при вирішенні яких необхідно враховувати відмінності історії

суспільства від інших соціальних явищ. Представники цього підходу (Роберт Мель, Роже Рамон, Енне Калло й ін.) стверджують, що в центрі уваги філософії історії повинні знаходитися, насамперед, онтологічні проблеми, такі як зміст і становлення історії людства, сутність історичного процесу, можливості передбачення майбутнього, роль і місце людини в історичному процесі тощо. Наприклад, при розгляді питання про рушійні сили суспільного розвитку виникає питання про роль свідомості, волі людини в історичному процесі. Але оскільки на уці невідомі інші істоти з розвинутою свідомістю, крім людей, то питання про роль свідомості в розвитку суспільства є питаннями про суспільство, історичні процеси.

Аксіологічна концепція філософії історії особливу увагу приділяє проблемі цінності історії, а також з'ясуванню раціональних основ суджень, за якими одні явища історичного знання є цінними, а другі — нецінними.

Значний внесок у розвиток цієї концепції внесли німецькі філософи, представники баденської школи неокантіанства Вільгельм Віндельбанд (1848–1915) і Генріх Ріккерт (1863–1936). Ці дослідники визначали філософію як загальну науку про цінності, що, як писав Ріккерт, утворюють «...зовсім самостійне царство, що лежить по той бік суб'єкта й об'єкта». Виходячи з кантівського розрізнення теоретичного і практичного розуму, Віндельбанд і Ріккерт протиставляли філософію історії як нормативне вчення, засноване на ціннісних судженнях і пізнанні належного, дослідним наукам, що спираються на теоретичні судження й емпіричні дані про «сутнє». Відкидаючи закономірність як керівний принцип історичного пізнання, вони заміняли його процедурою «віднесення до цінностей». На думку Віндельбанда і Ріккерта, цінності мають надісторичний характер і, зрештою, утворюють ідеальний, незалежний від людей трансцендентальний (тобто потойбічний) світ. З цього світу виходять відповідні ідеї, насамперед ідея трансцендентального обов'язку. Вона вказує на безумовне, необмежене часом і простором абсолютне значення цих цінностей. У міру усвідомлення їх значення люди виробляють відповідні ціннісні установки і вимоги, якими вони керуються у своєму житті, поведінці, повсякденній та історичній діяльності.

Розглядаючи співвідношення суспільного буття і духовного життя, Віндельбанд і Ріккерт роблять висновок про провідну роль духовного життя в історії суспільства стосовно буття. Вони критично поставили-

ся до створеного К. Марксом матеріалістичного розуміння історії, в якому обґрунтовувалося основне значення економічного фактора (тобто буття) в розвитку суспільства. Такий підхід, на думку Ріккєрта, є ненауковим, оскільки він визначається політичною програмою марксисту, у якій перемога пролетаріату є «абсолютною цінністю».

Виходячи з цих міркувань, філософія історії виступає як вчення про цінності, що розкриває їхню природу і сутність, а також їхнє значення і втілення в життя і діяльність людей.

Технократичні концепції в сучасній західній соціальній філософії і філософії історії являють собою один із напрямів суспільної думки, що надає техніці вирішальну роль у суспільному житті, прогресі суспільства і стверджує, що лише індустріалізація здатна раціонально регулювати й удосконалювати життя суспільства й особистості. До цих концепцій можна віднести: концепцію постіндустріального чи інформаційного суспільства (Данієл Белл, Олвін Тоффлер), концепцію технотронного суспільства (Збігнев Бжезінський), концепцію нового індустріального суспільства (Джон Гелбрейт) та ряд інших.

Подібний технологічний детермінізм до основних факторів розвитку суспільства передусім відносить рівень розвитку продуктивних сил, техніки, науки й інформатики. Наприклад, концепція постіндустріалізму виходить з того, що в сучасному суспільстві переважає не первинна галузь економіки (сільське господарство), не вторинна (промисловість), а третинна (сфера послуг), у якій вирішальну роль відіграє інформація. Стверджується, що мікроелектронна революція, яка розгортається в постіндустріальному суспільстві, лежить в основі розвитку суспільства і робить саме інформацію, а не працю фундаментальним соціальним фактором.

■ § 3. Проблеми змісту та спрямованості історичного процесу

Однією з найважливіших проблем філософії історії є проблема змісту та спрямованості історичного процесу. Її суть полягає в одержанні відповіді на питання: чи змінюється людське суспільство, а якщо «так», то в якому напрямі і яка періодизація цих змін?

Ця проблема цікавила ще античних мислителів. Вони виокремлювали три найважливіших *напрями лінійної філософії історії*: прогрес-

сивний, регресивний і циклічний. Наприкінці XIX — на початку XX ст. була обґрунтована так звана *нелінійна концепція історичного розвитку*. Розглянемо ці напрями більш докладно.

Більшість античних мислителів, у тому числі Протагор, Демокріт, дотримувалися точки зору, що суспільство розвивається в основному за висхідною, від дикості до «золотого століття». Їх можна вважати засновниками прогресивного напрямку. Гесіод, Сенека, навпаки, стверджували, що розвиток суспільства має регресивний напрям від «золотого» століття до залізного століття, для якого характерні повна деградація суспільства, падіння його моральності і т. ін. Платон, Аристотель, Полібій та інші вважали, що суспільство рухається за висхідною, але по замкнутому колу з постійним поверненням назад, до вихідного етапу.

Філософи Середньовіччя, не відкидаючи ідею, що історія є направленим процесом, вважали, що її спрямування задане Богом.

Одним із перших дослідників, який у своїх працях найповніше охопив проблеми спрямування, а також співвідношення єдності і різноманітності в історичному процесі, був італійський філософ Джамбаттіста Віко (1668–1744). У своєму трактаті «Підстави нової науки про загальну природу націй» він показав світську концепцію всесвітньої історії як історичного кругообігу, єдиного для всіх народів. На думку Віко, усі народи у своєму розвитку проходять однакові стадії — від первісного варварства («століття богів») через феодалізм («століття героїв») до епохи демократичної республіки чи представницької монархії («століття цивілізації»). Кожний цикл завершується загальною кризою і розпадом даного суспільства. По завершенні циклу розвиток відновлюється і проходить ті самі стадії, але на більш високому рівні. Таким чином, ідеї Віко лежать в основі теорій циклічності в розвитку культур і цивілізацій (Данилевський, Шпенглер, Тойнбі).

Проблема спрямованості історичного процесу. У сучасній філософії історії співіснують два основних підходи до пояснення логіки і спрямованості історичного процесу: формаційний і цивілізаційний.

Формаційний підхід ґрунтується на моністичному розумінні історії. Він трактує всесвітню історію як єдиний лінійно-поступальний, природно-історичний процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій.

Вчення про суспільно-економічні формації було розроблене *Карлом Марксом* у його працях «Капітал», «До критики політичної економії» та ін. Суть його вчення така:

1) суспільно-економічна формація — це якісно визначена цілісна соціальна система, найважливішим елементом якої є матеріальні (економічні), духовні (ідеологічні) та інші зв'язки й відносини, що встановлюються між людьми в процесі їхньої життєдіяльності. У взаємозв'язку матеріальних і духовних відносин головна роль належить матеріальним відносинам, стрижнем яких є виробничі відносини;

2) суспільно-економічна формація відображає те загальне, що характеризує громадське життя в різних країнах на певному етапі їхнього розвитку. Досліджуючи капіталізм і порівнюючи матеріальні та духовні відносини різних країн, К. Маркс помітив повторюваність багатьох сторін цих відносин і зробив висновок, що ці країни перебувають на одній стадії соціального розвитку — капіталістичній;

3) суспільно-економічна формація являє собою етап у розвитку суспільства. Виокремивши виробничі відносини з усіх інших соціальних зв'язків, Маркс виявив їхні основні типи. Таким чином з'ясувалося, що різні соціальні організми можуть мати як однакову соціально-економічну структуру, так і різну (тобто виробничі відносини різних типів). Отже, був зроблений висновок про те, що кожен тип виробничих відносин визначає етап, період історії, а розвиток і зміна цих типів — суть історії суспільства.

Виходячи з цих положень, зазначимо, що *суспільно-економічна формація — це конкретний історичний тип суспільства, цілісна соціальна система, що ґрунтується на певному способі виробництва і виступає як ступінь суспільного прогресу.*

Обґрунтування категорії суспільно-економічна формація дозволило Марксові провести періодизацію історичного процесу. Він вирізняв п'ять типів формацій: первісно-общинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична, кожна з яких має специфічні закони виникнення і розвитку, світовий же процес він розумів як лінійне сходження від однієї формації до іншої. У свою чергу в кожній історичній формації діють і загальні закони, що зв'язують їх у єдиний процес світової історії.

Розглядаючи поняття «суспільно-історична формація», слід мати на увазі, що воно, як абстракція найвищого рівня, відбиває головні риси об'єктивної дійсності й абстрагується від окремих явищ і випадків. Проте деякі дослідники, використовуючи поняття «формація» в чистому вигляді, накладають його на реальний історичний процес і, коли не зна-

ходять повної тотожності понять «формація» і «дійсність», оголошують вчення про формацію фікцією. Історична практика також показала, що не всі країни і народи обов'язково проходять у своєму розвитку всі формації чи їх фази. Деякі з них (наприклад, древні германці і слов'яни) оминали рабовласницьку формацію. Також варто звернути увагу на так звані міжформаційні періоди в розвитку конкретних країн і на можливість їхнього повернення до попередніх формацій.

У формаційного підходу, розробленого Марксом, багато позитивних рис, і сьогодні він має велику кількість прихильників. Це пов'язане з тим, що даний підхід і матеріалістичне розуміння історії в цілому дозволили не тільки сформулювати сам принцип історичного розвитку суспільства, але і відповісти на ті принципові питання, що були поставлені історією розвитку суспільства, створити теорію суспільного прогресу.

Однак у формаційного підходу є і певні недоліки. Помилковим був не сам підхід Маркса до пояснення історичного розвитку, а його догматизація й абсолютизація. Ряд дослідників, аналізуючи формаційний підхід, називають такі його слабкі місця. По-перше, неправомірно стверджувати, що на будь-якому етапі історії тільки соціально-економічні відносини визначають життя суспільства в цілому. По-друге, моністичне уявлення про закономірне сходження від однієї формації до іншої не залишає місця для волі людини, для вибору альтернативних шляхів розвитку людства. По-третє, реальну історію народів, суспільств, держав не можна вкласти в межі формаційного розвитку за висхідною. За такого підходу втрачається своєрідність і самобутність кожного народу і цивілізації, що в даному разі є лише передумовою для досконалого суспільства майбутнього.

Таким чином, за сучасних умов однобічність тлумачення історичного процесу як лінійної схеми, що складається з п'яти суспільно-економічних формацій, стає дедалі очевиднішою. Всесвітньо-історичний процес багатший за таку теоретичну модель. Тож на часі доповнити це тлумачення іншим, нелінійним підходом до розуміння історії, яким є так званий цивілізаційний підхід.

Цивілізаційний, або культурологічний, підхід до розуміння філософії історії склався в ХІХ–ХХ ст. Його головною рисою є ствердження ідеї про існування безлічі культур і цивілізацій, їхньої локальності і різноякісності, заперечення твердої однолінійної схеми суспільного прогресу. Поняття цивілізація (від лат. *civilis* — цивільний, держав-

ний) — надзвичайно ємне поняття, що застосовується широким спектром наук і тому вживається на різних рівнях абстракції. Дуже часто це поняття використовується як синонім культури. У соціально-філософському контексті під цивілізацією, як правило, розуміють рівень, ступінь суспільного розвитку, матеріальної і духовної культури.

Одним із засновників такого підходу був російський соціолог і натураліст *Микола Данилевський* (1822–1885), який висунув концепцію окремо існуючих культурно-історичних типів (цивілізацій), що знаходять свій вияв через чотири найважливіші форми діяльності чи «основи» (самопрояву) цивілізацій — релігійну, культурну, політичну, соціально-економічну. Подібно до біологічних організмів, культурно-історичні типи перебувають у процесі неперервної боротьби із зовнішнім середовищем та один з одним і проходять стадії зародження, змужніння, старіння і загибелі (вимирання, чи деградації до рівня аморфної етнографічної сировини — для інших культурно-історичних типів). Зміст всесвітньої історії Данилевський вбачав у виявленні особливостей самовияву культурно-історичних типів народів, що розвиваються за своїми особливими законами.

Данилевський визначив деякі закони розвитку культурно-історичних типів: 1) народи, які говорять однією чи близькими мовами, становлять один культурно-історичний тип; 2) для виникнення і розвитку культурно-історичного типу необхідна певна політична незалежність; 3) успіхи цивілізації залежать від різноманітних елементів культурно-історичного типу; 4) процес формування цивілізації тривалий, а період їхнього розквіту — короткий; 5) цивілізації розвиваються замкнуто й ізольовано, але це аж ніяк не означає, що вони не впливають одна на одну.

Виокремивши тринадцять культурно-історичних типів, Данилевський найбільшу увагу приділяє слов'янському типу — молодому і якісно новому, покликаному наповнити справжнім змістом майбутню історію людства.

Продовжив і розвинув погляди Данилевського німецький мислитель *Освальд Шпенглер* (1880–1936), який також критично ставився до європоцентристської однолінійної схеми суспільного прогресу. Основною категорією у філософії Шпенглера є культура, яку він розуміє як особливий «організм», відокремлений від інших, подібних йому «організмів». Звідси випливає, що єдиної загальнолюдської культури немає і бути не може. Тому Шпенглер заперечує цілісність і єдність

всесвітньої історії, наявність у ній «постійного і загального». Шпенглер виокремлює в історії людства вісім культур: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, візантійсько-арабську, західно-європейську і культуру народу майя. Очікує він появи і російсько-сибірської культури. Кожен культурний організм, за Шпенглером, існує протягом певного життєвого терміну (близько тисячі років), після чого він перероджується в цивілізацію і гине. Кожна з культур має свій глибокий зміст і однакове значення в історичному процесі. Зміст же історії він розуміє як з'ясування долі, душі і мови культур.

Ще одним представником локальних цивілізацій є англійський історик і соціолог *Арнольд Тойнбі* (1889–1975), який, розвиваючи думки Данилевського і Шпенглера про циклічність історії, розглядає її як сукупність історій окремих своєрідних і відносно замкнутих цивілізацій (у первісному варіанті він нараховує їх 23, а потім скорочує до 13). Розглядаючи цивілізації як «динамічні утворення еволюційного типу», Тойнбі виокремлює в кожній з них основні стадії історичного існування: виникнення, зростання, надлом і розкладання. Після проходження цих основних фаз цивілізація, як правило, гине, поступаючись місцем іншій цивілізації.

Вважаючи соціальні процеси, що послідовно відбуваються в цих цивілізаціях, аналогічними, Тойнбі намагався вивести на цій підставі деякі формальні емпіричні закони повторюваності суспільного розвитку, що дозволяють передбачати глобальні події в доступному для огляду майбутньому. Зміст же всесвітньої історії Тойнбі вбачає в релігійній еволюції і духовному удосконаленні людства.

Цивілізація, на думку історика, виникає з примітивних суспільств внаслідок «життєвого виклику», породжуваного винятковими обставинами різного характеру й успішної відповіді на цей виклик. Виклики можуть бути як природними, так і людськими. Рушійною ж силою розвитку цивілізацій є творча меншість, яка, вдало відповідаючи на виклики, що виникають, веде за собою «інертну меншість».

Таким чином, з позиції цивілізаційного підходу історичний розвиток постає як послідовно нелінійний процес, поступальний характер якого визначається не характеристиками «вище — нижче», а тим, що кожна цивілізація у процесі саморозвитку і самовизначення проходить всі основні щаблі філогенетичного шляху людства і розглядається як унікальне соціальне утворення зі своєю історією і неповторною індивідуальністю.

Порівнявши формаційний і цивілізаційний підходи, можна зробити такі висновки:

1) формаційний підхід прагне в процесі аналізу охопити все суспільство й акцентує увагу на його динаміці, цивілізаційний — досліджує частину суспільства (окрему цивілізацію), а суспільство в цілому сприймає як статичне;

2) формаційний підхід особливу увагу приділяє економічним факторам життя суспільства, цивілізаційний же — акцентує увагу на духовних факторах.

Монадний підхід. На сучасному етапі розвитку філософії історії утверджується таке розуміння історії, в якому робиться спроба використовувати позитивні ідеї цих альтернативних підходів і компенсувати їхні недоліки. Такий підхід дістав назву монадного.

Характерною рисою монадного підходу є розгляд всесвітньо-історичного процесу як єдності, яка, у свою чергу, складається з безлічі історичних індивідів (соціумів). Причому формаційна складова монадного підходу зосереджує увагу на тому загальному для різних країн, що проходять той самий ступінь історичного розвитку, а цивілізаційна складова акцентує увагу на особливостях соціальних організмів, їхньої неповторності. Таким чином, у монадному підході враховуються і реалізуються узагальнюючі можливості формаційного підходу і індивідуалізуючі можливості цивілізаційного підходу не на основі їхнього протиставлення, а на основі єдності і взаємодоповнюваності.

Проблема змісту історії. Як уже зазначалося вище, проблема змісту історії посідає одне з головних місць у більшості напрямів філософії історії. Водночас ряд філософів створили концепції, у яких проблема змісту історії є центральною.

У концепції провідного німецького філософа Карла Ясперса (1883–1969) стверджується, що зміст історії перебуває за межами самої історії. Змістом і основою історії є віра, загальна для всього людства, яка його не роз'єднує, а з'єднує. Таку віру людству не може запропонувати жодна світова чи національна релігія.

Ясперс стверджує, що такою спільною для людства вірою може стати тільки філософська віра, яка виникла у так званий «осьовий час» світової історії. «Осьовий час», що виявив універсальний зміст історії, він пропонує вбачати в періоді між 800 і 200 рр. до н. е., коли одночасно діяли давньогрецькі філософи, пророки єврейського народу,

засновники зороастризму в Ірані, конфуціанства і даосизму в Китаї, буддизму і джайнізму в Індії. Епоха «осьового часу» — це час народження світових релігій, що змінили язичництво, і виникнення філософії, яка прийшла на зміну міфологічному світогляду; це час, коли на планеті майже одночасно виникло кілька могутніх духовних центрів, внутрішньо близьких один одному. Епоха «осьового часу» допомогла людині відчувати себе людиною, пробудила його дух, залучила до основ культури і моральності, поставила перед ним питання про зміст людського існування і зміст буття. Самоусвідомлення людиною самої себе, пробудження її духовності, вважає Ясперс, стало початком загальної історії людства, що досі було розділено на локальні, не пов'язані між собою культури. Відтоді людство приречене на спільність долі і єдину віру, бо інакше історія людства може закінчитися катастрофічно. Для об'єднання людей на загальних духовних засадах, встановлення між ними згоди і взаєморозуміння величезну роль, за Ясперсом, відіграє комунікація, тож його філософію історії часто називають комунікативною.

Проблему змісту і спрямованості історичного процесу розглядав і американський філософ Френсіс Фукуяма. Він запропонував свою теорію «кінця історії». «Кінець історії» він вбачає в тому, що людство зрештою знайде оптимальну форму суспільства і держави, а загальнолюдський ідеал — у ліберальних ідеях і поглядах, на основі яких повинні бути задоволені всі потреби людини і вирішені основні суперечності суспільства. Лібералізм, на його думку, являє собою раціональну форму організації суспільства, яке не має альтернативи, тому людству нічого не залишається робити, як поширювати цю ідеологію на інші країни, створюючи таким чином загальнолюдську державу — ліберальну демократію в політичній сфері. У цьому, вважає, Фукуяма, — сенс історії людства.

Існують ще й інші точки зору на зміст історії. Одні філософи, наприклад, вважають, що історія позбавлена всякого змісту, є загадкою для людей і песимістично оцінюють майбутнє людства (Артур Шопенгауер, Яків Бургхардт), інші — що історія є ірраціональним потоком подій, які не підлягають раціональному поясненню (Фрідріх Ніцше, Едуард Гартман) тощо.

Важливе місце у філософії історії посідає й *ідея історичного прогресу*.

Прогрес (від лат. *progressus* — рух уперед, успіх) — це напрям розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого. Про прогрес можна говорити стосовно суспільства в цілому, і тоді ми маємо на увазі соціальний про-

грес, або ж стосовно окремих його елементів, структури чи інших параметрів суспільства, і тоді ми маємо науково-технічний прогрес, прогрес у духовній сфері, у сфері освіти, охорони здоров'я, у сфері захисту навколишнього середовища і т. ін. Прогрес за своєю суттю суперечливий, бо його зворотний бік — *регрес*, тобто перехід від вищого до нижчого, від більш досконалого до менш досконалого. І якщо людство що-небудь здобуває, то неминуче втрачає. Кожен крок уперед є і певним кроком назад. І тому тільки в найзагальніших рисах можна говорити про рух людства в напрямі прогресу або регресу.

Аналізуючи історію суспільства, можна зробити висновок, що досі воно рухалося в цілому шляхом прогресу, і з цим твердженням погоджується більшість філософів історії. Проте всі філософи вірять в ідею суспільного прогресу — деякі з них говорять про згубний вплив прогресу на розвиток цивілізації. Так, *Ауреліо Печчеї* наголошує на небезпеці прогресу — цього анархічного, за його словами, процесу, що не піддається ніякому зовнішньому регулюванню і здійснює нові кроки вперед без будь-якого реального зв'язку з потребами суспільства, ніяк незважаючи на можливі згубні наслідки для розвитку життя на планеті. У цьому переконаний і *Олвін Тоффлер*, який попереджає, що прогрес несе потік змін, які руйнують інститути, змінюють цінності і висушують наші життєві корені.

Дискусійним питанням теорії соціального прогресу є з'ясування його критеріїв. Просвітителі XVII ст. критерієм прогресу вважали людський розум. Пізніше таким критерієм став вважатися рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Сьогодні критеріями прогресу вважають соціально-політичний критерій, ідеологічний, гуманістичний тощо. З їх допомогою можна визначити прогресивність тих чи інших соціальних систем, політичних режимів, суспільних рухів.

Разом з тим усі названі критерії характеризують лише окремі сторони громадського життя і не дають повного уявлення про прогрес суспільства в цілому. Загальним чи загальнофілософським критерієм розвитку суспільства, очевидно, можна вважати рівень гуманізації суспільства, місце в ньому особистості, рівень її духовної і соціальної волі, якість задоволення її матеріальних і духовних потреб. Цей критерій показує, якою мірою людина в тому чи іншому суспільстві має можливості для розвитку. З позиції цього критерію кожне суспільство є прогресивним тією мірою, якою воно розширює коло прав і свобод особи, створює умови для її самореалізації, розвитку її потреб та їх задоволення.

Висновки

1. Філософія історії — це розділ філософії, що займається поясненням змісту, закономірностей, основних напрямів історичного процесу, а також обґрунтовує методи його пізнання. Її складовими частинами є: онтологія філософії історії, гносеологія філософії історії, історія філософії історії й антропологія філософії історії, а функціями — світоглядна, теоретична, методологічна і прогностична.

2. Серед сучасних концепцій філософії історії найвпливовішими є: гносеологічний напрям (критична філософія історії), онтологічна концепція, аксіологічна концепція, технократичні концепції історії та деякі інші.

3. Найповніше і найглибше спрямованість історичного процесу розкривають формаційний і цивілізаційний підходи, на підставі яких деякі дослідники виокремлюють монадний підхід.

Контрольні запитання

1. Що є предметом філософії історії?
2. Назвіть основні напрями формування філософського осмислення історії. У чому полягає своєрідність кожного з них?
3. Хто і коли запровадив поняття «суспільно-економічна формація» і заклав підвалини формаційної теорії історичного процесу?
4. У яких основних значеннях вживається термін «формація»?
5. У чому виявляється неконкретність формаційного редуціонізму і формаційного нігілізму?
6. Що таке цивілізація?
7. Які зміни відбуваються в цивілізаційному підході до історії на некласичному етапі розвитку?
8. Дайте характеристику особливостей монадологічного розуміння цивілізацій.
9. Які соціально-філософські моделі суспільства існують у сучасному теоретичному знанні?
10. У чому полягає сутність суспільного прогресу? Які витоки, рушійні сили, чинники суспільного прогресу?
11. У чому полягає сенс історії?

Рекомендована література

Підручники, навчально-методичні посібники та довідкові видання до всіх розділів

- Антология мировой философии [Текст] : Сб. филос. текстов : в 4 т. / под ред. В. В. Соколова, В. Ф. Асмуса и др. – М. : Мысль, 1971–1972.
- Горський, В. С. Історія української філософії [Текст] : курс лекцій / В. С. Горський. – К. : Наук. думка, 1997.
- Данильян, О. Г. Основи філософії [Текст] : навч. посіб. / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – Х. : Право, 2003. – 352 с.
- История философии Украины [Текст] : хрестоматия. – Киев : Лыбидь, 1993. – 553 с.
- Петрушенко, В. Л. Філософія [Текст] : курс лекцій / В. Л. Петрушенко. – 2-ге вид., виправл. і доопр. – К. : Каравела, 2002. – 544 с.
- Сучасний словник із суспільних наук [Текст] / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. – Х. : Прапор, 2006. – 432 с.
- Філософський енциклопедичний словник [Текст]. – К. : Абрис, 2002. – 568 с.
- Філософія [Текст] : навч. посіб. / за ред. І. Ф. Надольного, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченка та ін. – К. : Вікар, 1997. – 578 с.
- Скирбекк, К. Г. История философии [Текст] : учеб. пособие / К. Г. Скирбекк, Н. Гилье / под ред. С. Б. Крымского. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 800 с.
- Читанка з історії філософії [Текст] : у 6-ти кн. / за ред. Г. І. Волинки. – Кн. 6 : Зарубіжна філософія ХХ ст. – К. : Довіра, 1993. – 239 с.

Список основних літературних першоджерел

- Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 375–644.
- Бэкон, Ф. Новый Органон [Текст] / Ф. Бэкон // Соч. : в 2 т. – М. : Мысль, 1972. – Т. 2. – 486 с.
- Гегель, Г. В. Ф. Наука логики [Текст] / Г. В. Ф. Гегель // Энцикл. философ. наук : в 3 т. – М. : Мысль, 1974. – Т. 3. – 417 с.
- Декарт, Р. Рассуждение о методе [Текст] / Р. Декарт // Избр. произведения : в 2 т. – М., 1989. – 656 с.
- Дюркгейм, Э. О разделении общественного труда. Метод социологии [Текст] / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 572 с.
- Кант, И. Критика чистого разума / И. Кант // соч. : в 6 т. – М. : Мысль, 1964. – Т. 3. – 799 с.
- Кант, И. Критика практического разума [Текст] / И. Кант // Соч. : Т. 4. – Ч. 1. – М. : Мысль, 1964. – 544 с.

- Камю, А. Бунтующий человек [Текст] / А. Камю. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.
- Лейбниц, Г. В. Монадология [Текст] / Г. В. Лейбниц // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1982. – Т. 1. – 636 с.
- Маркс, К. Німецька ідеологія [Текст] / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори. – М., 1955. – Т. 3. – 544 с.
- Ницше, Ф. Так говорил Заратустра [Текст] / Ф. Ницше / пер. Ю. М. Антоновского. – М. : Моск. гос. ун-т, 1990. – 300 с.
- Поппер, К. Р. Открытое общество и его враги [Текст] / К. Р. Поппер. – М. : Феникс, 1992. – 448 с.
- Рассел, Б. Человеческое познание [Текст] / Б. Рассел. – Киев : Ника-Центр, Вист-С, 1997. – 543 с.
- Сартр, Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм [Текст] / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов. – М. : Изд-во полит. лит., 1989. – 394 с.
- Сорокин, П. Человек. Цивилизация. Общество [Текст] / П. Сорокин / под ред. Т. И. Ойзермана, П. П. Гайденко. – М. : Политиздат, 1992. – 544 с.
- Тейяр де Шарден, П. Феномен человека [Текст] / П. Тейяр де Шарден. – М. : Наука, 1987. – 240 с.
- Тойнби, А. Дж. Постижение истории [Текст] / А. Дж. Тойнби : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1995. – 736 с.
- Фейербах, Л. Сущность христианства [Текст] / Л. Фейербах // Избр. филос. произведения : в 2 т. – М. : Изд-во полит. лит., 1955. – Т. 2. – 942 с.
- Фрейд, З. Будущее одной иллюзии [Текст] / З. Фрейд // Сумерки богов. – М. : Изд-во полит. лит., 1989. – 394 с.
- Фрейд, З. Психология бессознательного [Текст] / З. Фрейд ; под ред. М. Г. Ярошевского. – М. : Просвещение, 1989. – 440 с.
- Хайдеггер, М. Разговор на проселочной дороге [Текст] / М. Хайдеггер ; под ред. А. Л. Доброхотова. – М. : Высш. шк., 1991. – 192 с.
- Энгельс, Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии [Текст] / Ф. Энгельс. – М. : Изд-во полит. лит., 1989. – 127 с.
- Ясперс, К. Смысл и назначение истории [Текст] / К. Ясперс : пер. с нем. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.

**Підручники, навчально-методичні посібники
та довідкові видання до окремих розділів**

Частина перша. Сутність філософії та основні етапи її розвитку

Розділ 1. Філософія, коло її проблем та роль у суспільстві

- Вулевич, М. Р. Філософія як мудрість та її осмислення в науковій і практичній діяльності [Текст] / М. Р. Вулевич // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2005. – № 2. – С. 154–158.

Кошарний, С. Філософія і культура в контексті онтологічного вчення класичної феноменології (Е. Гуссерль) [Текст] / С. Кошарний // Філософ. думка. – 1998. – № 4–6. – С. 118–122.

Лук'янець, В. Філософія як універсальність, що трансgressує [Текст] / В. Лук'янець, О. Соболь // Філософ. думка. – 2002. – № 3. – С. 3–6.

Мареева, Е. Зачем нужна философия в век Интернет? [Текст] / Е. Мареева // Alma mater (Вестн. высш. шк.). – 2002. – № 5. – С. 22–25.

Попович, М. В. Що таке філософія? [Текст] / М. В. Попович // Філософ. думка. – 2006. – № 1. – С. 3–7.

Філософський енциклопедичний словник [Текст]. – К., 2002.

Розділ 2. Історія розвитку філософської думки: загальна характеристика

Гулыга, А. В. Немецкая классическая философия [Текст] / А. В. Гулыга. – М. : Мысль, 1986. – С. 3–19.

Боргощ, Ю. Фома Аквинский [Текст] / Ю. Боргощ. – 2-е изд. – М. : Мысль, 1975. – С. 3–7.

Бугай, Д. В. Определение человека в трактатах Платона [Текст] / Д. В. Бугай // Вопр. философии. – 2001. – № 9. – С. 151–162.

Бичко, А. К., Історія філософії [Текст] : підручник / А. К. Бичко, І. В. Бичко, В. Г. Табачковський. – К. : Либідь, 2001. – С. 93–168.

Волинка, Г. Філософія Стародавності і середньовіччя в освітньому контексті [Текст] / Г. Волинка. – К. : Вища освіта, 2005. – С. 84–88.

Кисиль, В. Я. Галерея античних філософів [Текст] / В. Я. Кисиль, В. В. Рибери : в 2 т. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2002. – Т. 1. – С. 14–19.

Кондзьолка, В. В. Історія середньовічної філософії [Текст] : навч. посіб. / В. В. Кондзьолка. – Л. : Світ, 2001. – С. 77–82.

Коротких, В. И. Педагогическая карьера и трагедия творчества: факторы эволюции философии Гегеля [Текст] / В. И. Коротких // Alma mater (Вестн. высш. шк.). – 2001. – № 8. – С. 22–26.

Коротких, В. И. Система философии Гегеля как предмет историко-философского рассмотрения [Текст] / В. И. Коротких // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 7. Философия. – 2002. – № 6. – С. 3–19.

Петрушенко, В. Л. Філософія [Текст] : курс лекцій / В. Л. Петрушенко. – К. : Каравела, 2002. – С. 140–161.

Розділ 3. Сучасна світова філософія

Бичко, А. К., Історія філософії [Текст] : підручник / А. К. Бичко, І. В. Бичко, В. Г. Табачковський. – К. : Либідь, 2001. – С. 169–304.

Бродецький, О. С. К'єркегор: теологія відчайдушної свободи [Текст] / О. С. Бродецький // Людина і світ. – 2004. – № 7. – С. 29–34.

Евлампов, И. И. Неклассическая метафизика или конец метафизики? Европейская философия на распутье [Текст] / И. И. Евлампов // Вопр. философии. – 2003. – № 5. – С. 159–171.

Скирбекк, Г. История философии [Текст] : учеб. пособие для студ. вузов / Г. Скирбекк, Н. Гилье : пер. с англ. – М. : Владос, 2001. – С. 645–683.

Современная западная философия [Текст] : словарь. – М. : Политиздат, 1991. – С. 212–214, 253–256.

Розділ 4. Українська філософія: традиції та особливості

Валявко, І. В. Стан дослідження філософських студій Дмитра Чижевського в Україні [Текст] / І. В. Валявко // Філософ. думка. – 2004. – № 6. – С. 119–133.

Волинка, Г. Дещо про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова [Текст] / Г. Волинка // Пам'ять століть. – 2003. – С. 30–33.

Гнатюк, Я. Філософсько-науковий кордоцентризм П. Юркевича [Текст] / Я. Гнатюк // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 107–114.

Західальський, Т. Поняття серця в українській філософській думці [Текст] / Т. Західальський // Філософ. і соціол. думка – 1996. – № 8. – С. 25–38.

Ткачук, М. Києво-Могилянська академія і становлення академічної філософії в Україні [Текст] / М. Ткачук // Філософ. думка. – 2000. – № 4. – С. 37–56.

Чижевський, Д. Нариси з історії філософії на Україні [Текст] / Д. Чижевський. – К. : Вищ. шк., 1992. – С. 44–45.

Шейко, С. Духовні засади поліцентричного характеру української філософії [Текст] / С. Шейко, В. Марусич // Філософ. обрії. – Вип. 3. – К. ; Полтава : [б. в.], 2000. – С. 38–51.

Частина друга. Онтологія, гносеологія, соціальна філософія

Розділ 5. Філософський зміст проблеми буття

Аляев, Г. Металогічність буття як першопринцип метафизики життя [Текст] / Г. Аляев // Філософ. думка. – 2001. – № 6. – С. 97–122 ; 2002. – № 1. – С. 84–89.

Канак, Ф. Перехідний стан буття: поняття і місце в трансформаціях [Текст] / Ф. Канак // Філософ. думка. – 2001. – № 4. – С. 14–19.

Караульна, Н. Духовність: сфера сутності чи існування людини? [Текст] / Н. Караульна // Вісн. НАН України. – 2002. – № 11. – С. 46–50.

Рубашкин, В. Ш. Онтологія: от натурфілософії к научному мировоззренію и инженерии знаний [Текст] / В. Ш. Рубашкин, Д. Г. Лахути // Вопр. философии. – 2005. – № 1. – С. 64–69.

Сиров, В. «Картина світу» в сучасній науці і філософії [Текст] / В. Сиров // Людина і світ. – 2004. – № 9. – С. 31–35.

Розділ 6. Свідомість як філософська проблема

Буслинський, В. А. Основи філософських знань [Текст] : підручник / В. А. Буслинський, Й. І. Скрипка. – Львів : «Новий світ-2000», 2006. – С. 209–219.

Васильєв, В. В. Мозг и сознание: выходы из лабиринта [Текст] / В. В. Васильєв // Вопр. философии. – 2006. – № 1. – С. 67–79.

Иванов, А. В. К проблеме онтологического статуса явления сознания [Текст] / А. В. Иванов // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 7. Философия. – 2002. – № 2. – С. 15–29.

Лобастов, В. Г. К логическим определениям сознания: Э. В. Ильенков и И. Кант [Текст] / В. Г. Лобастов // Вопр. философии. – 2004. – № 3. – С. 56–66.

Філософський енциклопедичний словник [Текст]. – К., 2002.

Розділ 7. Діалектика як вчення про розвиток та її альтернативи

Гурій, Т. О. Діалектична єдність філософських категорій загального, особливого та одиничного як головна передумова з'ясування сутності кваліфікації адміністративного правопорушення [Текст] / Т. О. Гурій // Держава і право. Юрид. і політ. науки. Вип. 18. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2002. – С. 179–183.

Катречко, С. Л. Как возможна метафизика? [Текст] / С. Л. Катречко // Вопр. философии. – 2005. – № 9. – С. 83–94.

Коротких, В. И. Система философии Гегеля как предмет историко-философского рассмотрения [Текст] / В. И. Коротких // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 7. Философия. – 2002. – № 6. – С. 3–19.

Крисюк, Ю. Синергетична інтерпретація соціального порядку [Текст] / Ю. Крисюк // Право України. – 2005. – № 7. – С. 30–33.

Ровинский, Р. Е. Самоорганизация как фактор направленного развития [Текст] / Р. Е. Ровинский // Вопр. философии. – 2002. – № 5. – С. 67–76.

Розділ 8–9. Сутність та структура пізнавального процесу. Наукове пізнання, його форми та методи

Зажицкий, В. И. Истина и средства ее установления в УПК РФ: теоретико-правовой анализ [Текст] / В. И. Зажицкий // Государство и право. – 2005. – № 6. – С. 67–75.

Ивакин, А. А. Система методологии научного познания [Текст] / А. А. Ивакин // Акт. пробл. політики. – Вип. 15. – О. : Юрид. літ-ра, 2002. – С. 246–254.

Кірюхін, Д. Наука і релігія: нові принципи взаємовідносин [Текст] / Д. Кірюхін // Людина і світ. – 2002. – № 4. – С. 10–15.

Норманн, Г. Э. Карл Поппер о ключевых проблемах науки XX века [Текст] / Г. Э. Норманн // Вопр. философии. – 2003. – № 5. – С. 96–102.

Петрушенко, В. Л. Межі знання і знання меж [Текст] / В. Л. Петрушенко // Філософ. думка. – 2005. – № 3. – С. 3–17.

Пироженко, В. О. Поняття істини в суспільствознавстві у контексті ситуаційного аналізу [Текст] / В. О. Пироженко // Вісн. НАН України. – 2005. – № 11. – С. 19–31.

Розділ 10. Філософський аналіз суспільства

Андрущенко, В. Л. Сучасна соціальна філософія [Текст] : курс лекцій / В. Л. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Генеза, 1996. – С. 94–155.

Васильчук, Ю. А. Социальное развитие человека. Фактор социума [Текст] / Ю. А. Васильчук // Обществ. науки и современность. – 2003. – № 6. – С. 28–40.

Павленко, Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства [Текст] / Ю. В. Павленко. – К. : Либідь, 2001. – С. 117–133.

Сорокин, П. Человек. Цивилизация. Общество [Текст] / П. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – С. 373–392.

Філософський словник соціальних термінів [Текст]. – Х. : ТОВ «Р. И. Ф.», 2005. – С. 571–574.

Хантингтон, С. Зіткнення цивілізацій [Текст] / С. Хантингтон // Філософ. і соціол. думка. – 1996. – № 1–2. – С. 9–29.

Розділ 11–12. Людина як предмет філософського аналізу. Особистість і суспільство

Андрущенко, В. Л. Сучасна соціальна філософія [Текст] : курс лекцій / В. Л. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Генеза, 1996. – С. 174–220.

Касиррер, Э. Опыт о человеке [Текст] / Э. Касиррер // Проблема человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988. – С. 3–30.

Семенов, В. С. О перспективах человека в XXI столетии [Текст] / В. С. Семенов // Вопр. философии. – 2005. – № 9. – С. 26–37.

Соболь, О. Свобода особистості в інформаційному соціумі [Текст] / О. Соболь // Філософ. думка. – 2002. – № 5. – С. 40–58.

Філософський словник соціальних термінів [Текст]. – Х. : ТОВ «Р. И. Ф.», 2005. – С. 43–52, 425–426.

Фейгенберг, И. М. Человек Достроенный и биосфера [Текст] / И. М. Фейгенберг // Вопр. философии. – 2006. – № 2. – С. 151–161.

Розділ 13. Духовне життя суспільства і культура

Бергсон, А. Два источника морали и религии [Текст] / А. Бергсон : пер. с фр. – М., 1994.

Духовне оновлення суспільства [Текст]. – К., 1990. – 245 с.

Маркс, К. Німецька ідеологія [Текст] / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори. – Т. 3. – С. 7–521.

Тойнбі, А. Дослідження історії [Текст] / А. Тойнбі. – К., 1995. – С. 418–512.

Українська культура: історія і сучасність [Текст]. – К., 1994. – С. 288–412.

Розділ 14. Сенс і спрямованість історії

Бранский, В. П. Глобализация и синергетическая философия истории [Текст] / В. П. Бранский, С. Л. Пожарский // Обществ. науки и современность. – 2006. – № 1. – С. 109–120.

Хантингтон, С. Зіткнення цивілізацій [Текст] / С. Хантингтон // Філософ. і соціол. думка. – 1996. – № 1–2. – С. 9–29.

Ясперс, К. Смысл и назначение истории [Текст] / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – С. 141–165.

Философский энциклопедический словарь [Текст]. – М. : Сов. энцикл. – 1989. – С. 700.

Предметний покажчик

А

- Абсолютна ідея — 59
- Абсолютна істина — 196
- Абстрагування — 211
- Агностицизм — 16, 184
- Академічна філософія життя — 74
- Аксіологічна концепція філософії історії — 284
- Аксіологія — 18
- Альтернативи діалектики — 177
- Аналітична філософія — 84
- Антична філософія — 23
- Антропологічний матеріалізм — 62
- Антропологія — 278
- Антропософія — 18
- Антропосоціогенез — 237
- Апологетика — 35
- Аскетизм — 224
- Атомізм — 27
- Атрактор — 229

Б

- Біологізаторські концепції розуміння людини — 235
- Біфуркація — 229
- Буття — 119

В

- Верифікації принцип — 83
- Види пізнання — 191
- Випадковість — 174
- Висока класика — 28
- Відносна істина — 196
- Відоображення — 42, 100
- Відоображення — 138
- Відповідальність — 259
- Відчуття — 192
- Вірування — 7
- Волонтаризм — 258
- Воля — 147

Г

- Гедонізм — 224
- Герменевтика — 77
- Гілозоїзм — 136

- Гіпотеза — 204
- Гносеологічний напрям філософії історії — 283
- Гносеологія — 186
- Гуманізм — 43, 244

Д

- Дедукція — 51
- Держава — 216
- Діалектика — 16, 153
- Діалектико-матеріалістична концепція розуміння суспільства — 219
- Дійсність — 175
- Діяльність — 223, 239
- Догматизм — 177
- Доказ гіпотези — 205
- Дуалізм — 123
- Духовна культура — 273
- Духовне виробництво — 263
- Духовне життя суспільства — 262

Е

- Евдемонізм — 244
- Еволюційна гіпотеза походження людини — 236
- Еволюціонізм — 27
- Еволюція — 227
- Екзистенціалізм — 75
- Екзистенціальна філософія — 75
- Еклектика — 178
- Елемент — 171
- Емпіризм — 47
- Емпіричне дослідження — 202, 209
- Емпіріокритицизм — 82
- Епікуреїзм — 37
- Епістемологія — 186
- Естетична свідомість — 268

Ж

- Життєві норми — 7

З

- Загальне — 169
- Загальнологічні методи — 211
- Загальнонаукові методи — 209

Загальнофілософський метод — 209
Закон — 159
Закон взаємного переходу кількісних
та якісних змін — 163
Закон діалектичної протилежності —
163
Закон заперечення заперечення — 166
Зміст — 170
Знання — 146

I

Ідеали — 7
Ідеалізм — 14
Ідеалістична модель розуміння
суспільства — 219
Ідеологія — 265
Ідея всеєдності — 65
Індивід — 248
Індивідуальна свідомість — 269
Індивідуальність — 248
Індукція — 48
Інтерес — 241
Інтуїція — 194
Істина — 195
Історія філософії — 19
Історичний прогрес — 292

K

Категорії діалектики — 168
Категорія буття — 136
Класифікації світогляду — 8
Конкретна істина — 197
Концепції філософії історії —
280, 281
Концепція інтерпретація соціальної
дії — 220
Концепція методологічного
індивідуалізму — 220
Концепція творчої еволюції — 85
Коперніканського перевороту
ідея — 56
Корпоративізм — 244
Космічна гіпотеза походження
людини — 236
Креаціонізм — 86
Критичний раціоналізм — 85
Критерії істини — 197

Критерії історичного прогресу — 293
Культура — 271

Л

Лінгвістична філософія — 84
Людина — 232, 243, 247

M

Марксизм — 90
Масова свідомість — 269
Матеріалізм — 14
Матеріальна культура — 273
Матерія — 124
Метафізика — 17, 176, 177
Метод — 207
Методика — 207
Методологія — 207
Мислення — 147
Мистецтво — 268
Містика — 41
Міфологічний світогляд — 9
Міфологія — 9
Мова — 143
Можливість — 175
Монадний підхід — 291
Монадологія — 52
Мораль — 267

Н

Напрями лінійної філософії
історії — 285
Народ — 216
Наслідок — 172
Натуралізм — 218
Натуралістична концепція розуміння
суспільства — 217
Натуралістична концепція філософії
історії — 281
Натурфілософія — 44
Наука — 200, 269
Наукове пізнання — 202
Науковий метод — 208
Нація — 216
Нелінійна концепція філософії
історії — 286
Необхідність — 174
Неомарксизм — 92

Неоплатонізм — 34
Неопозитивізм — 83
Неотомізм — 86
Неофрейдизм — 81
Несвідоме — 80, 146

О

Об'єктивна істина — 195
Об'єкт пізнання — 187, 202
Об'єктивний ідеалізм — 16, 29, 59
Общинний характер життя
людей — 143
Одиничне — 169
Окремі методи — 209
Онтологічний напрям філософії
історії — 283
Онтологія — 18, 119
Основне питання філософії — 14
Особистість — 249
Особливе — 169

П

Пам'ять — 147
Пантеїзм — 45
Патристика — 36
Переконання — 6
Персоналізм — 88
Перфекціоналізм — 244
Підсвідоме — 80
Пізнання — 190
Пізня класика — 32
Позитивізм — 82
Політична свідомість — 267
Поняття — 168, 192
Постмодерн — 81
Потреба — 238
Правова свідомість — 267
Прагматизм — 244
Практика — 188
Праця — 141
Предмет філософії — 12
Предмет філософії історії —
277
Принцип — 157
Принципи діяльності — 7
Принцип зв'язку — 157

Принцип розвитку — 159
Принципи теорії пізнання — 198
Причина — 172
Проблема — 204
Проблема змісту історії — 291
Проблема спрямованості історичного
процесу — 286
Прогрес — 292
Просвітництво — 104
Простір — 131
Протилежність — 161

Р

Рання класика — 25
Раціоналізм — 47
Раціональне пізнання — 192
Револьюція — 227
Регрес — 293
Релігійна гіпотеза походження
людини — 236
Релігійна свідомість — 268
Релігійний світогляд — 10
Релігійно-міфологічна концепція
філософії історії — 281
Релігійно-міфологічна модель
розуміння суспільства — 217
Релятивізм — 178
Рефлексія — 13
Розвиток — 160
Рушійні сили суспільства — 226

С

Самосвідомість — 148
Свідомість — 134
Світогляд — 5, 6
Свобода — 257
Сенс життя людини — 243
Сенсуалізм — 47
Синергетика — 180
Система — 171
Скептицизм — 32
Софістика — 179
Соціальна система — 221
Соціальна структура
суспільства — 221
Соціальна філософія — 18
Соціальний закон — 225

Соціальні інститути — 222
Соціальні типи особистості — 252
Соціологізаторські концепції
розуміння людини — 235
Соціологія — 18
Спільність — 258
Спіритуалістичні концепції
розуміння людини — 235
Сприйняття — 192
Стоїцизм — 33
Структура — 171
Структура культури — 273
Структуралізм — 85
Структура особистості — 249
Структура свідомості — 146
Структура суспільства — 221
Структура філософії
історії — 278
Суб'єктивний ідеалізм — 50
Суб'єкт пізнання — 187, 202
Суб'єкт суспільства — 222
Субстанція — 122
Судження — 193
Суспільна психологія — 265
Суспільна свідомість — 263
Суспільні відносини — 222
Суспільно-економічна
формація — 287
Суспільство — 216
Сутність — 170
Сутність людини — 238
Сфери суспільства — 224
Схоластика — 37

Т

Творчість — 194
Теологічна концепція розуміння
суспільства — 217
Теологічна концепція філософії
історії — 281
Теорія — 205
Теорія пізнання — 186
Теорія розвитку — 18
Теоретичне дослідження — 203
Тейярдизм — 87
Технократичні концепції філософії
історії — 283

Типи відносин між особистістю і
суспільством — 255
Типологія культури — 274
Типологія особистостей — 251
Тотізм — 39

У

Увага — 147
Узагальнені знання — 6
Умовивід — 193
Уявлення — 192

Ф

Факт — 204
Фальсифікації принцип — 84
Фаталізм — 258
Феноменологія — 75
Філософія — 5, 17
Філософія волі до влади — 73
Філософія історії — 18, 278
Філософія культури — 18
Філософія природи — 18
Філософія релігії — 19
Філософія серця — 107, 109
Філософська антропологія — 18,
79, 232
Філософська свідомість — 268
Філософський космізм — 67
Філософський раціоналізм —
51
Філософський світогляд — 11
Форма — 170
Формаційний підхід — 286
Форми відображення — 138
Форми руху матерії — 129
Форми суспільної свідомості —
266
Фрейдизм — 80
Функції практики — 189
Функції свідомості — 148
Функції філософії:
аксіологічна — 20
гносеологічна — 19
інтегративна — 20
критична — 20
методологічна — 19
світоглядна — 19

Функції культури — 274, 275
Функції філософії історії — 279

Х

Хибний зміст — 197

Ц

Цивілізаційний підхід — 288
Ціле — 171
Ціль — 241
Цінності — 6

Ч

Час — 131
Частина — 171
Чуттєве пізнання — 92

Я

Явище — 170

Зміст

Передмова.....	3
----------------	---

Частина перша. Сутність філософії та основні етапи її розвитку

Розділ 1. Філософія, коло її проблем та роль у суспільстві.....	5
§ 1. Світогляд людини, його суть, структура та історичні типи.....	5
§ 2. Предмет філософії та коло її основних проблем.....	12
Висновки.....	21
Контрольні запитання.....	21

Розділ 2. Історія розвитку філософської думки:

загальна характеристика.....	23
§ 1. Загальна характеристика античної філософії.....	23
§ 2. Філософія Середньовіччя, її особливості.....	34
§ 3. Західноєвропейська філософія епохи Відродження.....	42
§ 4. Філософія Нового часу.....	47
§ 5. Витоки та спрямованість німецької класичної філософії.....	55
§ 6. Російська філософія XIX — початку XX ст.	63
Висновки.....	67
Контрольні запитання.....	68

Розділ 3. Сучасна світова філософія.....

§ 1. Загальна характеристика сучасної світової парадигми.....	70
§ 2. Ірраціоналістично-гуманістичний напрям у сучасній філософії.....	72
§ 3. Неопозитивізм, його сутність та принципи.....	82
§ 4. Релігійно-філософські вчення.....	86
§ 5. Марксистська філософія: класичний і сучасний етапи.....	90
Висновки.....	94
Контрольні запитання.....	95

Розділ 4. Українська філософія: традиції та особливості.....

§ 1. Філософська думка в духовній культурі Київської Русі.....	96
§ 2. Філософія українського Відродження та Просвітництва.....	100

§ 3. Українська філософія XIX — початку XX століття.....	108
§ 4. Особливості розвитку української філософії XX ст.	112
Контрольні запитання.....	117

Частина друга. Онтологія, гносеологія, соціальна філософія

Розділ 5. Філософській зміст проблеми буття.....	119
§ 1. Буття і основні його форми.....	119
§ 2. Поняття і структура матерії.....	122
§ 3. Спосіб та форми існування матерії.....	127
Висновки.....	132
Контрольні питання.....	132

Розділ 6. Свідомість як філософська проблема.....	134
§ 1. Проблема свідомості у філософії. Генезис свідомості та її сутність.....	134
§ 2. Структура свідомості та її основні функції.....	145
Висновки.....	151
Контрольні питання.....	151

Розділ 7. Діалектика як вчення про розвиток та її альтернативи.....	153
§ 1. Історичні форми і особливості діалектики.....	153
§ 2. Діалектичні принципи загального взаємозв'язку та розвитку.....	157
§ 3. Загальні закони розвитку.....	161
§ 4. Категорії діалектики.....	168
§ 5. Альтернативи діалектики.....	176
Висновки.....	182
Контрольні запитання.....	182

Розділ 8. Сутність та структура пізнавального процесу.....	184
§ 1. Пізнання як предмет філософського аналізу.....	184
§ 2. Діалектика пізнання. Проблема істини.....	191
Висновки.....	198
Контрольні запитання.....	198

Розділ 9. Наукове пізнання, його форми та методи	200
§ 1. Специфіка, рівні і форми наукового пізнання.....	200
§ 2. Поняття методу. Класифікація методів наукового пізнання та їх характеристика	206
Висновки.....	213
Контрольні питання	213
Розділ 10. Філософський аналіз суспільства	215
§ 1. Основні підходи до розуміння суспільства	215
§ 2. Суспільство як саморозвинена система.....	220
§ 3. Розвиток суспільства і динаміка соціальних процесів	226
Висновки.....	230
Контрольні питання	231
Розділ 11. Людина як предмет філософського аналізу	232
§ 1. Проблема людини в історії філософії	232
§ 2. Сутність людини та сенс її життя	237
Висновки.....	245
Контрольні питання	246
Розділ 12. Особистість і суспільство	247
§ 1. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» і їхній взаємозв'язок	247
§ 2. Історичні типи взаємин людини і суспільства	254
§ 3. Проблема свободи і відповідальності людини.....	257
Висновки.....	261
Контрольні питання	261
Розділ 13. Духовне життя суспільства і культура	262
§ 1. Сутність духовного життя суспільства та його структура	262
Висновки.....	270
§ 2. Культура як специфічна соціальна реальність	271
Висновки.....	276
Контрольні питання	276

Розділ 14. Сенс і спрямованість історії.....	277
§ 1. Предмет, структура та функції філософії історії.....	277
§ 2. Сучасні концепції філософії історії.....	280
§ 3. Проблеми змісту та спрямованості історичного процесу.....	285
Висновки.....	294
Контрольні запитання.....	294
Рекомендована література.....	295
Предметний покажчик.....	301

Навчальне видання

**Данильян Олег Геннадійович
Тараненко Володимир Максимович**

ФІЛОСОФІЯ

Підручник

Редактор *С. А. Пащинська*
Коректор *Т. Ф. Зуб*
Комп'ютерна верстка *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 24.04.2010.
Формат 60×90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 16,8. Ум. друк. арк. 19,25. Вид. № 429.
Тираж 1000 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
(057) 758-35-98